

KIEŚŁOWSKI *TÍZPARANC SOLAT*ÁNAK TEOLÓGIAI DIMENZIÓI: KOMMENTÁR AZ I. SOROZATEPIZÓD TEMPLOMJELENETÉHEZ

BOGNÁR LÁSZLÓ

Jelen esszé a címben jelölt epizód két szereplője, Krzysztof és Matka Boska találkozásában ember és Isten kapcsolatát vizsgálja. Bizonyítja szenvedő közösségüket és mindkettőjük nyitottságát (elfogadó, várakozó viszonyulását a másikhoz). Cáfolja Krzysztof vétkeességét, hogy bálványozná számítógépét. Rámutat a film és az irodalmi forgatókönyv közti különbségekre. A vizsgálódás a trauma kora istenkereső teológusainak írásaira támaszkodik. A narratíva elvezeti Krzysztoft a szembenézéshez saját végességével. Kockázatos dramaturgiája és a mód, ahogyan helyzetbe foglalja (előterjeszti) a Törvényt, minta az egész tévésorozat számára.

Konfliktus, karakterek, narratív konstrukció

A *Tízparancsolat – Egy (Dekalog – jeden)* meghatározó eseménye Paweł balesete: korcsolyázás közben belefullad a tóba, amely lakóhelyén, a nyolcvanas évekbeli varsói lakótelep sorházaitól körülfogott tisztáson fekszik. A film a szereplők viszonyulását mutatja meg a fiú halálához.

Pawełben két nappal korábban kérdések fogalmazódnak meg az elmúlásról. Apjához, Krzysztofhoz és apai nagynénjéhez, Irenához fordul. A narratíva intellektuálisan nyitottá, éretté teszi őt arra, ami elkövetkezik. Garbowski keserű fintorral mutat rá: a mindent kielégítő feleletre csak két napot kell várnia.¹ A kérdés mindkét felnőttet váratlanul éri, zavarba hozza őket.

A korcsolya a szülők közös karácsonyi ajándéka, idő előtt talál rá Paweł. Anyja külföldön dolgozik, telefonon tart kapcsolatot gyermekével és férjével. A fiú még ünnep előtt szeretné kipróbálni a korcsolyát. Kérésével csak azután hozakodik elő apjának, hogy rávette őt, számolják ki a jég teherbírását a tavon. Az eredmény szerint az a fiúnál háromszor súlyosabb embert is elbír, így apjának nincs ellenvetése. Késő este Krzysztof elmegy a tóhoz ellenőrizni a jég biztonságosságát. Hiába a mínusz tizennégy fok, a vastag jégpáncél, az a fiú alatt mégis beszakad. A megrendült apa a templomban feldönti az oltárt.

Irena a holttestek kiemelésekor² fivére mellett áll a tóparton. Röviddel utána egyedül gyalogol az utcán, könnyezve nézi Pawełt az áruházi kirakat tévéjében. Az iskolaigazgatóra lett figyelmes az adásban (anyja távollétében a nagynéni jár a fiúért az iskolába).

¹ GARBOWSKI 1996, 92.

² Két gyerek, Paweł és Marek holttestét emelik ki a tóból.

A Fiatalember (mindig bundában, usánkában látni őt, amint melegszik a tűzrakásnál a tóparton, többek szerint hajléktalan³) szemtanúja az apa esti terepszemléjének, tekintetük is találkozik. A mentés idején nincs a közelben, később az elnéptelenedett tóparton ismét a beszakadt jég mellett van.

Az apa asztali számítógépe, „pal” tevékeny szereplő: kétszer is magától működésbe lép, kínálja szolgálatait, másodszor akkor, amikor a kiemelés után Krzysztof teljes magányában ül a lakásban. Saját maga fejlesztette (nyelvész, tanszékvezető egyetemi tanár), ám „pal” kezdeményező viselkedése őt is meglepi. Paweł mindentudó, mindenható értelmet lát bele. A jég teherbírását nem „pal”-al számolták ki.

Élő, tevékeny szereplő a częstochowski Matka Boska (a Fekete Madonna) a lakótelep épülőben lévő templomának ikonján,⁴ aki – jelen esszé szerint – könnyekre fakad az apa összeroppanása láttán.

A filmet a tévéadás keretezi, két nappal a baleset előtt forgatták az iskolában, a fiú halálának estéjén kerül adásba, benne Paweł felszabadultan fut a folyosón a kamera felé. A film záróbeállításának első kockája a film elején látott tévériport utolsó kockájának közvetlen folytatása. A bejátszás a film elején is lassul, a film végén már csak egymást váltó állóképeket látunk, a stop motion addig tart, amíg a fiú ki nem lép a képből.

A film első beállítása jég borította tavat mutat, a lék nyílásában és peremének jégvártyja alatt hullámoz a víz, a háttérben a parton tűz mellett ül a Fiatalember. Ellenbeállítás (kistotál, ugyanő háttal, mögötte a tó) után közeliben látni a szomorú tekintetét. Ezt Irena szekvenciája követi, amelynek végén a nagynéni könnyekre fakad Paweł láttán a tévében. Majd visszavág a film a Fiatalemberre, aki könnycseppeket töröl le az arcáról. Irena és a Fiatalember – mondhatni – egyazon sírást sírják.⁵

Az elbeszélői jelen a keret, Paweł halála után nem sokkal. Balesete a film vége előtt húsz perccel történik. Még világosban kezdődik a mentés, a felszínre hozás idejére már besötétedett, az esti fényekben megy haza Irena és lép a templomba Krzysztof. Szűken mérve a keret egy „adáshiba”, a tévékép zavara a vetített és a vetí-

³ Ld. WACH 2014, 311; ŽIŽEK, 2001, 134. A *Tízparancsolat* – Egy történetén túlnyúlik a Fiatalember alakja, aki a legtöbb sorozatepizódokban felbukkan. COATES (2012, 35–43.) külön fejezetet ír róla. Az értelmezők egybehangzóan isteni érintettséget tulajdonítanak neki (angyalnak, isteni mércék hordozójának tekintik), ugyanakkor a társadalom peremén helyezik el. COATES (2012, 40. sk.) szerint a karakter értelmezésének nehézsége, hogy a vallási intézményeken és a társadalmon kívül helyezhető el, ám ő is megerősíti, hogy hajléktalan. További gond, hogy szemtanúja a döntések pillanatainak, ám „tisztázatlan a viszonya a történethez” (COATES 2012, 36.), pusztán „felbukkanásának motivációit is homály fedi” (COATES 2012, 41.). Azt látni, nem avatkozik a cselekménybe, nem ható-, társ- vagy járulékos oka az eseményeknek. Paweł balesetével kapcsolatban nem jut eszünkbe firtatni a felelősségét vagy mulasztását.

⁴ A filmet az ursynówi templomban (Varsó) forgatták, ld. KLINGER 2000, 99.

⁵ Irena és a Fiatalember beállításait a montázs kapcsolja össze egyetlen sírássá. Az isteni és az emberi tekintet elszakadásáról szólva COATES (2012, 39.) megerősíti kettejük könnyezésének egységét, ugyanakkor jelzi kételyét: Paweł halála miatt sír-e a Fiatalember, vagy csak a tűz füstje csípi a szemét. (COATES 2012, 43.)

tési idő megtörése is. A keret elbeszélői jelenében hagyja el Paweł a természeti idő világát. A film többi (keretezett) része egyetlen egybefüggő flashback⁶, amelyben töretlenül halad előre az idő, és amelynek vége az elbeszélés jelenébe torkollik.⁷ Szerkesztése szerint a film aetiologia: okát adja, miért fakad könnyekre egy utcai járókelő azután, hogy meglátott egy kamaszt a tévében.

Abból, hogy „a film cselekménye már a film kezdete előtt véget ér”, Gold arra következtet, hogy az elbeszélés a szereplők reakcióira törekszik irányítani a néző figyelmét.⁸

Az 53 perc 32 másodperces vetítési időnek épp az arany Metszésére, e kiterjedés nélküli pillanatra esik Paweł halála, amelyet nem mutat a film. Minden, ami a

⁶ Az „egybefüggő flashback” azt jelenti: mind a négy alkalom, amikor a Fiatalember felbukkan a flashback során, a flashback múltidejébe illik, és nem az elbeszélői keret jelenébe. Amikor az apával tekintetet váltanak, ez magától értetődik. Amikor először látni a Fiatalembert a flashbackben aközött, hogy Paweł közértbe menet elhalad a templom előtt, és a fagyott kutyatetem látványa között, a tűzrakás magasra csapó lángjai és a délelőtti természeti fények árulkodnak erről (a narratív keret jelenében ugyanis a tűz már parázslék és füstöl). Másodszor (aközött, hogy Irena és Paweł megölelik egymást, és a sakkozás jelenete között) a délutáni fények és a tó, amelyen még nincs lék, jelzik a múlt időt. Harmadszori felbukkanása (az egyetemi óra és a repedt tejesüveg között) egy beállításpár, amely megtévesztésig hasonlít a film elején látható beállításpárhoz (egyik beállításban a kamerának háttal ül a Fiatalember, mögötte a tó, a rá következőben közeliben látni őt). A két beállításpár közti csekély tárgyi eltérés (pl. a Fiatalembertől balra fekvő faág helyzete) a kameraállások közti csekély különbségből ered. Csakhogy a fim eleji beállításpárt a megelőző beállítás (a lék a tavon) a Kulesov-hatás módjára a halál utáni időre tolja, a flashbackbeli beállításpárt viszont a Fiatalember korábbi flashbackbeli megjelenései a flashback múltidejébe helyezik. A flashback-értelmezés lehetősége mellett érvel még HALTOF 2004, 81.

⁷ DiBARTOLOMEO (2000, 50. sk.) a film nyitószekvenciáját (Irena és a Fiatalember könnyezését) flashforwardnak érti, de nem számol az ebből adódó narratív nehézségekkel. Épp mivel nyitó a szekvencia, csak visszatekintve derülhetne ki, hogy flashforward, a rá következő jelenet azonban ezt nem segíti, csak jóval később érteni meg. Állítólagos baljóslatú hatását csak akkor fejthetné ki a nyitány, ha világosak volnának a viszonyok: hogy Pawelnek (aki az ablakon át a galambot nézi) nagynénje az asszony, és hogy miről tudósít a riport a fiú iskolájából. A flashforward-olvasat a filmet keretező két tévéadás közti cselekményt állítja elbeszélői jelennek (referenciának) a kerethez. Ha a keret a narratív jelen, akkor a film zárójelenete visszalépteti a nézőt Krzysztof belső történéseiből a többi szereplő világába. Flashforwardként viszont a kirakati nyitójelenet megbontja a karakterek egyensúlyát: a nagynéni szerepét Krzysztofnak elé vagy fölé helyezi. Ettől különböző flashforward-értelmezésével COATES (2012, 35–43.) Irena, a Fiatalember, a Madonna és Krzysztof arcjátékát akarja egymásra vonatkoztatni. Eleve nem a film, hanem csak a Fiatalember alakjának értelmezésére vállalkozik. COATES (2012, 39.) szerint Irena és a Fiatalember sírásának különbsége megelőlegzi az emberi végességet feltáró arcjáték és az időtlen, közömbös maszk elszakadását egymástól, amely a Madonna és Krzysztof arcjátékának elválasztottságában teljesedik ki a templomjelenetben.

⁸ GOLD 2016, 58, 64.

flashbackben a 33 perc 9 másodperc előtt történik, megelőzi a fiú halálát, minden, ami később, követi azt.

Az arany Metszés előtt Paweł két napját mutatja a flashback, amely a halált megelőző éjszaka ér véget. Az arany Metszés után a harmadik nap délutánjától, közvetlenül a halál feltételezhető beálltától⁹ folytatódik a flashback, amely az apát mutatja: milyen lépésekben válik világossá számára fia halála és milyen választ ad rá.

A flashback utolsó jelenetében Krzysztof belép a még épülőben lévő, az égre és a lakótelepi tisztásra nyitott, ám liturgikus használatra már alkalmas templomba, feldönti az oltárt, majd a keresztelőkútban talált jégdarabbal csillapítja fájdalmát. Ezzel a jelenettel utoléri a flashback ideje a kerettörténet idejét, a narratíva jelenét. Krzysztof lenyugvása a templomban, Irena és a Fiatalember sírása, a tévéadás Paweł iskolájából egyidejűek.

Jelen esszé a flashback utolsó jelenetéhez fűz megjegyzéseket.

A templomjelenet (48:39 – 50:03)

Az oltárnak háttal álló kamerával nagy totálban látni a templom lakótelep tisztására néző falát: kívülről ellenfény, a nyílászárók, boltívek éléről visszaverődő fény deríti a belső teret. Krzysztof megérkezik, megáll a képkivágat közepén, fölé magasodik a templom fala. *Vágás.* Krzysztof felől totálban látjuk az oltárt, Matka Boska képe az oltárasztal fölé magasodik, az ikon alatt és felett faléceken égő mécsesek, gyertyák sora. *Vágás.* Krzysztof premier plánban az oltár felől nézve közeledik az oltárhoz, hátrálva kíséri őt a kamera, tartja a plánt, a férfi arcán fényváltozás, a kamera a férfinek balra kitér az útjából, megáll, lassan forog a férfi után, folyamatosan nyitva a plánt rézsút hátulról mutatva őt, amint az oltárhoz megy, majd fellép az asztal elé fektetett pallóra-dobogóra, a lépés lendületével emelkedik a kamera, a totálban látni az egész ikont, alatta a férfit. *Vágás.* Az oltár felől, álló kamerával szemből látjuk, ahogyan a férfi az ikont nézi. *Vágás.* Az oltár intim terén kívül, oldalról, kis totálban látjuk, amint a férfi karjaival nekifeszül a téglákból és a rájuk helyezett lapból tákolat oltárnak és feldönti. Majdnem ő is átesik a lapot tartó téglasoron, de visszanyeri egyensúlyát. *Vágás.* Szuperközeliben, álló kamerával három gyertyát látunk, kettő eldőlt, de nem esnek le a tartólécről, csorog belőlük az olvadt viasz, lángjuk erőre kap. *Vágás.* Matka Boska szuperközelije álló kamerával, jobb szeme könnyezik, a lecsorgó fehér cseppek vakító fehér csíkot hagynak az arcán. Jól látni a vágásnyomokat arcának jobb oldalán. *Vágás.* Premier plánban Krzysztof arcát profilban látjuk, balról kontrasztos fény vetül rá. A kamera tartva a plánt lefelé mozdul, a keresztelőkút pereménél megáll. A kamera mozgásának lassúságával a kút csészéjébe nyúl a férfi. Az alsó megvilágítástól a kút belseje sötét, a férfi kézfejére éles fény esik. Jégdarabot vesz ki belőle. A kamera tartva a plánt lassan felfelé mozdul, a jégdarabot követi, amelyet a férfi lehajló feje homlokához érint, a kamera megáll, a férfi marokra fogja a jeget és a homlokához tapasztja. A testmelegtől olvad a jég, Krzysztof tenyeréről aláhullanak a vízcseppek.

⁹ Vö. SOBCHACK 2004, 88.

Mária könnyezése

Jelen esszé állítása, hogy a film a viasz csodás átváltozását mutatja Mária könnyévé. Szemben azokkal, akik az Istenanya sírása-siratása helyett természeti jelenséget látnak: Mária könnyeinek hullása helyén a viasz akadályozott szabadesését s a véletlen művét abban, hogy épp Mária szeme fölött dőlnek el a gyertyák, és csepeg le belőlük a viasz.

A film felépíti a könnyezést, nem pedig lebontja. Emellett szól a folyamatosan szűkülő plánszekvencia. Totál plánban látni Krzysztof érkezését és az ikont az oltár felett, ezután kistotálban dönti fel Krzysztof az oltárt, amit az eldőlő gyertyák premier plánja követ. Nincs olyan beállítás, amely a gyertyák borulását az oltár feldöntésének követlen következményeként, azaz vágás nélkül láttatná. Az oltár lapja ugyanis, amely kistotálban mozdul el, nem érinti a mécsesek állványzatát. A premier plán alapján, amelyben a gyertyák elborulnak, nem ítéltető meg, hogy mi a térbeli viszonyuk az ikonhoz, hogy az alatta vagy felette futó lécen vannak-e.¹⁰ Végül szuperközeliben látjuk Mária könnye hullását. A csodás átalakulás a közeli és a szuperközelbeállítás közti „pillanatban”, „intervallumban” történik.

Haltof, Sobchack, Žižek pusztán látszatnak tekintik a sírást:¹¹ amit látunk, nem több, mint hogy az olvadt viasz csepp alakban esik a képre.¹² Coates elfogadja Mária sírásának csodáját, ám szerinte ez helyettesítő sírás: valóságosan az apa az, aki sír („weeps”), szemben Mária viasz könnyeivel („tears”), távollétében (értesülés híján) a szülőanyja nem siratja a fiát.¹³ Coates árnyalt fogalmazása elfedi azt a körülményt, hogy az apát nem látjuk könnyezni sem azután, hogy Jacektól megtudja, fia kiment a tóra, sem a holttestek kiemelése idején a parton (igaz, itt küzd a könnyeivel), sem utána odahaza (ahol kiveri őt a verejték), sem a templomban (az ikon előtt vagy a keresztlőkútnál). Aki megkönnyezi Pawelt, az Irena és a Fiatalember (a film elején) – és Mária. Garbowski és Gold szerint Mária sírása valóságos, együttérez, részt vállal az apa szenvedéséből.¹⁴

Gold megfogalmazásában „a viasz és a könny mágikus realista” ábrázolása „megfelel a rabbinikus hagyománynak”, amely szerint Istent „szerződés köti, hogy együtt legyen azokkal, akik szenvednek”, amit azok „személyes kapcsolatként tapasztalhatnak meg mindennapi életükben”.¹⁵ Gold a Kiv 20,2 rabbinikus értelmezését szövi tovább, amely a „kihoztalak téged” szavakat úgy olvassa, hogy Isten minden egyes emberrel együtt szenvedte el a szolgaságot Egyiptomban, és nyerte el a szabadulást.¹⁶ Ez a különleges kapcsolat Isten és az ember személye közt nem vezethető le a teremtő tetteiből – a „kihoztalak” alanya (a Kiv 20,2-ben) *JHVH*, a teremtés alanya

¹⁰ KLINGER (2000, 99.) szerint „ilyen katolikus országban [...] sohasem így helyezik el a gyertyákat”.

¹¹ HALTOF 2004, 83; SOBCHACK 2004, 97; ŽIŽEK 2001, 118.

¹² BARTLEY (2014, 16.) fogalmazása („suggesting tears”) tartózkodó.

¹³ COATES 1999, 96.

¹⁴ GARBOWSKI 1996, 92; GOLD 2016, 60.

¹⁵ GOLD 2016, 73. sk.

¹⁶ GOLD 2016, 72.

ELOHIM (Ter 1,1: „Kezdetben teremtette Isten...”) –, nem más ez, mint „az egyiptomi [...] rabszolgaságból való megváltás és szabadulás [redemption and freedom]”.¹⁷

Compassio

Keresztény látószögből a Madonna könnyezésében Isten irgalmassága, a szenvedő emberrel való együtt szenvedése nyilvánul meg. Kasper megfogalmazásában: „Engedelmes igenje révén Mária Isten irgalmasságának az Úrtól választott és ehhez kegyelemmel felruházott szolgálóleányává lett.”¹⁸

Coates szerint a premier plán választása is megerősíti, hogy Mária részt vállal a szenvedésben. A közelkép képes részvétet ébreszteni, ami – értelmezéséből ítélve – nem azt jelenti, hogy a nézőben ébreszt a közelképen látott szereplő iránt, hanem hogy a közelképen látott szereplőben az iránt, akit ő lát.¹⁹

Kasper Hóséa/Ozeás/Hóseás könyvéhez (Oz 1,6; 1,9; 11,8) kapcsolódva rámutat: az irgalmasság Isten legsajátabb, istenségét felfedő megnyilvánulása. A próféta elmondja, hogy Isten megtagadni készül Izraelt, ám változtat szándékán, szájalom ébred benne népe iránt. Kasper értelmezésében az irgalmasság győz Istenben igazságossága fölött.²⁰ Hangsúlyozza: Isten irgalmassága nem a haragvó istenség pusztító „szeszélye”, nem „olcsó kegyelem”,²¹ a próféta sokkal mélyebb indítékra irányítja a figyelmet (Oz 11,9): „mert Isten [ÉL] vagyok én, nem ember. Szent [KADOS] vagyok köztetek, hogyan is törnének a vesztetekre?” A prófétai „szent vagyok” szavakat Kasper így értelmezi: „Isten szentsége, minden emberivel szemben meglévő teljesen másként valósága nem jogos haragjában, nem is az ember számára hozzáférhetetlen [...] transzcendenciájában tárul fel; Isten istensége irgalmasságában mutatkozik meg”; a prófétai „köztetek” szó értelmét pedig így: „Irgalmasságában

¹⁷ GOLD (2016, 72.) szerint az Isten-ember kapcsolat megalapozható az isteni összehúzó-dás („tzimtzum or contraction”) gondolatával. Joseph Ber Soloveitchikre hivatkozik, aki szerint „Isten mintha »összehúzódnék«, hogy [...] együtt legyen azokkal, akiknek nincs tudomása a szabadság értelméről”. Vö. GOLD 2016, 71. Ennek nyomán beszél GOLD (2016, 71.) „Kieślowski szemmel láthatóan apolitikus filmjének világos politikai dimenzióiról.” KASPER (2015, 69.) szintén utal az irgalmasság politikai dimenzióira. Aból is, hogy a film elején a Fiatalember belenéz a kamerába, COATES (2012, 36.) a tévésorozat lehetséges politikai dimenzióira következtet. Jelen esszé szerint a film iskolatej-akció jelenete a társadalmi manipuláció és kiszolgáltatottság mértékére világít rá: az iskolaigazgató, miközben saját kezével osztja az ingyen pohár tejet, tájékoztatást ad a tejüzemmel kötött szerződésről. A riporter megjegyzésére, hogy a tej általában rossz ízű, a diákok kiöntik, büszkén azt feleli: „A mi iskolánkban nem, [mert] a nagyszünetben zárva vannak a wécék” – vagyis a diákok szükségüket is vissza kell tartásuk a következő szünetig.

¹⁸ KASPER 2015, 241.

¹⁹ COATES 2012, 26. Állítását (uo. 25. sk.) Bordwell Dreyer-értelmezésére építi.

²⁰ KASPER 2015, 69. Vö. GOLD 2016, 66.

²¹ KASPER 2015, 66, 69.

Isten a teljesen másmilyenként nyilatkoztatja ki magát, s [...] egyszersmind úgy is, mint aki egészen közel van hozzánk.”²²

A trauma korának istenkeresése²³ kiemeli az isteni compassio, az irgalmasság jelentőségét.²⁴ Metz így fogalmaz: „Létezik-e olyan Isten, [...] akit lehet efféle katasztrófának hátat fordítva imádni?”, és „[...] ha nem látjuk meg Istent Auschwitzban, akkor hogyan láthatnánk meg másutt?”²⁵ Mintha erre felelné Röhrig: „Hol volt az Örökkévaló Auschwitzban?! [...] Tán a prices alá bújt harminc kilósan tifusztól beesett szemekkel, mikor a menekülő náci sztahanovistái pisztollyal rohanták végig a barakkokat, hogy aki él még, azt lepuffantsák.”²⁶ A beszéd feleleveníti Elie Wiesel 1958-ban franciául megjelent regényét, *Az éjszakát*, amely hasonló választ ad: „A harmadik kötél azonban még mozgott: a gyerek oly könnyű volt, hogy még élt... // Több, mint fél óra hosszat lebegett így élet és halál között: a szemünk láttára haldokolt. [...] // Mögöttem ismét megszólalt ugyanaz az ember: // – Vajon hol van ilyenkor az isten? // A bensőmben megszólalt egy hang és így válaszolt neki: // – Hogy hol van? Itt van felkötve erre a bitóra...”²⁷

Miután idézi Wiesel művének iménti sorait, Moltmann megerősíti: keresztényként sem lehet más választ adni, minden más válasz blaszfémia. Ebben a helyzet-

²² KASPER 2015, 66. Vö. uo. 22, 59, 68. MOLTSMANN (1972, 259.) az Abraham Joshua Hescheltől a prófétáknak tulajdonított pathetikus teológia ismertetésében rámutat, Isten pathosza nem valami abszolút lényeg, hanem teremtéséhez, választott népéhez és a történelemhez való viszonyulása: a hatáselszenvedés módján szabadon kiteszi magát a történelem eseményeinek, népe cselekedeteinek és szenvedéseinek. Vö. uo. 261.

²³ A megfogalmazás a Post-Holocaust Theology terminust váltja fel. Jelen esszé teológia helyett istenkeresést mond: logosz helyett zétéziszt (theozetesis). A Post-Holocaust szó azt a látszatot keltheti, hogy túljutottunk a Holokauszton. Holott az, ami a nemzetiszocialista táborokban történt, inkább megnyílás (Aufbruch): általuk, velük és bennük következett el végérvényesen jelenünk, a trauma kora.

²⁴ Vö. KASPER 2015, 25–29. Együtt szenvedés és irgalom közt KLINGER (2000, 99.) különbséget tesz. Szerinte a *Tízparancsolat* – Egy megmutatja Isten együtt szenvedését az emberrel (amelyet alighanem Krzysztofra), ám nélkülözi az irgalom képeit (amelyet alighanem Pawełre vonatkoztat Klinger).

²⁵ METZ 2008, 56, 58. Vö. VISKY (2016, 134.) állítása („a holokauszt semmihez sem hasonlítható egyedisége kizárólag teológiai alapon állítható”) arra enged következtetni, hogy a holokauszt a teológiának nem szabadon választott, hanem egyik legsajátabb témája.

²⁶ RÖHRIG 2016.

²⁷ WIESEL 1990, 75. Az irodalmi előzmények közt, Nagy Zoltán 1944-es verse is az istenkeresés összefüggésében jut el a résztvevő szenvedés gondolatához, a *Zsidócsillag* (NAGY 1962, 283.): „Nem tudom, hol van Jehova, // E szomorú világban. /// Tán ő is, ő is menekül, // Vad felhők rengetegén, // Hátán batyu, szemében könny // S egy csillag van a mellén.” Pilinszky János 1956-ban publikált versében is megjelenik a compassio gondolata, az *Apokrifban*: „Látja Isten, hogy állok a napon. [...] *Lélekzet nélkül látja ál-lani // Árnyékomat a levegőtlen présben.*” 1940-es verse, a *Stigma* még nem így mutatja Istent: „Ő visszanéz az esten át, / csak néz, és meg sem ismer” (PILINSZKY 2006, 56, 16. – kiem. B. L.).

ben Isten metafizikai leírásai – mint akivel nem történhet hatáselszenvedés, aki abszolútum, aki közömbös – lerontanák Istent és az embereket. Isten önlealacsonyításának rabbinikus teológiájában mutatva rá Wiesel példájának forrásvidékére, Moltmann integrálja azt saját tervébe, a kereszt teológiájába.²⁸

A szenvedés-együttlenszenvedés tapasztalatából törekszik helyreállítani az Istennel való kapcsolatot Metz is: „A compassio jegyében álló misztika [...] arra törekszik, hogy égbekiáltó szenvedési tapasztalatainkat megmentse a kétségbeesés és a feledés mélységes mélyétől, s újfajta, tevékeny elköteleződésre bátorítson”, máshol: „A megközelíthetetlen és kimondhatatlan istenségű Isten oly közel hatolt az izraelitákhoz, hogy kiáltással fordultak hozzá. Isten a kiáltásukban volt »jelen« számukra [...]”²⁹. Hasonlóképp Röhrig is: „Tetemre kell hívjuk az Urat, mert Auschwitz két tekintetben is végérvényesen módosította a normáinkat. Egyrészt láthatóvá tette, mire vagyunk képesek mi, emberek egymással, másrészt az is fájdalmasan egyértelművé vált, mi az, ami még befér a Mennyei Atyának, anélkül, hogy beavatkozná.”³⁰

Kasper az Újszövetség látószögéből erősíti meg, hogy a Tóra Istene „kegyes és irgalmas”, „szíve van” neki.³¹ Az előbbiekből kibontakozó istenalak nem hasonlít ahhoz, amelyről Kieślowski beszél: „Az Ótestamentum Istene követelőző, kegyetlen [...] nem bocsát meg [...]. Az Újtestamentum Istene könyörületes, [...] mindent megbocsátó [...]. Az Ótestamentum Istene sok szabadságot és felelősséget ad [...], megfigyeli, hogyan élünk vele, aztán büntet vagy jutalmaz érte.” Ám a különbséget nem indokolt konfrontációvá dagasztani. Az utóbbi idézethez Kieślowski hozzáfűzi: „Ilyen lehet a vonatkoztatási pont, különösen az olyan ember számára, mint én, aki nem tudja, csak keresi.”³²

Krzysztof viszonyulása Istenhez

Krzysztof templombeli viselkedését a trauma korának istenkeresői nyomán törekszem értelmezni.

Wach elképzelésének, aki szerint Krzysztof „a vakvéletlen ellen” lázad, amikor feldönti az oltárt,³³ ellene szól a férfi katolikus neveltetése, nővére iránt mutatott vallási toleranciája, fia hittanóráival kapcsolatos nyitottsága. Az apa alighanem tisztában van azzal, hogy a templom Isten háza és az oltár az eukharisztia asztala.

Az, amit Krzysztof a templomban tesz, a logoszát veszített kiáltás imája.

²⁸ MOLTSMANN 1972, 262. METZ (2008, 203.) compassio-értelmezése egybecseng Isten önlealacsonyításának gondolatával.

²⁹ METZ 2008, 128, 205.

³⁰ RÖHRIG 2016.

³¹ KASPER 2015, 17, 66.

³² KIEŚLOWSKI 1996, 138. Vö. KIEŚLOWSKI (1992, 365.): „nem ragaszkodom egyik kategorikus ítélethez sem.” Vö. HALTOF (2004, 82.) is megerősíti, a film „nem egy az egyben szemléltetése a tézisnek, amely szerint az Ószövetség Istene megbünteti azokat, akik [...]”.

³³ WACH 2014, 307, 328. Wach Kieślowski-olvasatában meghatározó szerepet kap a véletlen, ld. WACH 2014, 322.

Metz leírása az imádságról illik Krzysztof viselkedésére: „Az imádságok nyelve [...] lázadóbb és radikálisabb, mint a teológusmesterséget gyakorlóké [...], nyugtalanítóbb, [...] vigasztalanabb [...], kevésbé hajlandó alkalmazkodni, [...] mint az a [...] nyelv, amellyel Istenről beszélve a teológia [...] azt igazolja, hogy nem tudja meghökkenteni semmiféle katasztrófa [...]. Az imádságok nyelvén az ember azt is ki tudja mondani, hogy képtelen hinni. [...] Az ártatlanul és igazságtalanul kiállt szenvedés ellen fellépő [...] ellenállás [...] a semmibe hullana, ha nem az Istent kereső kiáltásban artikulálódna.”³⁴

Krzysztof élete az ész munkájáról szól, Irena elbeszélése szerint fiatal kora óta foglalkoztatta őt a számolás. Lehetségesnek tartja, hogy megfelelő programozással a számítógépnek, ahogyan előadásán fogalmaz, ízlése, esztétikai értékrendje, egyénisége, intelligenciája legyen. Ideje nagy részét ennek a megvalósítására fordítja. A torna és a reggeli között is programot ír. Csakhogy abban a helyzetben, amelybe jutott, a józan ész tehetetlen. Gold mellett érvel, hogy a trauma nem racionalizálható³⁵. Abban az értelemben is logoszat vesztett Krzysztof kiáltása, hogy szavai sincsenek, néma.

Feldönteni az eukharisztia asztalát, azt jelenti: újra kell kötni a szövetséget.³⁶ A narratíva istenkereső helyzetbe, szövetségkötés előtti állásba tolja Krzysztoft.

Szemben Bartley-val,³⁷ nem látni, hogy Krzysztof a keresztelekűtnél keresztet rajzolna homlokára a jéggel. Wach és Haltof utalása a szent ostyára a jégdarab kapcsán,³⁸ vagy Wach és Gold olvasata, amely szerint a szenteltvízből lett jégdarab könnycseppé formálódik az apa fején,³⁹ kreatív értelmezői kiegészítés, illetve a *Forgatókönyv* rávetítése a filmre. Ami bizonyosan állítható: a fagyos templomban, ahol a lehelet is látszik, a jég hűvöse csillapítja Krzysztof traumáját.

Krzysztof közeledése Istenhez a templomban több nézőszögből is hiteles.

Gold az apa emberi és szülői válságára mutat rá, aki „kénytelen ráismerni az emberi egzisztencia egyértelmű korlátaira”.⁴⁰

Ha Krzysztof elutasítja is a szövetséget, Istent megtartja – állítható Buber nyomán: „valláson nem a megnyilatkozások, ábrázolások és intézmények [...] rendkívüli tömegét értjük [...], hanem lényegileg Isten megtartását. Ez nem olyan kép megtartását jelenti, amelyet Istenről készített magának az ember, de még csak nem is az Istenbe vetett hit megtartását, hanem a létező Isten megtartását.”⁴¹

³⁴ METZ 2008, 124–126.

³⁵ GOLD 2016, 74. Ezzel kapcsolatban GOLD (2016, 63.) „a nem kiismerhető, nem ésszerűsíthető tapasztalatokra adott válaszok” nehézségéről beszél, WACH (2014, 324.) a véletlenről, „amely kikezdi a racionális-tudományos világképet”.

³⁶ Vö. Mt 26,28; Mk 14,24; Lk 22,20; 1Kor 11,25.

³⁷ BARTLEY 2014, 18.

³⁸ WACH 2014, 328. sk. és HALTOF 2004, 83.

³⁹ WACH 2014, 329; GOLD 2016, 61. Vö. RÁCSOK 2011, 4.

⁴⁰ GOLD 2016, 68. sk.

⁴¹ BUBER 2017, 130. Vö. BARTLEY 2014, 17: „Krzysztof lázadása [...] feltételezi Isten létezésének elfogadását.”

Metz nyomán az is állítható, hogy Krzysztof nincs magára hagyatva: az „imádság néma kiáltásában [...] [megvalósul] Isten közelsége, [...] elsődlegesen nem a megállapodás vagy a beszélgetés nyelvén fejeződik ki”.⁴²

Nem egy értelmező szembeállítja egymással a két testvért Istenhez való viszonyulásuk különbsége miatt.⁴³

Ám ha hiteles mindkettőjük viszonyulása Istenhez, akkor megalapozott Gold állítása világképük komplementaritásáról: „Nem azt kell leszűrnünk a filmből, hogy csupán Paweł apjának kell hozzátennie saját létezéséhez nővére hitét; inkább arról van szó, hogy a nővérnek szintén hozzá kell tennie saját Isten és szeretet-fogalmához azt, amit fivére megértett a világból.”⁴⁴

Žižek cáfolja, hogy ész és hit ellentéteire építve kijátszható volna egymás ellen a két testvér. Krzysztof példájából tudomány és vallás egymásrautaltságát szűri le: „amikor a tudomány cserben hagy minket, akkor a vallási alapzatunk is megrendül”, és tagadja, hogy a tudományba vetett bizalom megrendülése, az ész bálványozásának kudarca szembesíthetne egy mélyebb vallási dimenzióval.⁴⁵

Gold és Lenzen szerint a film nem szűkíti az *Elohim* rendjével való szembesülést a templom terére, és *Elohim* rendjét sem a parancsolatok körére.⁴⁶ A *Tízparancsolat* – Egy sokszínűségében⁴⁷ és hozzáférhető módon⁴⁸ láttatja *Elohim* művét. Az apa számára többször is lehetőség nyílik a találkozásra ezzel a renddel, Paweł halála nem az egyetlen, ám páratlan, mert a szembenézés ez alkalommal elkerülhetetlen.⁴⁹

⁴² METZ 2008, 128. Vö. KLINGER (2000, 94.): „A templomi jelenetben az apa [...] lázadásához [...] azonnal hozzáadódik az isteni együttérzés”.

⁴³ Ld. HALTOF 2004, 82; BARTLEY 2014, 3. és 5; SOBCHACK 2004, 101; GRODŹ, 2018, 151.

⁴⁴ GOLD 2016, 66. Vö. uo. 67, 59.

⁴⁵ ŽIŽEK 2001, 121. – HALTOF (2004, 82.) is tagadja, hogy a film szembeállítaná a racionális tudományt az irracionális hittel.

⁴⁶ GOLD (2016, 56, 60.) azzal érvel, hogy a Ter 1,1 és a Kiv 20,1 egyaránt *ELOHIM*ot szerepelteti, a természet törvényei és a Tízparancsolat törvényei egyformán szigorúak. A Tízparancsolat törvényeinek megtartása „nem önkéntességre épül”, megsértésük „súlyos következményekkel jár a földi, természeti létezésben”. LENZEN (1993, 161. sk.) megfogalmazásában: „parancsolataival és tilalmaival [...] a Tóra kapcsolatot teremt a világ makrokozmosza és az ember mikrokozmosza között.”

⁴⁷ A film nyitóképei a természetet és az épített környezetet a maguk ragyogásában, szerves összetettségükben, fenségességükben, hatalmasságukban láttatják: a nyugvó jég, a lékben a hullámzó víz, a tűz a parton, a madarak, az alsó kameraállásból fölének magasodó betonház keresztyszerű látványa, éppígy a döglött kutya képe és a játékos tengerimalacé. Vö. GOLD 2016, 55, 58; KICKASOLA 2016, 37. A képek, mutat rá GOLD (2016, 56.), nemcsak a pusztulást vetítik előre, de a keletkezést is megmutatják, *ELOHIM* mindkettőnek ura.

⁴⁸ Vö. KICKASOLA 2016, 37: „a sorozat Isten lehetőségét az emberi kapcsolatok és az érzékszervi tapasztalatok [...] összefüggésében jeleníti meg”, vö. még uo. 44.

⁴⁹ Vö. GOLD 2016, 68.

Ha a megrepedt tintásüveg, a kiömlő tinta nem lendíti is ki biztonságérzetéből, a szírenázás kézmosás közben hallható zajai, kivált azután, hogy váratlanul többen is érdeklődnek Paweł holléte felől, gondolkodóba ejtik Krzysztofot, ráébred: a mindennapok rendje felborult, fia keresésére indul. Fűlsértő zörejek és hangok⁵⁰ foglyaként a pillanatról pillanatra alakuló értesüléseknek és körülményeknek kiszolgáltatva egyetlen elnyúlt mozgással érkezik a tóhoz, ahol kiemelik fia holttestét. Ezeket a jeleneteket Gold az apa istenséggel való templombeli konfrontációjának előkészítéseként mutatja be: „a hangzás és a látvány az abszolút korlátozással való megrendítő találkozásról tudósítanak, nemcsak annak feltárulásáról”.⁵¹

Ilyen találkozás lehetőségét ígérte korábban a tej megsavanyodása, a repedt, fagyott tejesüveg, „pal” spontán működésbe lépése, az éjnek idején a tó partján tűznél melegedő Fiatalember, a templom körül kézen fogva élőláncot alkotó emberek, a tintásüveg megrepedése, az asztalon és tudós feljegyzéseken szétfolyó tinta, Paweł kérdése az életről és halálról.

A „találkozás lehetősége” nem azt jelenti, hogy Krzysztofnak fia halála vagy a leselkedő veszedelem előjeleire kellene ráismernie bennük, hanem azt, nem odázhathja el a szembenézést azzal, ami az észszerűn túl húzódik. A számvetés saját kitettségével nem ruházható át másra, azt még Isten sem végezheti el helyette.

A felsorolt „lehetőségek” mindennapi apróságok. Ha az értelmező előjeleknek tekinti,⁵² csak megerősíti, hogy banalitásuk ellenére megnyílik bennük a logoszon túli tartomány,⁵³ szabatosabban: a narratíva megnyitja bennük.⁵⁴ Az isteni rend nem csak földcsuszamlásokban vagy földrengésekben pillantható meg.⁵⁵

Ez apróságokhoz Krzysztofnak is van hozzáférése, ám az észszerűség módján, lehetséges többletértelmüket, többletlétüket félretolja.⁵⁶ A repedt tejesüvegbe fagyott víz jelenségében Paweł valami többletet keres („Hagyjuk itt és figyeljük meg, mi történik!”), apja azonban nem érti fia várakozását („Semmi. Elolvad, ha jön az enyhébb idő – mi történne? Vagy talán nap közben, a napon...”). A kutya halá-

⁵⁰ Repülőgép, helikopter, tűzoltó- és mentőautó, ajtó- és telefoncsengők, tolató teherautó hangjai, sikoly a lépcsőházban, a walkie-talkie torzult beszédhangjai.

⁵¹ GOLD 2016, 68. sk. Gold (uo.) szerint a hangzások a *Tízparancsolat* a *Kivonulás* könyvében követő versek (Kiv 20,18–19) filmi megjelenítései. Vö. GOLD 2016, 58, 70; továbbá SOBCHACK 2004, 88.

⁵² Ld. még HALTOF 2004, 82.

⁵³ Vö. SOBCHACK 2004, 90: „az esetleges apróságok véletlenszerű találkozása az értelembe összeadódik és egzisztenciális jelentőséget kap [...] a tőlük okozott fizikai és érzelmi zavart sem pontosan kiszámítani, sem megjósolni nem lehet.”

⁵⁴ Vö. LENZEN 1993, 166. sk.

⁵⁵ Vö. GOLD 2016, 60; KICKASOLA 2016, 39; SOBCHACK 2004, 92.

⁵⁶ Fia eltűnése racionális válaszlépésekre indítja az apát, algoritmusokat szerkeszt (szemben a lakótelep többi lakójával, akik egyenest a tóhoz indulnak): felhívja nővérét, felkeresi az angoltanárnőt, rádiótelefonon keres kapcsolatot fiával, értesüléseket gyűjt és cserél. Hamar meginog bizonyossága abban, hogy nem szakadhatott be a jég (erre vall telefonbeszélgetése nővérével), ám ahelyett, hogy rögtön indulna megnézni, és következményeibe belegondolna, kizárásos módszerrel sorban ellenőrzi a hipotéziseit.

lával szembesülve Paweł egyenesen az emberi végességre⁵⁷ kérdez rá: „Mire jó ez az egész? Miért kellene tudnom [po co mam wiedzieć], mennyi idő alatt éri utol Kermitet Piggy? [gyakorlásképp ezt a fizikapéldát kérte magának reggel az apjától – B. L.]. Mi végre van bármi?” Krzysztof azonban mintha elengedné fia kérdését, az emlékezésre vált, józan gyázmunkát kezdeményez („Melyik kutya volt?”). Paweł pedig már eleveníti is fel emlékeit a kutyáról: „Amelyiknek sárga volt a szeme [...]”

Fiának a lélekről feltett kérdésére adott válaszával nem csupán a dolog szerint hárítja a kérdést (amelyet nem is úgy lehetne összefoglalni, hogy *lélek* nincs, mert nem tudok róla semmit, hanem úgy: lélekre *vonatkozó kérdés* nincs, mert nem tudok a lélekről semmit), de azt is jelzi az apa, hogy nem ő hivatott választ adni („Ki vele, Paweł, túl korán van még az ilyen beszélgetésekhez, mit akarsz te [tőlem], reggel van”)⁵⁸, a racionalizálhatón túl húzódó többlettel való foglalkozást nem tekintí feladatának. Ebben okkal látni tudós mértéktartást. Tiszteletben tartja, ha mások effélékkel foglalkoznak: nincs jele, hogy Irenával hitbéli konfrontációt folytatna.⁵⁹

Paweł példája azonban a végkifejlet felől nézve arra int, hogy életünket nem csupán tudományos mércék szerint tanácsos élni. A fiúban a többletértelem iránti érdeklődés nagyon is megfér az intellektuális tehetség kibontakoztatásával (például a sakkmasternek adott matt Paweł okoskodásának köszönhető).⁶⁰

Hallgatólagosan maga Krzysztof is tud az ész mozgásterének korlátairól. Kitétsége a nem ismert tartománynak mégis miért nem sodorja őt egzisztenciális kételyekbe? Biztonságérzete egyrészt alighanem abból táplálkozik, hogy feladatát e mozgástér (folytonos) kiterjesztésében látja. Tanácstalanságát látva az emberi lélekkel [dusza] kapcsolatban, szembeötlő, mennyire felszabadultan beszél egyetemi előadásán a nyelv lelkéről [dusza języka]. Úgy látja, megfelelő programmal a csupán a nullát és az egyet ismerő, tehát erősen korlátozott mozgásterű számítógép képessé tehető a szabad választásra, önálló döntésre. Őt döbbenti meg a legjobban, amikor saját asztali gépe, „pal” kétszer is magától, azaz szabadon bekapcsol és felkínálja neki szolgáltatását.⁶¹ Azt aligha gondolja, hogy a világ kimerítő ismerete megszerezhető.

Krzysztof biztonságérzetének másik forrása alighanem Isten: a logosz hatálya alá nem vonható tartományban az isteni gondviselésre bízta magát, s így, vélte, kiváltotta a szembenézést saját végességével. Korántsem biztos, hogy a késztetése

⁵⁷ Fogalmazhatunk úgy is, hogy az élet értelmének kérdését feszegeti Paweł, de már maga a szóválasztás – „értelmének” – a racionalizmushoz láncolja a kérdést.

⁵⁸ A mondatból GRODŹ (2018, 150.) arra következtet, hogy az apa szeretné megkímélni fiát a szomorúságtól. Olvasatában a „túl korán” úgy értendő: Paweł fiatal ahhoz, hogy a halállal foglalkozzék, a „reggel van” pedig arra hívja a fiút, hogy kanyarodjanak vissza a mindennapi életbe.

⁵⁹ Pedig Irena úgy íratta be Pawełt hittanra, hogy csak utólag tájékoztatta róla az apát.

⁶⁰ Vö. WACH 2014, 328.

⁶¹ Viselkedése rávilágíthat Krzysztof elképzelésének belső feszültségére: az önálló választásra képes számítógép szabadságán alighanem valamiféle ellenőrzött, felügyelt szabadságra gondolhat, értelme szerint azonban a szabadság nem korlátozható, a logosz által sem. Vö. SOBCHACK 2004, 95.

hiányzik hozzá, valószínűbb, hogy – tudós igényességét követve – a felkészültségét kevesli. Sehol sem látni jelét annak, hogy szakított volna katolikusságával. Irena Pawełnek adott jellemzése Krzysztófról szabatos: „Apád nagyon fiatalon észrevette, hogy csomó minden megszámlálható és megmérhető. Később kezdte azt hinni, minden ilyen. És még ma is azt hiszi. *Szerintem néha azért kételkedik benne, de ezt nem fogja beismerni.* Egy olyan élet, amelyet apád él, jóval ésszerűbbnek tűnhet, de *ez nem azt jelenti, hogy nincs Isten. Még Apád esetében sem*” (kiem. B. L.). Az oltárt nem azért dönti fel, hogy fia halálára válaszképp felbontsa a szövetséget, amely Istenhez köti, hanem inkább azért, mert fia halálát annak jeleként érti, hogy Isten már felbontotta a szövetséget. Az, amit feldönt, Krzysztof szemében Paweł halálával már megszűnt a szövetség asztala lenni, téglákból rakott tákolmány, feldönthető.⁶²

Áll az apa

Sokan figyelik a mentést a tó partjáról. Amikor kiemelik a fiúk holttestét, mindenki más letérdel, egyedül Krzysztof marad állva.⁶³

Gold, Bartley, Klinger, DiBartolomeo értelmezése,⁶⁴ akik szerint az apa elkülönülése a többiekétől annak a jele, hogy készületlen a közösségi életre, vagy hiányzik belőle az alázat, nem illik a helyzetre.

Az apa itt és ekkor szembesül saját végességével, lételemének, az észnek a logosz természetéből fakadó korlátaival, azzal, hogy Isten mindenre képes. Itt és ekkor nyílik bepillantása emberi létezése rejtelseibe.⁶⁵ Az, hogy állva marad, erőre vall, arra, vállalja a feladat terhét.

Stat pater dolorosus, amiképp stabat mater dolorosa.⁶⁶ Kasper így ír a *Stabat mater*ről: „A kereszts legsötétebb éjszakájában is kitartott fia mellett, nem tért ki a kereszts elől, nem menekült el, kifejező a megfogalmazás »állt«, »stabat mater iuxta crucem« (Jn 19,25).”⁶⁷

⁶² LENZEN (1993, 167.) a Mózes haragjával és a kőtáblák összetörésével vont párhuzammal megerősíti, hogy Krzysztof tettének a szövetség megsértése az indítéka. Hozzá kell fűzni ugyanakkor, hogy a filmben Krzysztof szemében nem Izrael, hanem Isten szegte meg azt.

⁶³ Erre csak következtetni enged a film elbeszélése. Látni, amint Krzysztoft és Irenát kivéve mindenki más letérdel, Irena Krzysztof mögött áll, bal keze a férfi bal vállán. *Vágás.* A férfi kabátjának superközelije, látjuk, amint Irena keze lesiklik fivére válláról (nem engedve el a férfi karját), jelzésképp annak, hogy a nővér is térdre ereszkedik. Tehát csak a testek viszonya jelzi, hogy Krzysztof állva marad. Nincs olyan kistotál, amelyben térdelők vennék őt körül.

⁶⁴ GOLD 2016, 71; BARTLEY 2014, 15; KLINGER 2000, 91; DiBARTOLOMEO 2000, 52.

⁶⁵ Vö. LENZEN 1993, 167: „a filmsorozat szemünk elé tárja, hogy az életben nincs bizonyosság, és így a hit szituációjára emlékeztet minket, amely »szintiszta kockázat, túl minden valószínűségi számításon«.”

⁶⁶ Vö. KLINGER 2000, 91. sk.

⁶⁷ KASPER 2015, 242.

A tóparton Krzysztof és Mária egzisztenciális közössége tárul fel.⁶⁸ Krzysztof kész a találkozásra az istenséggel. Figyelemre méltó, hogy az oltárt feldönti, de a Mária-ikont sértetlenül hagyja.⁶⁹

Ki mással oszthatná meg szenvedését Krzysztof?⁷⁰ A trauma tapasztalata aligha osztható meg azzal, aki nem volt kitéve neki, nem szenvedte el.⁷¹ Paweł anyja, akire szülőként ugyanez a szenvedés vár, hét órányi távolságra dolgozik.⁷² Irenát a holttestek kiemelése után már nem látni fivére társaságában, egyedül gyalogol az utcán (másik negyedben él), amikor adásba kerül a tudósítás Paweł iskolájából.⁷³ Ewa Jezierskat (a másik vízbe fullt fiú, Marek édesanyját) és Krzysztoft nem látni egymás társaságában a kiemelés után, jóllehet előtte beszéltek telefonon, találkoztak az angoltanárnő lépcsőházában a liftnél, és a mentés idején karnyújtásnyira állnak egymástól a tóparton.⁷⁴ „Pal” az egyetlen, aki felajánlja társaságát, miután magától bekapcsolt, de Krzysztof döbbenet és értetlenül néz rá.

Jelen esszé nem a bűn (parancsolatszegés) és (a rá válaszképp adott isteni) büntetés fogalmaiban elemzi a filmet, mert Krzysztof nem esik a hübrisz bűnébe.⁷⁵

Ezt mutatja válasza Paweł kérdésére reggeli közben. A kérdésre az adja az alkalmat, hogy a fiú meglát egy gyászjelentést apja újságjában, az okot pedig az, hogy előtte döglött kutyát látott az úton, és kételyei támadtak a dolgok célját, fontosságát illetően.

⁶⁸ Vö. KASPER 2015, 242: „a Pietà [...] ölében tartja halott fia megtépázott testét – ez a szenvedés legsúlyosabb tapasztalata, amely anyának osztályrészül juthat. [...] *Magnificat*-ban Mária nemcsak megelőlegzi a hegyi beszéd boldogmondásait a szegényekről, a szomorúakról, az üldöztetést szenvedőkről [...], hanem mindezt ő maga is átélte.”

⁶⁹ Nem így a *Forgatókönyvben*! – ld. 30. jelenet, KKPK 1990, 33.

⁷⁰ DIBARTOLOMEO (2000, 57.) a feldolgozott szakirodalomban egyedülként kételkedik abban, hogy gyászol-e egyáltalán az apa.

⁷¹ Jacek szülei hitványságból (a szolidaritás hiánya miatt) kerülnek a találkozást Krzysztoffal. Ők is a tóparton aggódnak, míg oda nem szalad a fiuk. Jacek az egyetlen, aki tudja, hogy Paweł korcsolyázni ment. Krzysztof hiába éri utol a családot, amint kiszállnak a liftből az emeleten, Jacek a csukódó lakásajtó mögül kénytelen kikiabálni a híreket.

⁷² A narratíva nem utal rá, hogy Krzysztof értesítené az anyát (feleségét), holott a kiemelés és a templomi jelenet közt járt odahaza, és megrázkódtatása aligha csillapodott. Éjszakai „kimenője” azonban a cselekmény első éjjelén, kiváltképp fia előtt sem titkolt piperészkedése, alighanem többről is vall: a két szülő párkapcsolata meggyengült, noha a közös ajándék fiuk felé a kerek család képét mutatja.

⁷³ Vö. BARTLEY 2014, 21. sk.

⁷⁴ Krzysztof a tömegben Ewa mögül, az asszony balján bukkan fel, majd úgy kerüli ki és áll elé félig, hogy nem figyel fel rá, holott annak vörös haja szembeötlő. A férfi pedig hiába áll Ewa látóterében, az asszony meredten a mentést nézi, akkor is, amikor fájdalomában már az ujjait harapja – korábban földre rogyott a hír hallatán, hogy nem volt angolóra. Később a tömeggel együtt Ewa is térdre ereszkedik. A *Forgatókönyvben* (29. jelenet, KKPK 1990, 33.) Ewa elutasító, elfordítja a fejét, amikor Krzysztof elhalad mellette, a filmben nem látni effélét.

⁷⁵ Az esszé korábbi bekezdései rámutattak: sem Isten, sem a lélek létezését és gondolatát nem tagadja az apa.

Az apa megérti a kérdést, nem vonja kétségbe annak indokoltságát, nem marasztalja el Pawelt, amiért effélek foglalkoztatják, beismeri saját tájékozatlanságát az emberi lélekkel kapcsolatban. Amikor a fiú aznap délután Irenának is felteszi ugyanezt a kérdést, kiderül, apja nagyon is adott rá választ: az élet értelme jobbá tenni az utánunk következő élők életét. Vagyis Krzysztof komolyan vette a kérdést. Ráadásul a tevékeny és érző hitéletet élő Irena is megerősíti az apa választát: a segítőkézség örömről beszél.

Paweł korcsolyázásának előkészítésében sem látni apján tudós fölényt. Már az első számításnál körütekintő: „Nem tételezhetjük fel, hogy egész idő alatt fagyni fog. Inkább éjszaka, mondjuk 10 órát van fagypony alatt. De pontos adatokra van szükségünk.” Ellenőrző számítást végez. Nem bízik vakon a számokban, terepszemlét tart: nehézkedő léptekkel tapos a jégen, bottal döfködi, ugrál rajta.⁷⁶ Elalvás előtt még felhívja fia figyelmét, hogy maradjon távol a tó befolyójától: „nem túl mély, de nem szeretném, ha megfürödnél benne.”

Krzysztof életét kitölti a programfejlesztés (torna és reggeli között programot futtat „pal”-on), de sem a gépet nem bálványozza, sem programozóként-nyelvészként nem tetszeleg teremtő szerepben. Aligha véli kiismerhetni a természeti világot matematikai módszerekkel, ha a számítások után tapasztalatgyűjtés végett kimegy a tóhoz. A digitalizációval a világ gazdagságának feltárására, modellálására törekszik, nem pedig matematikai törvényeknek való alávetésére. Racionálisan meg nem alapozható következtetéseket, leírásokat nem látni tőle. „Pal” spontaneitását távolságtartással fogadja. Tudományos jogosítványai az apa nem lép tudománytól érintetlen területre.

A *Forgatókönyv* és a film különbsége

Krzysztof hübriszt a történet filmet megelőző irodalmi változata sugalmazza. Az irodalmi forgatókönyv („*Forgatókönyv*”-ként utalok rá) és a film különbségei azt mutatják, a két elbeszélés között nincs átjárás, a film más narratív döntéseket hoz.

A *Forgatókönyv*ben a mentés körüli jelenetek sorrendje és tartalma más, mint a filmben.

Az írott 26. jelenetben⁷⁷ miután Jacektól megtudta, hogy fia korcsolyázni indult a barátjával, Krzysztof nem a tóhoz megy, hanem haza. „Pal” magától bekapcsol és kínálja szolgáltatásait. A holttestek kiemelése előtt tart a cselekmény, az apa csak következtethet fia halálára az értesüléseiből. Kérdéseket szegez a gépnek: „Mi a teendő?”, „Minek neked egy kisgyerek?” („Po co ci mały chłopiec?”), jelet vár a géptől, ám az a bebillentyűzött szavak szinonimáit írja ki, végül az „érzés” és „remény” szavakra azt feleli „pal”, hogy elfogyott a memóriája. Azért is meglepő, hogy „pal”-

⁷⁶ Vö. HALTOF 2004, 82.

⁷⁷ Ld. 26. jelenet, KKPK 1990, 30–32.

on kéri számon Paweł halálát,⁷⁸ mert a jég teherbírását nem azon, hanem Paweł gépén számolták ki.⁷⁹

A tóparton Krzysztof éppily rejtélyes utalást tesz „pal”-ra: megtudja egy ott áll-dogáló férfitől, hogy az éjjel forró vizet engedtek a tóba, majd védelmére kel a számítógépnek: „Véletlen, ezt nem láthatta előre [tego on nie mógł przewidzieć].” A férfi értetlenül vissza is kérdez, hogy kire gondol!⁸⁰

„Pal” első spontán bekapcsolódásakor, a *Forгатókönyv*ben Krzysztof leplezni igyekszik a gép képességeit,⁸¹ ám fia érdeklődésére visszakapcsolja, hozzáfűzve, hogy az még nincs kész. Kiderül, „pal”-nak különböző nyelveken lehet kérdéseket feltenni, érti és felel rájuk, tud sakkozni, ismeri Paweł másnapi órarendjét. A mutatvány azt sugallja, „pal” jövőbe lát.

Ehhez képest különös, hogy második spontán bekapcsolódásakor miért nem érti a gép Krzysztof kérdéseit, miért nem felel rájuk. Úgy viselkedik, mint HAL Kubrick *2001: A Space Odyssey* sci-fijében, amikor ellene fordul a legénységnek.⁸²

Úgy fest, a *Forгатókönyv*ben Krzysztof már elkészítette azt a számítógépet (az utolsó simításoknál tart), amelyről a filmben csupán mint távlati elképzelésről beszél az egyetemen.⁸³

A *Forгатókönyv*ben Krzysztof valamiféle rejtőzködő informatikai alkimista, aki bálványozza saját teremtményét, és saját teremtő szerepében tetszeleg.

Útközben lakásától a tóhoz a *Forгатókönyv* szerint⁸⁴ az apa betér a templomba, gyertyát gyújt Pawełért. Az írott változat hangsúlyozza: „Krzysztof elfelejtette, mit kell tenni templomban.” Irena homályos célzása, amelyet a *Forгатókönyv*ben Pawełnek az apjáról mond, csak megerősíti, hogy Krzysztof elfordult Istentől: „Többre is vihette volna, ha nem fordít hátat valaminek. [Ale mógłby jeszcze więcej,

⁷⁸ Mivel a vakvéletlent tekinti a baleset forrásának, WACH (2014, 317.) megszelídíti a jelenetet, amikor az apa kérdését átfogalmazva eltünteti belőle a felelősségre vonás hangját: „miért kellett a fiának meghalnia” („wieso sein Sohn sterben musste”).

⁷⁹ Ld. 12. jelenet, KKPK 1990, 20. A filmben is a fiú gépén számolják ki. Úgy fest, ŽIŽEK (2001, 118: „a számítógép rossz volt, lokális olvadás történt és a fiú vízbefulladt”) rávetíti a *Forгатókönyv*et a filmre. Paweł gépe jól végezte el a számítást. Rossz csak a jóslásra tervezett „pal” lehet, amennyiben (sugalmazza Žižek) nem jósolta meg a „lokális olvadást”. Ám a filmben nincs utalás az olvadásra és „pal” sem kap jós szerepet.

⁸⁰ Ld. 24. jelenet, KKPK 1990, 28. A találkozás és szóváltás a férfivel hiányzik a filmből.

⁸¹ Ld. 9. jelenet, uo. 17. sk. Azt mondja fiának, hogy alighanem saját maga felejtette el kikapcsolni.

⁸² ŽIŽEK (2001, 123.) Stephen King-féle rémalakként írja le.

⁸³ Ld. 10. jelenet, KKPK 1990, 18. sk. A *Forгатókönyv* nem visz be az előadásra: alighanem azért nem ismerjük meg Krzysztof elképzeléseit az informatikáról, a számítógépről, mert a *Forгатókönyv* szerint azokat már megvalósította.

⁸⁴ Ld. 28. jelenet, uo. 32. sk.

gdyby sam nie zrezygnować z czegos.]"⁸⁵ Megfelel ennek, hogy a *Forgatókönyv*-ben⁸⁶ magát a Mária-ikont (!) taszítja a földre.

A *Forgatókönyv*ben a földön fekvő képre csorgó viasz nem alakulhat könny-cseppekké! – effélére nem is utal a szöveg. A keresztelőkútból az arcához emelt jégdarab kapcsán feltett kérdésével (hogy Krzysztof „ujjai közt lefutó csepegés – víz vagy könny?”) maga a *Forgatókönyv* sugalmazza, hogy az apa könnyezik (a film nem kínálja ezt a lehetőséget). A *Forgatókönyv*ben a jelenet végén ajkai közt elmormogott kérdés („kivel [lehet itt] beszélni”) a semmibe vész:⁸⁷ térdel ugyan egy pap a templom betonján, ám imájába merült, aligha jutnak el hozzá Krzysztof szavai.

A *Forgatókönyv* végére az apát teljes elhagyatottságban találni. Saját maga teljesítette be az isteni büntetést: elvesztette az uralmát saját teremtménye fölött, bálványja ellene fordult. Így veszi át alkotójától „pal” a hatalmat. Alighanem ez a magyarázat rá, hogy a számítógépet nem bántja. Az ikonrombolással pedig eltaszította magától Istent. „Pal” színlelő viselkedése arra vall, a gép csakugyan felelős Paweł haláláért. Vagyis a *Forgatókönyv* szerint *csakugyan* állítható, hogy fia halálával büntette volna Krzysztoft Istent.⁸⁸

A *Forgatókönyv*ben nem találni a stat pater-jelenetet,⁸⁹ Krzysztof öneszmélése nem következik el.

A filmmel ellentétben a *Forgatókönyv* tudatja a baleset okát: az erőműből éjjel forró vizet töltöttek a tóba. Ez egyfelől mulasztás (a lakosság tájékoztatásának mellőzése és alighanem környezetkárosítás), másfelől azonban szabad tett, amelyet nem jelezhet előre számítás. Lehet, ez indítja Krzysztoft, hogy a hír hallatán nyomban

⁸⁵ Ld. 7. jelenet, uo. 16. A filmben ennek az ellenkezőjét állítja a nagynéni: Krzysztof nem távolodott el Istentől.

⁸⁶ Ld. 30. jelenet, uo. 33. sk.

⁸⁷ SOBCHACK (2004, 97.) értelmezése a *Forgatókönyv*re áll, a filmre aligha: Krzysztof „kiemeli a jéglencsét, [...] hogy keresztül és túlnézzen rajta bele a semmibe”.

⁸⁸ A filmre ez nem áll, vö. KLINGER 2000, 93: „Isten vajon kegyetlenül megtorolta hitelensége miatt az apát a fiún, mert »idegen istent« követett – a számítógépet? Nem! Nem érzem, hogy Kieślowski ilyen bűnhődésmotívumot sugallna.” Ezzel ellentétben, ráadásul a filmről szólva DiBARTOLOMEO (2000, 49.) azt állítja, hogy maga Isten oltja ki Paweł életét nevelő célzattal, ugyanakkor Istent féltékenynek és rosszindulatúnak („jealous and spiteful”) ítéli. A „jealous” utalhat a Kiv 20,5 versre. Az ott szereplő „KANNA” / „zelotes” szó „féltékeny” olvasatát KLINGER (2000, 94.) „szenvedélyes”-re javasolja változtatni. (RÚF 2014 így fordítja: „mert [...] féltőn szerető Isten [ÉL] vagyok! Megbüntetem az atyák bűnéért a fiaikat is”, HERTZ (1984.) így: „mert én vagyok [...] a féltve őrködő Isten.” A „spiteful” jelző DiBartolomeo saját értelmezői adaléka.

⁸⁹ Ld. 29. jelenet, KKPK 1990, 33: az apa épp a kiemelés pillanataiban ér a tóhoz, a hordályakhoz igyekszik, amelyre majd a holttesteket fektetik. Irena már ott van. Krzysztof a leírás szerint „fia nyugodt arcát nézi”, ám sok ideje nincs rá, mert Irena máris gondjaiba veszi a fiút (keresztet rajzol a homlokára, igazgatja a dzsekijét).

fel is mentse „pal”-t. Csakhogy a számítógépet előrelátónak programozta – ezer évre előre beletöltötte a naptárt! Épp ez leplezheti le „pal” ármánykodását.⁹⁰

A haláleset efféle magyarázata a filmben a teremtés rendjéről és Krzysztóf emberi végességéről realiztikus-naturalisztikus-kauzális tévutakra terelné a néző figyelmét.⁹¹ Csakhogy a számítógép teljesítőképességének korlátait firtatni felesleges, azt Krzysztóf is látja.⁹² A Fiatalember és a betöltés szemtanúja felelősségének kérdése elkerülhetetlen volna, ám zsákutcába terelné a cselekményt.⁹³

A *Forgatókönyvből* hiányzik a keretező tévéadás, Irenát és a Fiatalembert sem látni az elején. Alapozó városkép után Krzysztóf lakásában indul a cselekmény, egyenes vonalúan halad a templomjelenetig, az összeomlott, magára maradt Krzysztóf képével ér véget az írott történet, amely színházszerű befejezésével a bálványimádó apa bukásáról szól, hozzá képest pedig a többi szereplőt járulékos helyzetbe tolja.

Az írott elbeszélés műfajának, amely a tudományos-fantasztikus thrillerhez áll közel, megfelel a keret hiánya: az elidegenítés alighanem tompítaná a műfaji hatást. Kérdés azonban, hogy ez a műfaj mennyire támogatná azt az elbeszélői tervet, amely épp a mindennapi életben keres hozzáférést a Tízparancsolathoz az önkényuralom és a látszat jóléti társadalom romjain.⁹⁴

A keretes szerkezet a filmben – a *Forgatókönyvvel* egybevetve – alkalmas arra, hogy több karakter (nemcsak Krzysztóf, de Irena és a Fiatalember) viszonyulásmódját is bemutassa a fiú halálához. Az utolsó kockák mozdulatlan képeivel a film Pawełnek is megadja a végtisztességet.

A film zárlatát Haltóf és Bartley⁹⁵ annak jeleként értik, hogy Paweł tovább él az emlékezetben, a narratíva ezzel megerősíti Krzysztóf elképzelését, aki fia reggeli kérdésére, mi marad a halál után, azt felelte, az emlékek rólunk meg tetteinkről. Grodź ezzel ellentétes következtetésre jut: azzal, hogy a végén épp a tévében látjuk Pawełt, az elbeszélés nem a digitális, hanem az analóg világgal kapcsolja őt össze,

⁹⁰ GOLD (2016, 56.) értelmezésében a forró víz betöltése a fagyott tóba a természeti rend, *ELOHIM* rendjének megsértése. E rend szigorára vall, hogy a betöltés következményeképp Paweł vízbe fullad.

⁹¹ Vö. ŽIŽEK (2001, 122.) szerint a forró víz betöltésére tett utalás elhagyása a filmből metafizikai spekulációk előtt nyit utat.

⁹² „Pal” spontán működésbe lépését alighanem programozói hibának tekinti. Krzysztóf arcjátéka GOLD (2016, 63. sk.) szerint a tanácstalan ember válasza a számítógép képernyőjének, amely „készen áll” valamire.

⁹³ Ellentétben a *Forgatókönyvvel*, ahol a Fiatalember a holttestek felszínre hozásakor elhalad Krzysztóf és Irena mellett a tömegben, a filmben nem látni őt a mentés közelében. Tűzrakása ekkor már csak parázslík, amitől különös vörös fény vetül Krzysztóf arcára. A film nyitánya arra vall, később a Fiatalember visszatért a partra.

⁹⁴ Az epizódot 1989. dec. 10-én mutatta be a lengyel televízió. Vö. KICKASOLA 2016, 31: „Kieślowskit nem a Tízparancsolat rendelkezéseinek magyarázata érdekelte, hanem inkább azok kézzel fogható gyakorlati hatóereje mai életünkben.”

⁹⁵ HALTOF 2004, 83; BARTLEY 2014, 19.

amelyre a feledés vár.⁹⁶ Mindazáltal a *Tízparancsolat* – Egyre, s alighanem értelmezőire is áll Coates Kieślowski 1980-as rövidfilmjéhez, a *Beszélő fejekhez* (*Gadające głowy*) fűzött megjegyzése: „a megmaradásnak ez a vágya hajtja majd Kieślowskit minden filmjében.”⁹⁷

Elbeszélői viszonyulás a Tízparancsolathoz

Ha Krzysztofnek nincs bűnös tette, akkor a történet nehezen elemezhető a bűnbüntetés mintájára. Ha nem akarjuk „lerontani” a koncepcióhoz az apát, akkor mi az elbeszélés mozgáster?

Buber értelmezése rávilágít a Tízparancsolat etikai rétegei mögött húzódó vallási rétegre: a „sinai törvényadás [...] olyan alkotmány [...], amelynek minden határozata [...] arra irányul, hogy a népet önmaga fölé, a »szent« szférájába emelje [...] Ezt felülmúlhatatlan világossággal mondja ki a cél indoklása: Izraelnek szentnek kell lennie, »mert én szent vagyok«.”⁹⁸

1952-es írása rímeli Bubernek a *Die literarische Welt* 1929-es körkérdésére adott válaszára, amely rámutat a Tízparancsolat világi domesztikálásának, erkölcsi, jogalkotói társadalmiasításának, kisajátításának a fonákjaira: félretolják az Istenszavak kapcsolatára vonatkozó parancsolatokat, és matematizált szabályzókka határozzák meg az emberi tettek és a válaszképp adandó viszontettek kapcsolatát, ami idegen Istentől. A világi erkölcsökké és jogszabályokká átalakított Tízparancsolat már nem az, ami. A világi jogüzemnek nincs köze az embernek Istentől „Te”-ként való megszólítottságához, a hit felforgató szituációjához. Azzal zárja gondolatmenetét Buber, hogy „ha a társadalom mégis arra vetemednék, hogy [...] erkölcsét és [...] törvényét [...] »a [Tízparancsolat] szavának« adja ki, [...] akkor talán túl késő volna [...], hogy felfedezze, van valaki, aki kikéri magának, hogy altisztek és hóhérok legyenek a szolgálattevői”.⁹⁹

A kérdésre, mi a teendő a Tízparancsolattal, Buber azt feleli: „odavezetni hozzájuk [zu ihnen hinzuführen] – nem a papirusztekercshez, még csak nem is a kőtáblákhoz, amelyekre elhangzásuk után »Isten ujjá« egykor rávéste a parancsolatokat, hanem a szó elhangzásához.”¹⁰⁰ A *Tízparancsolat* – Egy narratívája megfelel Buber elképzelésének: nem a betűt venni tűhegyre, hanem felmutatni a jelen idejű szituációt,¹⁰¹ amelyben megszólíthatóként léphet az ember az őt megszólító (vagy meg nem szólító) színe elé.

Az epizódok főcímeiben, végfőcímeiben semmilyen formában nem szerepelnek parancsolatok! A címekben a „Tízparancsolat” szó után tőszámnevek állnak (betűkkel írt számszavak), még csak nem is sorszámnevek! A *Forgatókönyvben*

⁹⁶ GRODZ 2018, 155.

⁹⁷ COATES 2000, 177. sk. A film utolsóként megszólaló szereplője, a százéves asszony arról beszél, szeretne még élni.

⁹⁸ BUBER 2017, 132. Vö. Kiv 19,5–6.

⁹⁹ BUBER 1929, 898. sk.

¹⁰⁰ BUBER 1929, 899.

¹⁰¹ Vö. RÁCSOK 2011, 1. sk., 4. sk.

az epizódcímek római számokkal írt tőszámnevek. A cselekmény során sem hangzanak el, szövegük nem látható, nem hivatkoznak, utalnak rájuk egyetlen más sorozatepizódban sem, csak a *Tízparancsolat – Nyolcban* egy mellékszereplő (a hallgató Zofia előadásán).

A parancsolatokkal való személyes találkozás *lehetőségét* vizsgálni, felfedezni a rájuk való *megnyílás* pillanatait akkor hiteles, ha nem veszik eleve adottnak őket. Ráadásul nem valami kész jelentésükre kell rátalálni (a narratívában nem látni jelét az indoktrináció igényének), hanem arra az értelmükre (üzenetükre, inspirációjukra), amely a szereplők cselekvéshelyzeteiben, előzetes hangoltságukban számukra megnyílik, amely ott és akkor épp számukra hallhatóvá válik. A cselekmény nyitottsága (a kockáztató cselekményszövés) annak szabadságát is magában foglalja, hogy a találkozás nem következik el. Utóbbira példa a *Tízparancsolat – Egy Forgatókönyvben* olvasható története, ahol Krzysztof elengedi ezt a lehetőségét, így Isten közösséget vállaló szenvedése, irgalmassága sem mutatkozhat meg (ott Mária nem könnyezik).

A narratíva nem szervezi meg a néző szereplőktől független találkozását a parancsolatokkal. Azok hozzárendelése az epizódok cselekvéshelyzeteihez nem előre eldöntött, ez kreatív értelmezői feladata a nézőnek, amely feladat csak a hősökkel útjukat együtt járva végezhető el.¹⁰² A különbségek az epizódok és parancsolatok egymáshoz rendeléseiben az elbeszélői vállalkozás jellegéből erednek.¹⁰³

A feladat nehézségét az elbeszélés is érzékeli. „Pal” alakjában, mutat rá Grodź, maga a film is előrevetíti a fordulatot, amely napjainkra elkövetkezett: az új közösségeket nem erkölcsi mércék, illetve azokat őrző írások kapcsolják össze, hanem digitális hálózatok.¹⁰⁴ Az új kommunikációt virtualitás és anonimitás jellemzi: a képernyő kitakarja az arcot, a személyességet.¹⁰⁵

„[M]ert én szent vagyok” – idézi Buber.¹⁰⁶ Ugyanezeket a szavakat egzegetálja Kasper Hóseá/Ozeás/Hóseás próféta könyvéből (Oz 11,9).¹⁰⁷ A *Tízparancsolat* is

¹⁰² Vö. ŽIŽEK 2001, 111. skk., COATES 1999 egész tanulmánya.

¹⁰³ Ez ellene szól annak, amit RÁCSOK (2011, 6.) források megjelölése nélkül állít, hogy Kieślowski „a római katolikus számozást veszi alapul. Az egyes parancsolatokhoz tartozó részek címei is ezt a számozást követik.” Ebből arra következtet, hogy noha a „bibliai parancsolatok preambulumban bemutatkozik a törvényadó, a néppel szövetséget kötő, szabadító Isten. Kieślowski filmsorozatából azonban hiányzik ez a rész.” Egzegézis módján csakugyan nem foglalkozik a sorozat a praambulummal, ám ezen módon a parancsolatokkal sem. – Jelen esszé a Kiv 20, 2–3 szakaszt rendeli hozzá az első sorozatepizódhoz.

¹⁰⁴ GRODŹ 2018, 153. Példaként a Paweł és anyja közti kapcsolatra, Krzysztof programfejlesztési elveire, „pal” spontán jelentkezésére utal.

¹⁰⁵ Vö. GRODŹ 2018, 155: a tévében Paweł „arcának torzítása [...] elrejt az élet, az elmúlás és a halál igazságát”.

¹⁰⁶ BUBER 2017, 132.

¹⁰⁷ KASPER 2015, 69.

összekapcsolja Isten szent voltát és irgalmasságát (vö. Kiv 20,6). Kasper és Buber állításai egybecsengenek.¹⁰⁸

Nem derül ki, látja-e Krzysztof Máriaát könnyezni. A két premier plán (a felboruló gyertyák és a könnyekre fakadó Madonna) előtt az apát az oltárnál látni – épp dönti fel. A két premier plánt a férfi közeliye követi, ám ekkor már a keresztelőkút-nál áll. Csakhogy a keresztelőkút, az alapozó nagytotál is mutatja, a kapunyílás közelében van. Vagy a gyertyák, illetve a Madonna premier plánjai közben, vagy a rákövetkező „beállításközben” kellett odaérkezni Krzysztof az oltártól. Kideríthetetlen, Máriára emelte-e közben a tekintetét. Stilisztikai eszközeivel a narratíva hozzáférhetetlenné teszi az apa viselkedését.¹⁰⁹

Ha egy hőse volna a történetnek, az apa, és ha a bűn/büntetés, megtérés/bukás szerkezetét mutatná az elbeszélés, okkal marasztalhatnánk el Kieślowskit e hiányért. Csakhogy a film arra vállalkozik, hogy buberi értelemben „helyzetbe hozza” a Tízparancsolatot, hogy Isten és ember kapcsolatának a *lehetőségét* (nem a *megvalósultságát*) mutassa fel. Ha összekapcsoljuk a Kiv 20,3 („Ne legyen más istened rajtam kívül”) és a Kiv 20,2 („Én, az Úr vagyok a te Istened [...]”) verseket, akkor nem ragadhatunk le Krzysztofnál, azt is fontos láttatni, aki a szövetség másik oldalán áll, azt várja, legyünk szentek, részt vállal szenvedésünkből, és be is mutatkozik: „Én [...] vagyok a te [...]” – „Én vagyok a te.”¹¹⁰

BIBLIOGRÁFIA

(Az internetes oldalak utolsó látogatása: 2022. január 27.)

BARTLEY 2014

William BARTLEY: Faith, Doubt, and Chiasmus in Krzysztof Kieślowski's Decalogue. I. *Journal of Religion and Film* 18/2. (October 2014) 1–33. Internet: digitalcommons.unomaha.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1230&context=jrf

BUBER 2017

Martin BUBER: *Istenfogyatkozás. Vizsgálódások vallás és filozófia kapcsolatáról*. Budapest, Typotex, 2017.

¹⁰⁸ Vö. RÁCSOK 2011, 9.

¹⁰⁹ COATES (2012, 39.) arra következtet, az apához nem jut el Mária irgalmas közeledése. Ha eljutna, érvel, akkor okvetlenül megmutatná a film egy ellenbeállítással. Számára az is kérdéses, ráismerne-e szenvedő közösségükre Krzysztof, ha netán látná Máriaát könnyezni.

¹¹⁰ A Kiv 20,2 szövegének „Esterházy-metszése” (ESTERHÁZY 2010.) nemcsak Én és Te párbeszéd-szituációjának, de az istenképmásiságnak a felhangjait is megszólaltatja. Az imago Dei (*CELEM ELOHIM*) látószöge a compassio és a sancticitas további rétegeit nyitja fel. Ezek kibontása és Esterházy vállalkozásának összevetése Kieślowskiéval meghaladja jelen esszé kereteit.

BUBER 1929

Martin BUBER: Was soll mit den zehn Geboten geschehen? [1929.] In: Martin BUBER: *Werke. Zweiter Band. Schriften zur Bibel*. München–Heidelberg, Kösel–Lambert Schneider, 1964, 895–899.

COATES 2012

Paul COATES: *Screening the Face*. Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan, 2012.

COATES 2000

Paul COATES: Árnyékba húzódás: Kieślowski megtestesülései. In: LUBELSKI 2000, 174–193.

COATES 1999

Paul COATES: The Curse of the Law: The Decalogue. In: *Lucid Dreams. The Films of Krzysztof Kieślowski*. Ed. Paul COATES. Trowbridge, Flicks Books, 1999, 94–115.

DIBARTOLOMEO 2000

Lisa M. DIBARTOLOMEO: No Other Gods. Blue and Green in Kieślowski's Dekalog. I. *Studies in Slavic Cultures* Iss. 1. (January) 2000, 47–59.

ESTERHÁZY 2010

ESTERHÁZY Péter: Én vagyok a te. *Jelenkor* 53/4. 2010 (április), 353–386.

GARBOWSKI 1996

Christopher GARBOWSKI: *Krzysztof Kieślowski's Decalogue Series. The Problem of the Protagonists and Their Self-Transcendence*. Boulder–New York, East European Monographs–Columbia University Press, 1996. (East European Monographs, No. CDLII.)

GOLD 2016

Moshe GOLD: Decalogue One: Witnessing a Responsible Ethics of Response from a Jewish Perspective. In: *Of Elephants and Toothaches. Ethics, politics, and religion in Krzysztof Kieślowski's Decalogue*. Ed. Eva BADOWSKA–Francesca PARMEDDIANI. New York, Fordham University Press, 2016, 51–79.

GRODŹ 2018

Iwona GRODŹ: Słowa, gesty a poznanie w filmowej interakcji. Casus Dekalogu I. Krzysztofa Kieślowskiego (1988). *Kultura Współczesna* 99. 2018 (a tematikus periodikaszám címe: *Spis treści. Pamięć gestu. Reżimy ciała w Europie Środkowej i Wschodniej*), 144–156.

HALTOF 2004

Marek HALTOF: *The Cinema of Krzysztof Kieślowski. Variations on Destiny and Chance*. London–New York, Wallflower–Columbia University Press, 2004.

HERTZ 1984

Mózes öt könyve és a haftárak. II. (Exodus.) Szerk. J[oseph] H[erman] HERTZ. Budapest, Akadémiai, 1984.

KASPER 2015

Walter KASPER: *Irgalmasság. Az evangélium alapfogalma – a keresztény élet kulcsa*. Budapest, Új Ember, 2015.

KICKASOLA 2016

Joseph G. KICKASOLA: Tablets of Stone, Tablets of Flesh. Synesthetic Appeal in The Decalogue. In: *Of Elephants and Toothaches. Ethics, politics, and religion in Krzysztof Kieślowski's Decalogue*. Ed. Eva BADOWSKA–Francesca PARMEDDIANI. New York, Fordham University Press, 2016, 30–50.

KIEŚLOWSKI 1996

Krzysztof KIEŚLOWSKI: *Önéletrajz Danusia Stock gondozásában*. Budapest, Osiris, 1996.

KIEŚLOWSKI 1992

Krzysztof KIEŚLOWSKI: Véletlen és szükségszerűség. Krzysztof Kieślowski-vel beszélget Vincent Ostria. (Forrásmegjelölés: *Les Inrockuptibles* [Paris] N°36. Juin 1992.) In: LUBELSKI 2000, 353–366.

KKPK 1990

Krzysztof KIEŚLOWSKI–Krzysztof PIESIEWICZ: *Dekalog. Scenariusze filmowe*. Chotomów, Verba, 1990.

KLINGER 2000

Michał KLINGER: A kapuőr. Krzysztof Kieślowski Tízparancsolatáról. In: LUBELSKI 2000, 86–100.

LENZEN 1993

Verena LENZEN: Die Zehn Worte vom Sinai im Judentum. In: *Das Gewicht der Gebote und die Möglichkeiten der Kunst. Krzysztof Kieślowskis „Dekalog” Filme als ethische Modelle*. Hrsg. Walter LESCH–Matthias LORETAN. Freiburg–Wien, Universitätsverlag Freiburg Schweiz–Herder, 1993, 160–168.

LUBELSKI 2000

Kieślowski mozija. Szerk. Tadeusz LUBELSKI. Budapest, Európa, 2000.

METZ 2008

Johann Baptist METZ: *Memoria passionis. Veszélyes emlékezet a pluralista társadalomban*. Budapest, Vigília, 2008.

MOLTMANN 1972

Jürgen MOLTMANN: *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*. München, Chr. Kaiser, 1972.

NAGY 1962

NAGY Zoltán: *Ének a magasban. Összegyűjtött versek 1907–1944*. Budapest, Magvető, 1962.

PILINSZKY 2006

PILINSZKY János: *Összes versei*. 5. kiad. Budapest, Osiris, 2006.

RÁCSOK 2011

RÁCSOK Gabriella: Krzysztof Kieślowski Tízparancsolat című filmsorozatának teológiai-etikai elemzése. *Igazság és élet* 5/1. 2011, 154–178. Hivatkozások online forrása: srta.hu/wp-content/uploads/2015/08/kieslowski_dekalog.pdf

RÖHRIG 2016

RÖHRIG Géza: Nem mentem fel az Istent. Beszéd a 2016-os Élet menetén. [Saját átirat – B. L.] Internet: www.youtube.com/watch?v=WUXtKe5tmWA

RÚF 2014 [2014-es revideált új fordítás]

Biblia [...] magyarázó jegyzetekkel. Előazó: STEINBACH József – D. SZEBIK Imre. Budapest, Kálvin, 2018. (A Tanakh / Ószövetség könyveit külön jelzés nélkül mindig ebből idézem.)

SOBCHACK 2004

Vivian Carol SOBCHACK: The Expanded Gaze in Contracted Space: Happenstance, Hazard, and the Flesh of the World. In: Vivian Carol SOBCHACK: *Carnal Thoughts. Embodiment and Moving Image Culture*. Berkeley, University of California Press, 2004, 85–108.

VISKY 2016

VISKY S[ándor] Béla: *A filozófia keresztje. A megbocsátás problémája Vladimir Jankélévitch morálfilozófiájában*. Kolozsvár, Exit, 2016.

WACH 2014

Margarete WACH: *Krzysztof Kieślowski. Zufall und Notwendigkeit*. Marburg, Schüren, 2014.

WIESEL 1990

Elie WIESEL: *Az éjszaka*. Budapest, Láng, 1990.

ŽIŽEK 2001

Slavoj ŽIŽEK: *The Fright of Real Tears. Krzysztof Kieślowski between Theory and Post-Theory*. London, British Film Institute, 2001.

A *Tízparancsolat* tévésorozat következő kópiájára hivatkozom: Krzysztof KIEŚ-
LOWSKI: *Dekalog*. [Az Ośrodek Dokumentacji i Zbiorów Programowych által res-
taurált film 4 lemezes DVD kiadása.] Warszawa, Telewizja Polska S. A., 2015.

EGY JOBBÁGYTELEK NYOMÁBAN: „PERPETUA RUSTICITAS” ALSÓREGMECEN A REFORMKORBAN

CSÍKI TAMÁS

A jobbágyok örökösödését és a jobbágytelek adásvételét a reformkori törvények részletesen szabályozták. Ingó és ingatlan vagyonuk – miként a nemességé – ősi, szerzett és közszerzeményi javakból állt, az utóbbiakról szabadon rendelkezettek (a közszerzemények a házastársakat fele-fele arányban illették), míg az ősi (örök-ölt) javaikban a fiúk és a lányok teljesen egyenlő mértékben részesülnek, minden ezzel ellentétes szokás vagy helybeli szabály „eltöröltetik”.¹ A telkek eladását az 1832–1836-os országgyűlés tette lehetővé, amely eladás a földesúr beleegyezésével és a szerződés jegyzőkönyvbe iktatásával vált érvényessé, az adásvételek a határrendezést nem akadályozhatták, és a törvény a jobbágyok által megszerezhető telkek számát is korlátozta.²

Ezek a törvények a jobbágyok tulajdonjogát és birtokképeségét erősítették,³ illetve az öröklés rendjét és a telek eladását kívánták egységesíteni, továbbá a szóban kötött egyezségeket az írásba foglalt és jogbiztonságot nyújtó szerződésekkel felváltani. A változatos helyi szokásokat, valamint a szóbeliség és írásbeliség kombinációjának sokféle gyakorlatát azonban nem változtatták meg, miként azt az ebben az írásban bemutatott jobbágycsalád konfliktusai alapján látni fogjuk. Ezek a gyakorlatok határozták meg a források keletkezését is, amit az események rekonstruálása során ugyancsak szem előtt kell tartanunk.

A történet kezdő éve 1831, amikor az alsóregmeci féltelkes jobbágy, Csisnyai János az Abaúj vármegyében különös intenzitással pusztító kolerában meghalt, és a családban második felesége, valamint az első házasságából származó árvák, a 16 év körüli „legény” (Mihály) és a „még haszonvehetetlen gyermek” (János) maradt.⁴ Az özvegy a haláleset után a telket a fiúk nagybátyjának (anyjuk testvérének), a szomszédos Bózsván lakó Leskó Ádámnak adta át használatra, mivel művelésére „tehetetlenek” voltak. Erről egy 1932 januárjában készült, a község főbírája, törvénybírája és hitesei által megerősített bizonyáglevél tájékoztat, melyben Leskó „Csisnyai János

¹ A jobbágy vagyonát magszakadás esetén és végrendelet hiányában a földesúr örökölte. 1836. évi IX. tc.; 1840. évi VIII. tc.; GYÁNI–KÖVÉR 1998, 46–47.

² Azokon a településeken, ahol a telkek száma nem haladta meg a 40-et, egy személy legfeljebb 1, 40-től 80 telekig 2, 80-tól 120 telekig 3 és 120 felett 4 telket vásárolhatott. 1836. évi IV. tc.

³ Az 1844. évi IV. tc. mondta ki a nemesi javak bírhatását a nem nemesek számára.

⁴ Strausz Jacob, a birtok haszonbérelője azonosította így a fiúkat. A földesasszony Dercsényi Jánosné Kazinczy Julianna (az író és nyelvújító testvére) volt.

után maradt vagyonába akarván magát helyezettetni”, vállalta a megyét és a földesurat illető terhek (a robot) teljesítését, valamint a kisebbik fiú „maga mellett tartását”.⁵

Az eljáróság néhány hónappal később (1832. október 23-án) özvegy Petró Jánosné kérésére⁶ becslevelet készített a telekről és minden hozzá tartozó építményről és ingóságról, melyet „magához véén helyben lakos Leskó Ádám úgy, mint törzsökös gazda lészen azon a telken”. (A becsárat 310 rénes forintban állapították meg.) Az értékbecslés az eladás céljából készült: egy 1833. február 14-én kelt quietantia (nyugtató) szerint Leskó a „ház árába” 50 forintot, a neki tartozó Timkó György és Husotzki Mihály 25-25 forintot fizetett az árváknak.⁷ Néhány héttel később, március 24-én ifjabb Petró Mihály elismerte,⁸ hogy Leskó Ádám az atyjuktól maradt házat 310 forintért megvette, neki 155 forintot az utolsó krajcárig kifizetett, ezért a továbbiakban semmiféle követelése sem lehet.⁹ (Arról ugyancsak elismervények készültek, hogy Leskó 1832 januárjában Strausz Jacob árendátornak 43 forintot, özvegy Petró Jánosnének 15 forintot, porcióba 7 forintot,¹⁰ majd 1841 decemberében Petró Jánosnak „ezen telek árából” 15 forintot fizetett.)¹¹

A telek tehát Leskó Ádám használatába került, aki 1837 márciusában panasszal fordult Rátkay Pál szolgabíróhoz: Petró János örökösei (?) a telek bírásában „mindenkor háborgatják”, holott az ő kérésükre vette át, adósságaikat kifizette, és a „vármegyének úgy a földesuraságnak robotjait örömet és hiven kívántam” végezni. Leskó nem a telek vagy a ház megvételére, hanem az úrbéri terhek teljesítésére és a fiúk tartozásainak kiegyenlítésére hivatkozott, és nem volt biztos a korábbi megállapodás érvényét illetően, ugyanis a szolgabíró „bölcs rendelését” kérte arról, hogy „örökös urbarialis gazda maradhatok é azon a telken avagy sem”. A szolgabíró határozottan foglalt állást. Leskó Ádám 1832-ben Csisnyai János telkét megvette, és Mihály, miként a nyugták tanúsítják, az őt illető részt (a 155 forintot) megkapta, ezért követelése nem lehet. A kisebbik fiút viszont vállalása szerint a telken tartani köteles, ám ha vele is megegyezik, akkor a telekben való megerősítéséért a földesúrhoz folyamodhat.¹²

Az ügy az írásos nyomok szerint 1842-ben folytatódott, amikor Csisnyai János fiai a vármegyéhez fordultak: miután árván maradtak, az atyjuk telkét, hogy az ne

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (B.-A.-Z. M. Lt.). IV. 391.a. Abaúj vármegye törvényszékének iratai. 1850, 791.

⁶ Csisnyai János özvegye a forrásokban rendre ezen a néven szerepel. (Petró János talán az első férje volt.)

⁷ Az irat „hitelesítői” a főbíró, a törvénybíró (Timkó György) és a hitesek voltak, a nevüket azonban más jegyezte fel, és a kezük vonása (X) is hiányzott.

⁸ Az 1830-as években keletkezett iratok egy részében az árvák (Mihály és János) Petró vezetéknevvel jelennek meg.

⁹ Az iraton „Ifjabb Petro Mihály keze x vonása” szerepel, amiből úgy tűnik, hogy az semmiképpen sem lehet a saját keze vonása.

¹⁰ Hadiadó.

¹¹ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

¹² B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

kerüljön idegen kézre („megvevése nélkül, míglen felnövünk”) Leskó Ádám vette át. A telek utáni terheket most már viselni tudják (Mihály meg is házasodott), ám nagybátyjuk a telek átadását megtagadta, ezért a testvérek egy bizottság és név szerint Kádas Károly alszolgabíró kiküldését kérelmezték.¹³

Csisnyaiék panasza a konfliktusban valamilyen módon érintett szereplőket állásfoglalásra készítette. A Budán élő Kazinczy Julianna nevében fia, Dercsényi Károly 1842 októberében rövid nyilatkozatban erősítette meg Leskó Ádám telekben maradását.¹⁴ Lehoczky László, ugyancsak a földesasszony megbízottja, az alszolgabírónak írt bizalmas, ám határozott hangú levélben nyomatékosította az uradalom álláspontját: a Csisnyai testvérek a telket „eladták”, ezt írásos feljegyzések és nyugták igazolják, ezért Leskó birtokában kell hagyni („igazságos kérésem teljesítését elvárva [...] szíves szeretettel vagyok igaz barátod”). Rátkay Pál, egykori szolgabíró 1843-ban, szintén bizalmas, „Édes Józsimnak”¹⁵ címzett levélben adott tájékoztatást, és módosította néhány évvel korábbi határozatát. Leskó Ádám hajdanán egy becslevéllel kereste fel, mellyel a telekre lépett, de nem derült ki belőle, hogy „örökösen avagy ideiglen használatba hagyatott vagy adatott neki [...] az én akkori rendeletemre nem lehet építeni, hanem Leskó irományaiból és az akkori bírák vallomásai után a telek mibenlétét ki lehet puhatolni”.¹⁶

Alsóregmec előjárói¹⁷ 1843 februárjában bizonyáglevelet adtak ki a tíz évvel korábban történekről. Leskó, mint az árván maradt gyermekek tutora¹⁸ és mint nagybátyjuk szállt a telekre („míglen felnőnek”), a hozzá tartozó épületek és ingóságok¹⁹ értékét felbecsülték, de a telek „eladásáról, annál inkább megvevéséről, akár legyen az írásbeli, akár szóbeli kötelezvény, soha sem hallottunk, sem nem tudunk”. A telek ezért az árvákat illeti, ha Leskó bármilyen ezzel ellentétes kötelezvényt mutatna, arra „csak maga, önkényesen iratta alá a nevünket”.²⁰

Az ügy kivizsgálása során az egykori megállapodásokat koramizáló (hitelesítő) tanúk is vallomást tettek.²¹ Leskó Ádám az átvett telket megbecsültette, de a nevük aláírásával ellátott kötelezvényről (melyben a fiúk nagybátyja a telek utáni terheket magára vállalta) mit sem tudnak, és annak ellentmondanak.²²

Kádas Károly a megismert információk alapján 1844 novemberében alapos jelentést készített a vármegyének. Leskó Ádám a telket használatra vette át, majd

¹³ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

¹⁴ A mindössze háromsoros szöveg Rátkay Pál szolgabíró 1837-es határozatát rögzítő iraton olvasható.

¹⁵ Hericz József alsóregmeci birtokosról és táblabíróról van szó.

¹⁶ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

¹⁷ Póts István bíró, Hornyák János törvénybíró, Leskó József, Irinkó György, Hornyák György és Leskó Mihály hitesek.

¹⁸ Gyám.

¹⁹ 2 ökör, 1 szekér, 1 eke, 1 lántz, 1 fejsze, 1 szánka, 2 borona, 1 kapa.

²⁰ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

²¹ Rusznyák Mihály, Leskó Mihály és Hornyák György.

²² B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

„a maga kezeire kívánta játszani”, és a megvételét semmilyen hiteles írománnyal sem tudja bizonyítani. (Az 1832. október 23-án kelt becslevelet Molnár József jegyző adta ki [„msk”],²³ holott akkor még nem ő volt a falu jegyzője.) Azt azonban a Csisnyai árvák is elismerték, hogy nagybátyjuk Mihálynak (részint az „adósságába”) 120 forintot, az özvegynek és Jánosnak 15-15 forintot, ezenkívül a földesúrnak 43 forintot és porcióba 7 forintot fizetett,²⁴ bár a bírák vallomása szerint Alsóregmecen egy fél telek, a hozzá tartozó épületekkel, gazdasági eszközökkel és két ökörrel 300 forintnál is többet ér.²⁵ „Méltóztatik[a tisztelt vármegye] ebből által látni, minő igaza van Leskó Ádámnak a kérdésben lévő telekhez”, mégis, mivel a földesúr őt kívánja a telken meghagyni, és a panaszosok „az előttünk tett nyilatkozatuk szerint nem annyira a telekhez jutni, mint annak értékét megkapni óhajtanák”,²⁶ amennyiben Leskó a hátralékot kifizeti, a telek birtokában maradhatna.²⁷

Leskó Ádám, úgy tűnik, elfogadta a szolgabíró javaslatát (bár a forrásokat most már még nagyobb óvatossággal kell felhasználnunk). Csisnyai János negyed telkét ugyanis 1845 szeptemberében 110 váltóforintért „megvette” (az adósságába korábban adott 83 forintot „bele nem számolván”), és a bizonyáglevelet Kassán Kádas Károly is megerősítette.²⁸

Nem Leskó Ádám volt azonban az egyetlen, akinek az ifjabb Csisnyai fiú a telekrészét eladta. Még 1842. október 10-én ugyanis megállapodott testvérével, hogy negyed telkét (a szántókkal és a kaszálókkal) 205 forintért engedi át, a leendő úrbéri terheket is Mihálynak kell viselnie. Mivel azonban a telket egyelőre („míg mi árvák felnövünk”) Leskó Ádám használja, János öt forint előpénzt vett át, és a megkötött „örökvallásban” különös módon azt is vállalta, hogy a neki járó summa és az előleg Hornyák Mihály özvegyének „pénze leend”.²⁹

A kérdéses jobbágytelek sorsa Kádas Károly vizsgálata után sem jutott nyugvópontra, ezért a vármegye úriszék tartását rendelte el. A szembenálló felek ezt meg-

²³ Maga saját kezével.

²⁴ A jelentés arra is kitért, hogy Leskó a bíráknál további 50 forintot tett le a Csisnyai fiúk számára, melyet „Strausz Jacob árendátor meghagyásából egy bányácskai embernek adtak ki kamatra, de annak semmije sincs, mely 50 forint a rendezkedő árendáson megveendő”. Ez az eljárás arra az elterjedt gyakorlatra emlékeztet, hogy az árvavagyont elárverezték, a befolyt pénzt a jobbágyoknak kölcsönözték, és a kamatot az árvák tartására fordították. A pénz kihelyezését (mely számtalan visszaélésre adhatott lehetőséget) általában a gyámok végezték. KÁLLAY 1985, 399–401.

²⁵ Az 1 pár ökör értéke önmagában 135 forint.

²⁶ Ennek a nyilatkozatnak a források között nincs nyoma.

²⁷ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

²⁸ A másolatban fennmaradt iraton még az szerepel, hogy Leskó „a bírák jelenlétében” Csisnyai Jánosnak három alkalommal 25, 27 és 10 forintot fizetett. B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

²⁹ Hornyák Csisnyai Mihály feleségének az apja volt. Ezen az iraton a falu pecsétje, a bíró, a törvénybíró, valamint azoknak a hiteseknek (Husotzki Mihálynak és Timkó Jánosnak) a „keze vonása” (X) szerepel, akik a Csisnyai János és Leskó Ádám közötti (1845-ös) tranzakciót is hitelesítették. B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

előzően az új földesúrnak címzett levélben foglalták össze álláspontjukat.³⁰ Csisnyai Mihály szerint (akinek időközben gyermeke született) kétséget sem szenved, hogy édesapjuk „ösi” telke őket (az örökösöket) illeti, gyámjuk, Leskó Ádám (aki mint Bózsván lakó „csordás minden nélkül jött gazdálkodni”) az ingó javakért és nem a telekért fizetett, de még így is az adósuk maradt. (Nagybátyjuk a telek használatáért vállalta az eltartásukat, de ezt sem teljesítette.)³¹ A panaszos egyúttal reményét fejezte ki, hogy az uraság „szívén hordja az árvák sorsát, [viszont] a volt Földes uraim hibásak, hogy a Törvény parancsolatja szerint nem pártoltak minket”. Leskó Ádámnak egészen más érvei voltak. Csisnyai János halála után az árvák és a mostohaanyjuk (akinek a gyámsága alatt éltek) „unszolták” az épületek és az ingóságok becsár szerinti megvételére. A fél telket a földesúr kegyelméből nyerte, és az árendátor (Strausz Jacob) jóváhagyásával vette át. („A telki állományokról azon időben a jobbágy nem rendelkezett.”) Leskó azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy előbb Mihály, majd János telekilletőségét fizette ki.³²

Leskó Ádám szorgalmazására a haszonbérlo is írásba foglalta a történeteket. A volt csordás szempontjait ismételte meg, ám a telekügy egy eddig ismeretlen epizódját is megemlítette. Csisnyai Mihály „békétlenkedése” 1837-ben kezdődött, amikor Hericz József féltelkes jobbágyának, Hornyák Mihálynak a lányát vette feleségül. Ekkor ugyanis a földesúr Hornyákék telkét elvette, és Ragyák János zsellérének adta át („hogy és miképpen az reám nem tartozik, de ez köztudomásra van a helységben”), aminek a következtében Csisnyai illetőség nélkül maradt.³³

Az úriszék Kassán ült össze és 1846. szeptember 11-én hozott döntést.³⁴ Leskó Ádám az árvák ingóságait, vagyis az őket illető örökséget, de nem a földesúri rendelkezéstől függő telki állomány használatát szerezte meg 310 váltóforintért, azt a földesúr engedelmével vette birtokába.³⁵ Csisnyai Mihály az ingóságok becsárából 155 forintot kapott (akinek az alaptalan keresetét a szolgabíró 1837-ben már elutasította), és János, Leskóval 1845-ben egyezsége lépven, szintén minden lehető követeléséről lemondott. (A fivérek által kötött örökvallás, mivel a „törvény által kívánt tulajdonságokat” nélkülözi, és a földesúr sem hagyta jóvá, érvénytelen.) Mindebből következően Leskó Ádám a szerzett ingóságok és a telki állomány „használatában és békességes birtokában” maradhat.³⁶

³⁰ Kazinczy Julianna 1844-ben meghalt, és az alsóregmeci birtokrész öccse, József tulajdonába került.

³¹ Csisnyai Mihály azt állította, hogy a falu ládájában őrzött becslevelet is Leskó lopta el.

³² B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

³³ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

³⁴ Tagjai Knézsis József, Fáy Ábrahám és Kerepessy György táblabírák, Kádas Károly szolgabíró, Jászay József esküdt, Czuka György tiszti alügyész, valamint Kazinczy József. A reprezentatív névsor jelzi, hogy a telekügy a vármegye számára is kiemelt jelentőségű volt.

³⁵ Az úriszék arra nem tért ki, hogy Leskó vajon miért fizetett a földesúrnak (az árendátornak) 43 forintot.

³⁶ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a. 1850, 791.

Következtetések

A rövid összegzésben először arra utalok, hogy a bemutatott telekügy során keletkezett források és azok „bizonyító ereje” nem csupán a történetírói értelmezés lehetőségeit, hanem a jobbágyföld birtoklását vizsgáló korabeli hatóságok döntéseit és végeredményben az árván maradt Csisnyai fiúk sorsát is meghatározta.³⁷ Bizonyos, hogy Leskó Ádám azért készítette a megyei és a földesúri terheket vállaló, a telek értékét felbecslő, valamint a ház és az ingóságok megvételét igazoló írásokat, mert a telket kívánta megszerezni, de vajon az 1830-as években az abaúji Alsóregmecen mi hitelesíthette ezeket a dokumentumokat: az aláírók „keze vonása (X)”³⁸, az eljárók neve (X nélkül) és a falu pecsétje, az „előttünk” (coram me) vagy az „általam adatott ki... m.s.k.” formulák, esetleg a tanúk szóbeli visszaemlékezése? Mind-egyik előfordult a megmaradt iratokon, melyekkel szemben utóbb kételyek fogalmazódtak meg: a koramizálók nem emlékeztek arra, hogy bármilyen adásvételt vagy kötelezvényt aláírtak volna, az egyiken a jegyző szerepelt tévesen, az pedig fel sem merült, hogy a Csisnyai fiúkat ki és miért keresztelte át több ízben Petróznak. Mindez arra utal, hogy az alig százfős Alsóregmecen (a Kazinczyak rezidenciáján) a többségében írástudatlan parasztok között a szóbeli megállapodások szokása maradt meg³⁹ (a bérletként használt földesúri birtok adminisztrációja ugyancsak fejletlen volt), és ebben a műveltségi, kulturális közegben a néhány írástudó olykor visszaélhetett e tudás kiváltságával. A Kassán tanácskozó úriszék számára viszont maga az írás volt bizonyító erejű (a Csisnyai fiúk „írott oklevelek ellen tett gyanúsításai, melyeket össz tetteikkel kellőleg megczáfoltak, figyelmet sem érdemelnek”), köztük a földesúr (a lokális hatalom) néhány soros nyilatkozata, mellyel Leskó Ádám telekben maradását erősítette meg.

Bizonytalan volt, és a források sem tisztázták világosan az árvák és a nagybátyjuk jogviszonyát. A fiúk és a falu elöljárói gyámként hivatkoztak Leskó Ádámra, ő viszont, aligha jogszerűen, a mostohaanyára hárította ezt a szerepet. A végrendeletben megnevezett gyám, illetve a törvényes, valamelyik rokon által gyakorolt gyámság hiányában a földesúrnak kellett a gyámatyát kijelölnie,⁴⁰ ám erre egyetlen

³⁷ Vö. ZEMON DAVIS 1987.

³⁸ Több iraton az X-ek feltűnően szabályosak és egyformák, mintha egyetlen kéz rajzolta volna őket.

³⁹ Az analfabetizmus fokozatairól TÓTH 1996, 70–73.

⁴⁰ A községek igazgatásáról szóló 1836. évi IX. tc. arról is rendelkezett, hogy a bíró két esküdttel és a jegyzővel együtt köteles az elhunyt szülők vagyonának „bátorságáról” (biztonságáról) gondoskodni, és azt összeírni. Mivel a „gondviselés a jobbágyi kapcsolattal viszonyos legfőbb úri kötelességek közé tartozik”, a földesúr, amennyiben az árvák vagyonát kár éri és a mulasztást elkövető helyi elöljárók, gazdatisztek vagy a gyám anyagi kárpótlásra nem képes, azt a földesúrnak kell megtennie. (Az utóbbi, a földesurak számára kedvező módosítást: tudniillik csak akkor kötelesek a kárpótlásra, ha az említett károkozóknál „elegendő fundus nem található”, ifjabb Vitéz János másodalispán, Abaúj vármegye konzervatív követének javaslatára fogadták el.) A törvény tehát a nemes és nemtelen árvát egyaránt megillető vagyonbiztonság elvét, valamint a földes-

forrás sem utal. Valószínű, hogy Alsóregmecen (is) sokféle helyi szokás élt a jobbágyok árváinak ellátására, melyet a familia összetétele és vagyoni helyzete, a földesúr és az atyafiak érdekei, az előljárók hozzáállása és általában a személyes kapcsolatokból szerveződő lokális társadalmi hálózatok alakítottak. Mindez ebben az esetben úgy alakult, hogy a rövid idő alatt félárvává és mostohagyermekké váló, majd teljes árvaságra jutó és „tehetségüket” (facultas) vesztő Csisnyai fiúk örökségére komoly veszélyek leselkedtek.

Az apjuk halála után ugyanis⁴¹ nem tudták a földesurat és a megyét illető szolgáltatásokat teljesíteni (a viszonylag nagy terjedelmű, 16 magyar holdat kitevő fél jobbágytelek e tekintetben hátrányos volt), valamint az örökölt adósságot törleszteni, és a mostohaanya, aki a fiúktól később aligha számíthatott támogatásra, szintén nem tudta vagy akarta a növekvő terheket vállalni.⁴² A birtok ügyeit intéző árendátornak viszont (aki a földesasszonyt principálisaként említette) elemi érdeke volt a bevételek (a munkajáradék) fenntartása, a tőkeerővel rendelkező és jövedelmét pénzkölcsönzésekkel szerző bózsvai csordás számára pedig a telek birtoklása (az úrbéres gazda státusza) társadalmi emelkedést biztosított.

Miközben Alsóregmecen a konfliktus kibontakozott, a pozsonyi (1832–1836-os) országgyűlésen az úrbériségről, illetve a nemesi földtulajdonról és a jobbágyföldök birtoklásáról vitatkoztak. Az említett abaúji követ, ifjabb Vitéz János szerint nem lehet a nemesi rendnek olyan képviselője, aki kétségbe vonhatná, hogy e szabad alkotmányú országban a föld tulajdona „az Úr legyen”. Ezt a tapasztalás (a jobbágy robottal és kilenceddel tartozik), a história és mindenekelőtt a *Hármaskönyv* örökérvényű szavai teszik megmásíthatatlan valósággá („rusticus enim praeter mercedem laboris nihil perpetuitatis habet, sed omnis terrae proprietatis spectat ad Dominum”).⁴³ Ami az alsóregmeci gyakorlatot (a telektulajdont és az elidegeníthetőséget) illeti, a normák bizonytalanságára, a szokások sokféleségére, valamint az adásvételek szabályozatlanságára következtethetünk. Leskó Ádám előbb a házat és az ingóságokat vette meg, majd a „telek árába” fizetett a fiatalabb fiúnak több alkalommal,⁴⁴ de a földesúri hatalmat reprezentáló források szerint a tulajdonos (Kazinczy Julianna) „kegyelméből” lépett a telekre. Csisnyai Mihály a telket szintén ősi

úr anyagi felelősségét (és felügyeleti jogát) is tartalmazta. *1832-ik esztendőben, karácsony havának 16-ik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve*. IV. Pozsony, 1832–1836, 235.

⁴¹ A haszonbérllő idősebb Csisnyai Jánost „köztudomásra gyámoltalan embernek” nevezte, ami a segítő vagy pártfogó nélküliséget, esetleg az értelmi gyengeséget jelentheti.

⁴² Leskó Ádám öt 15 forinttal elégítette ki.

⁴³ „A parasztnak földesura földjeiben, azok örökségére nézve a munka bérén és jutalmán kívül, semmi joga sincs, hanem az egész föld tulajdona a földesurat illeti.” A Felsőmérán birtokos Vitéz János tehát a rendi ideológia háromszáz éves tételét hangsúlyozta, melyet feltehetően az abaúji nemesség nagy része is osztott. *1832-ik esztendőben, karácsony havának 16-ik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve*. III. Pozsony, 1832–1836, 251; OROSZ 2010, 17–18.

⁴⁴ Az nem derült ki világosan, hogy az özvegynek és az árendátornak milyen jogcímen fizetett, utóbbinak talán azért, hogy az érdekeit a földesasszonynál képviselje.

jussnak és a saját tulajdonuknak tekintette, amelyet az eltartásukért adtak át használatra, és amelyet az örökösök feloszthatnak és egymásnak eladhatnak. (A helység másik földesura viszont, amennyiben hitelt adunk Strausz Jakab szavainak, az 1830-as években kibecsülte jobbágyát a telekből, csupán azért, mert a lánya Csisnyai Mihályhoz ment feleségül.)⁴⁵ Bárhogyan is alakult a telektulajdon lokális tapasztalata, az úriszék 1846-ban a Csisnyai-féle telket Leskó Ádám birtokában hagyta, amivel szemben az idősebb fiú a megyei törvényszéken keresett jogorvoslatot. Ennek eredményéről azonban a peres iratok nem tartalmaznak további információkat.

Források

B.-A.-Z. M. Lt. IV. 391.a.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, IV. 391.a. Abaúj vármegye törvényszékének iratai.

Felhasznált irodalom

GYÁNI-KÖVÉR 1998

GYÁNI Gábor-KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest, Osiris, 1998.

KÁLLAY 1985

KÁLLAY István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Budapest, Akadémiai, 1985.

OROSZ 2010

OROSZ István: A „perpetua rusticitas”-tól az örökös megváltásig. In: OROSZ István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen, Debreceni Egyetem, BTK, 2010, 9–28.

TÓTH 1996

TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.

ZEMON DAVIS 1987

Natalie ZEMON DAVIS: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford, Stanford University Press, 1987.

⁴⁵ Ifjabb Vitéz János az országgyűlésen 1833 júliusában saját tapasztalataként említette, hogy némely megyékben a „szolgabíró gondatlan vigyázatlansága, sőt olykor általnézése miatt a jobbágytelkek zselléreké formáltatván, annak állományai majorság földekbe változtattattak”. *1832-ik esztendőben, karácsony havának 16-ik napjára rendeltett Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve*. II. Pozsony, 1832–1836, 302–303.

A SKÓT SZÍNHÁZTÖRTÉNET VÁZLATA A REFORMÁCIÓTÓL A ROMANTIKA KORÁIG

DÓSA ATTILA

Bevezetés

A többi nép irodalmához hasonlóan a dráma Skóciában is „élő” műfaj, a szó több értelmében: nemcsak mert a többi irodalmi műfajtól eltérően a dráma fogyasztása általában „élő”, azaz egyidejű, közösségi esemény, hanem azért is, mert ma is jelentős és a közösség viszonyait folyamatosan formáló, s arra közvetlen hatást gyakorló színművek születnek skót földön. E tanulmány célja a skót drámairodalom áttekintése a tizenhatodik századi kezdetektől a tizenkilencedik század elejéig, különös tekintettel a reformáció és a romantika nagy alkotásaira; s bár e korlátozott terjedelem nem tesz lehetővé kimerítő műfajtörténeti elemzést, igyekszik elkerülni a katalógusszerű felsorolást. Néhány szerző és darab ezért nagyobb hangsúlyt kap, melyből azonban nem következik, hogy a csupán említés szintjén szereplők szükségképp kisebb irodalom- és kultúrtörténeti jelentőséggel vagy érdekességgel bírnak. Az időrendi megközelítés keretén belül e történeti vázlat a kultúratudományok, a műfajtörténet, a komparatiztika, a hermeneutika és a recepciótörténet elegeből álló, összetett olvasati módszert alkalmaz.

A reformáció kora

Más irodalmakhoz hasonlóan a skót dráma eredete is a vallási rítusokban keresendő. Kevés korai dráma maradt fenn teljes egészében, a feljegyzések alapján mégis bizonyosat mondhatunk a legkorábbi műfajváltozatokról. Ezek közé tartoznak például az egyház által üldözött május elseji pogányrítusok alkalmával előadott drámai szövegek; az iparos és kereskedő céhek által egyházi ünnepeken színre vitt mozgósínpadi játékok (passiójátékok); valamint az udvarban bemutatott tablók és élőképek. A tizenhatodik századi Bannatyne-kéziratban található *Littil Interlude of the Droichis Part of the Play* (‘Közjáték: A törpe monológia’) című töredéket irodalomtörténészek néha William Dunbarnak (1459–1530) tulajdonítják, kortársa és költői riválisa, Walter Kennedy (1455–1508) *The Passion of Christ* (‘Krisztus Passiója’) című költeménye pedig eredetileg drámai formában előadott liturgikus színdarab lehetett. Ismeretes, hogy a kálvinista hitújító, John Knox (1513–1572) neve is szerepel a domonkos rendi szerzetes, John Kyllour (vagy másképp: Keillour; ?–1539) *Historye of Christis Passioun* (‘Krisztus Passiójának története’) című antiklerikális szövegében, melyet Kyllour 1535. nagypéntek reggelén V. Jakab király előtt állított színre Stirlingben. A korrupt egyházi vezetést támadó Kyllour barátot

David Beaton érsek négy évvel később Edinburgh-ban máglyára küldte. Hasonlóképp járt James Wedderburn (1495?–1553), a Dundee-ban született és St. Andrewsban diplomázott kereskedőfi, aki fivéreivel együtt vallási száműzetésbe kényszerült a Keresztelő Szent János lefejezéséről szóló s a nép nyelvén írt katolikusellenes tragédiája 1540-es dundee-i előadását követően. Robert Sempill (1530–1595), az ismert balladaszerző *The Legend of the Lymmeris Lyfe* ('Egy gonosz lélek életének legendája', 1584) című pápistaellenes versében intézett kirohanást Beaton (akkor már St. Andrews-i bíboros) ellen, a források szerint 1568-ban pedig előadták egy mára elveszett antikatólikus drámáját.

A születő skót drámai hagyomány tehát szinte kezdetektől összefonódott a hitújítás ügyével (1571-ben maga John Knox is jelen volt egy katolikusellenes előadáson St. Andrewsban), azonban a reformáció intézményesülésével párhuzamosan a skót presbiteriánus egyház, a „Kirk” szigorúan betiltotta az egyházi ünnepek vallásos színjátékait, melyeket a katolikus hagyományhoz tartozónak tekintett. És bár kezdetben csak a céhek vallásos előadásait támadta, később mindenféle színelőadást szemérmetlennek bélyegzett a megreformált egyház. 1599-ben az egyház megpróbálta megakadályozni Lawrence Fletcher (?–1608) angol színtársulatának edinburghi előadását, ám VI. Jakab, aki korábban már patronált egy fellépést az edinburghi Holyrood palotában, garantálta a játékosok és a közönség sértetlenségét, így a darabot végül bemutatták. Ugyanez a társulat 1601-ben szintén a király védelme alatt s a legenda szerint William Shakespeare-rel a soraiban újra Edinburghba látogatott, s további előadásokat tartott Dundee, illetve Aberdeen városában. Azonban még a király sem volt képes ellensúlyozni a skót egyház művészetellenességét, s persze Jakab és udvara 1603-ban Edinburghból Londonba költözött. Talán Jakab, talán Sempill vagy esetleg Alexander Montgomerie (1550?–1598) a szerzője a *Philotus* című, először 1603-ban kinyomtatott s a továbbiakban két kiadást megért komédiának, mely Shakespeare *Vízkereszt, vagy amit akartok* című vígjátékát inspirálhatta (nyomtatásban először megjelent: 1602). A darab olaszos stílusban írt, nem- és szerepcseréken alapuló bohózat, mely nem kelhet versenyre Shakespeare hasonló vígjátékaival; Roderick Watson szerint az erőszakot és obszcenitást sem nélkülöző cselekménynek azonban megvan a maga vonzó és sötét bája.¹

A kor első és egyetlen jelentős fennmaradt drámai szövege Sir David Lindsay (1486–1555) nevéhez köthető, aki élete nagy részét a királyi udvarban töltötte. Kezdetben a gyermek V. Jakab király inasa volt, később udvari költő és tanácsadó, majd címer- és ceremóniamester lett – utóbbiként feladatai közé tartozott az udvari színelőadások megszervezése. Bár lírájában kiállt a korrupt katolikus egyházi rend ellen, támogatta Knox reformatori tevékenységét, és közvetített a király és Beaton fogvatartói közt, verseiből semmiféle ideológiai fordulat nem olvasható ki, sőt a *The Tragedie of the Late Cardinal Beaton* ('A néhai Beaton érsek tragédiája') című verse egyértelműsíti katolikus szimpátiáját. E művét a katolikus egyház 1549-ben mégis máglyára vetette katolikusellenesség vádjával. Tény, hogy antiklerika-

¹ WATSON 2007, 89–90.

lizmusa, a társadalmi igazságba vetett hite és a közember iránti együttérzése a témája a főművének tekinthető *Ane Pleasant Satyre of the Thrie Estaitis* ('A három rend tréfás szatírája', 1540) című moralitásdrámájának is. Művének ellentmondásossága ellenére nem számúzták őt az udvarból, sőt a darab ősbemutatóját a Linlithgow palotában tartották a király színe előtt. Ugyanakkor, bár életében számos műve megjelent nyomtatásban, ennek első megjelenése 1602-re, azaz hatvan évvel a mű ősbemutatója és fél évszázaddal Lindsay halála után datálódik.

A dráma tizenhatodik századi bonyolult nyelvezetének könnyebb mai megértését segíti Robert Kemp 1948-as, anglicizált, modern szövegváltozatú színházi szövegkönyve, mely akkor készült, amikor Tyrone Guthrie az Edinburghi Nemzetközi Fesztiválon felújította a középkori darabot. 1967-ben Matthew MacDiarmid jelentetett meg egy jegyzetekkel ellátott kiadást, melyet R. J. Lyall további jegyzetekkel és glosszáriummal kiegészített Canongate kiadása követett 1989-ben. Ez utóbbi azokat a szövegrészeket is tartalmazza, melyek kimaradtak Kemp 1948-as szövegkönyvéből, mert túl obszcénnek ítéltettek a fesztiválközönség számára. Mindez felveti a kérdést, hogy az egyszerűsített vagy modernizált szövegváltozatok mennyire tükrözhetik az eredeti mű szellemiségét.

A darab két részből áll – ezeket a közjáték, az *Interlude* választja el, mely egyébként a cselekmény szerves részét képezi. Az első részben a Rex Humanitas nevű királyfigura buja és buta tanácsadói vezetik be az udvarba az érzékiséget allegorizáló Dame Sensualitie-t, az érzékiség hölgyét, akinek sikerült eltántorítania a királyt s az udvart Erkölcsösségtől és Igazságosságtól – e két allegorikus szereplőt egészen konkrétan agyonverik. Az udvar irányítását Hamisság és Bujaság veszik át, amíg meg nem érkezik Divyne Correctioun, azaz Isten követe, aki a bűnöket felfedve s a bűnbánóknak megbocsátva helyes útra téríti az udvart. Érdekesebb azonban az antiklerikális színezetű második rész, melyben a három rend, a papság, a nemesség és a polgárság közül az első mindvégig kitart megátalkodottságában. Lindsay alapfeltevése szerint tehát a klérus képviseli a királyság legkorruptabb intézményét.

A darab közvetlenül a moralitásdráma középkori hagyományából táplálkozik, ezért a mai közönség ízlésétől jóval messzebb áll, mint mondjuk Shakespeare egykorú drámái. Ugyanakkor a szereplők szavaiból egyértelműen rekonstruálható, hogy az akkori előadás során a közönséget is bevonták a drámai előadásba, illetve az egyes szereplők a közönség soraiban rejtőztek, s onnan léptek fel a színpadra. Ez sokkal modernebb Lindsayben Shakespeare-hez képest, és egyenesen a huszadik századi előadások és társulatok, főleg a 7:84 nevű glasgow-i színház kísérletező szándéka felé mutat előre. S bár Lindsay Shakespeare gyakran igen mainak ható lélektani motivációs rendszere helyett a moralitásdrámák sokkal egyszerűbb bűn- és erényrendszerével dolgozik, bizonyos vonásaiban e téren is mégis előre mutat, elsősorban Brecht társadalmi kommentár jellegű színháza felé.

A restauráció és a felvilágosodás kora

A skót királyi udvar Londonba való költözését követő fél évszázad nem hagyott maga után kézzelfogható bizonyítékot, hogy színházi előadásokat rendeztek volna

Skóciában, és a tizenhetedik század első harmadában mindenféle rendű-rangú edinburghi író és közszemély elsíratta az udvart. William Lithgow (1582–1645) a *This Last Siege of Breda* ('Breda nemrégiben történt ostroma', 1637) című prózai munkájában arról panaszkodik, hogy udvar híján „legnagyobb bölcseink eltompulnak, költőink elnémulnak, íróink megsiketülnek, s legjobb szellemeink szunnyadoznak”; Robert Lowrie tiszteletes 1660. június 19-i prédikációjában pedig sóváróva magasztalta az udvar előnyeit az „Ipar, a Tudományok, a Művészetek, a Kereskedelem és a Közlekedés” tekintetében.²

Csak a tizenhetedik század második felében találunk néhány, a skóciai színjátszás felélesztésére tett drámaírói kísérletet. A legfontosabb egy bizonyos William Clarke (vagy Clerke) nevű edinburghi ügyvéd nevéhez fűződik. *Marciano; or, The Discovery* ('Marciano, avagy A leleplezés') című tragikomédiája, mely a firenzei uralkodó szerencsés restaurációjáról szól, a Holyrood Palotában aratott sikert Rotches gróf parlamenti főbiztos és más előkelőségek előtt 1663-ban. A dráma királyhű stílusa miatt feltételezi Nancy Maguire, hogy az edinburghi ügyvéd (akinek életrajzáról szinte semmit sem tudunk) talán ugyanaz a William Clarke (?–1666), aki a londoni Inner Temple-ben szerezvén jogi diplomát Oliver Cromwell, majd II. Károly titkáráként dolgozott, valamint 1651–1660 között a skóciai főparancsnok Monck (vagy másképp: Monk) tábornok titkára volt.³ Az oxfordi Worcester College-ban őrzött kéziratok között ráadásul több száz dráma szövege található. Fontosabb jelen összefüggésben azonban az, hogy a darabhoz írott előszavában Clarke kifejezi reményét, hogy a skót színház jövőbeni szerencséje tükrözni fogja a monarchia jó sorsát, „melytől emez annyira függ”.⁴

Egy másik kísérlet Thomas St. Serf (1624–?) *Tarugo's Wiles or the Coffee House* ('A fortélyos Tarugo, avagy A kávéház') című ötfelvonásos komédiája: ez egyben az első Londonban debütáló skót darab. Az 1667-es londoni ősbemutatót követő évben St. Serf visszatért Edinburghba, s a holyroodi Tennis Court Theatre és a canongate-i társulat élén dolgozott: több saját darabot viszont nem írt, s társulatának repertoárja a londoni színházakét másolta. St. Serf rokona, Archibald Pitcairne (1652–1713) nevéhez köthető a *The Assembly, or Scotch Reformation* ('A nemzetgyűlés, avagy A skóciai reformáció', 1692) című vallási szatíra, mely csak halála után, 1702-ben jelent meg nyomtatásban.

A legújabb kritika folyamatosan újragondolja a korábban elfogadott nézetet, mely szerint a restauráció korának skót színháza kimerül az angol darabok felújításában vagy imitációjában.⁵ Igaz, hogy a királyi pártfogás és a hivatásos színjátszói hagyomány híján, valamint a vallásos ellenszenv következtében a tizenhetedik század nem biztosított termékeny talajt a skóciai drámairodalom fejlődéséhez. A skót drámaírók Angliában találtak inspirációra és fogékony közönségre. Jó például szolgálnak erre Catherine Trotter (1679–1749) *Fatal Friendship* ('Végzetes

² Idézi JACKSON 2003, 16. Ez és a tanulmányban szereplő többi fordítás: tölem.

³ MAGUIRE 1992, 72.

⁴ Idézi JACKSON 2003, 17.

⁵ Vö. WELLS 2017, 58, 64.

barátság’, 1698) és *Love at a Loss* (‘Felfoghatatlan szerelem’, 1700) vagy David Crawford (1665–1726) *Courtship-a-la-Mode* (‘Divatos udvarlás’, 1700) és *Love at First Sight* (‘Szerelm első látásra’, 1704) című, Londonban sikerre vitt drámái. Ennélfogva alig áll rendelkezésre olyan megbízható adat, mely alapján biztonsággal következtethetnénk a korszak skóciai színházi tevékenységére. Az erős angol befolyás és a komoly szerkezeti hiányosságok ellenére rendelkeznek e darabok azonban bizonyos fokú eredetiséggel, mely főleg a huszadik század végi skót dráma stilisztikai sokszínűségét előrevetítő nyelvi kreativitásukban rejlik. St. Serf Skóciába való visszatérésének és egy hivatásos társulat megalapítására tett kísérletének ténye pedig arra utal, hogy igenis voltak próbálkozások a skóciai színház tizenhetedik század végi megújítására. Ezeket már csak azért sem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert hozzásegíthetik az olvasót az 1707-es parlamenti unióhoz vezető politikai, erkölcsi és vallásos környezet jobb megértéséhez.⁶

A tizennyolcadik század elejének vélhetően egyik legújítóbb szellemű skót írója a hazájában, Skóciában gyakran figyelmen kívül hagyott és a brit imperializmus apostolának tekintett James Thomson (1700–1748), aki az első skótok között húzott hasznát a két parlament 1707-es egyesítését követő megváltozott politikai helyzetből. Az ő nevéhez köthető a „Rule, Britannia!” című brit hazafias dal szövege. Ez eredetileg a *The Masque of Alfred* (‘Alfred királyról szóló álcajáték’, 1740) című operában szerepel, mely, mint a címe is elárulja, a király szórakoztatására előadott látványos, álarcos, zenés játék volt. Az operát a walesi herceg megrendelésére David Mallettel közösen írta, zenéjét pedig a korszak divatos zeneszerzője, Thomas Arne (1710–1778) komponálta. A dal idegengyűlölő nacionalizmusba hajló retorikai utóélete Gerard Carruthers és Christopher Whyte szerint azonban mélyen eltér Thomson eredeti radikális, szabadságpárti szellemiségétől.⁷ A *Sophonisba* (1730) és az *Agamemnon* (1738) című, francia mintára írott klasszikus tragédiáinak mozgatóereje a kötelesség és szenvedély közötti konfliktus, melynek sikerét egy rosszmájú kortárs kritikus szerint csupán a lelkesen tapsoló skót honfitársainak köszönhette. Barátja és szerzőtársa, David Mallet (eredetileg írásmód szerint: Malloch; 1705?–1765) több darabját a Drury Lane-en mutatták be mérsékelt sikerrel, viszont a Thomson halála után három évvel Mallet által felújított *Alfred* címszerepében már maga a nagy David Garrick (1717–1779) lépett színpadra.

A korszak Thomsonhoz és Mallethez hasonló, Londonban érvényesülő skót emigránsait igazságtalan volna azonban szerencsevadászattal vádolni, miközben otthon, a „felvilágosult” Skóciában az egyházi és világi vezetés egyaránt a legalantasabb elfoglaltságnak nyilvánította és üldözte a színjátszást. A skót egyház nemcsak bizalmatlan volt a történetileg a római katolikus egyházal társított szórakozási forma iránt, hanem elvi kifogással is viseltetett a „hazugságon” alapuló színházzal szemben. Az 1720-as és 1730-as években a városi tanács sorra feloszlatta az edinburghi társulatokat, mely alól Allan Ramsay (1686–1758) rövid életű szín-

⁶ WELLS 2017, 67.

⁷ CARRUTHERS–WHYTE 2002, 186.

háza sem volt kivétel. Ramsay kapcsolata a színjátszással 1719-ben kezdődött egy, a színházgyűlölők elleni kirohanást tartalmazó prológussal, melyet egy amatőr társulat előadásához írt. A következő közel húsz évben folyamatosan dolgozott az edinburghi színjátszás életben tartásán. Színházat alapított, esszéit írt egyik színészbarátja védelmében (*Some Hints in Defence of Dramatic Entertainment*, ‘Gondolatok a drámai szórakoztatás védelmében’, 1727), és a *The Gentle Shepherd* (‘A gyöngéd pásztor’) című bukolikus drámája 1729-ben még színre is került – igaz, ekkor még nem Edinburgh-ban és nem is felnőtt színészek előadásában. A színházak működését és a darabok bemutatását szabályozó törvény, az 1737-es színházi törvény (‘Licensing Act’) elfogadását követően azonban, immár hivatalosan, egymás után bezáratták nemcsak az edinburghi, hanem a glasgow-i, a dundee-i és az aberdeeni színházakat is.⁸ Robert Walpole akkori miniszterelnöknek az Egyesült Királyságra kiterjesztett törvénye, mely értelmében csak parlamenti engedéllyel rendelkező ‘királyi színházak’ voltak jogosultak ‘komoly’ darabok előadására, és minden darabot a cenzor engedélyezett, hatalmas csapást jelentett a skóciai színjátszásra: nem egyszerűen a társulatok feloszlása miatt, hanem azért, mert csírájában elfojtott minden skót témájú drámai kísérletet. Az ismételt jakobita felkelések következtében a londoni cenzúra ugyanis bármiféle nemzeti témájú, azaz potenciálisan nyugtalanságot keltő drámát kitiltott a skót színpadokról. Mikor 1736-ban Lord Glenorchy egy edinburgh-i színház engedélyezésére vonatkozó parlamenti törvényjavaslata a városi tanács, a céhek tanácsa és az egyetem együttes ellenállásába ütközött, Ramsay végleg kivonult a küzdelemből.⁹ A következő húsz évben csak zenei koncerteket követő ‘grátis’ színműveket mutathattak be a skót fővárosban – Ramsay *Gyöngéd pásztor*a azonban még évtizedekig színpadokon (igaz, amatőr színpadokon) maradt országshíze.

Hogy a mindent elöntő szidalmazó röpiratok, prédikációk és hivatalos kijelentések ellenére létezett egyáltalán színház a tizennyolcadik századi Skóciában, az a Ramseyhez és John Home-hoz (1722–1808) hasonló írók és színházi emberek elkötelezettségének köszönhető, akik félelmet és fáradságot nem ismerve küzdöttek az egyházi és hivatali gáncsoskodással és a polgári érdektelenséggel.¹⁰ Home közreműködése különleges elismerést érdemel, tekintve hogy lelkészként az egyház kötelékében állt, amikor hatalmas vihart kiváltó *Douglas* című drámáját 1756 decemberében a korszak ismert angol színészeivel, West Diggesszel a főszerepben előadta a Canongate színház. Darabjával, mely Londonban elsőre nem keltette fel Garrick érdeklődését, Edinburghban a nemzeti lelkesedés és az egyházi felháborodás kereszttüzében találta magát. Egyfelől az edinburghi felvilágosodás legnagyobb szellemei, mint David Hume, Alexander Carlyle és Hugh Blair tekintették meg a darab olvasópróbáját, másfelől a presbiteri tanács nevében John Witherspoon – később az amerikai függetlenségi nyilatkozat egyik aláírója és a Princeton Egyetem rektora – intézett kirohanást a darab ellen az *A Serious Enqui-*

⁸ SORENSEN 2007, 133–34.

⁹ BELL 2007, 229.

¹⁰ BELL 2007, 229.

ry into the Nature and Effects of the Stage ('Komoly tanulmány a színpad természetéről és hatásairól', 1757) című röpiratában. Az elfajult vita során a presbiteri tanács intézkedést fogantatosított az egyház mindazon tagjai ellen, akik megtekintették az előadást – Home időben kilépett az egyház kötelékéből –, azonban hamar megfordult a közhangulat. A *Douglas* 1757 tavaszán sikert aratott a londoni Covent Gardenben, a következő évtizedekben a korszak legnagyobb angol színészei (Margaret Woffington, Sarah Siddons és Edmund Kean) léptek fel benne, Voltaire franciára fordította, s egészen a második világháborúig kötelező olvasmány volt a skót iskolákban.

A romantika kora

A tizennyolcadik századvégi skót színjátszás kétféle új irányba fejlődött a tizenkilencedik századi „nemzeti dráma” megszületése előtt: egyik a vidéki vándortársulatok tevékenysége, másik a könyvdráma.¹¹

A tizennyolcadik század végén Edinburgh városa parlamenti engedélyt kapott állandó királyi színház alapítására, a korszakban mégis a kisebb amatőr színházak és vándortársulatok tartották életben a skót színjátszást. Bár igen kevés adatunk van e korból, mivel a darabokat ritkán nyújtották be cenzori engedélyezésre, és még ritkábban nyomtatták ki, Archibald Maclarennek (1755–1826) mégis mintegy kilencven drámájáról van tudomásunk. A számos műfajban alkotó, de folyton pénzügyi gondokkal küzdő Maclaren drámái népszerű és aktuális témákat dolgoztak fel. *The Humours of Greenock Fair* ('Greenocki vásári tréfák', 1789) és a *The Highland Drover* ('A felföldi hajcsár', 1790) című darabjaiban például a felföldi és az alföldi kultúra találkozásából pattan ki a komikus szikra. A népszerű nemzeti tematika elutasítását és a színházi szakma megélhetési bizonytalanságát jelzi Maclaren folytonos nélkülözése, mely végül hazája elhagyására kényszerítette.

A könyvdráma legfontosabb forrása az új és izgalmas műfaj, a gótikus regény; kiemelkedői alkotói Sir Walter Scott (1771–1832), James Hogg (1770–1835), John Galt (1779–1839) és Joanna Baillie (1762–1851). Az olvasásra szánt drámai szövegek akár a legfantasztikusabb színpadi effektust is a papírra varázsolták – megtehették, hiszen legtöbbjük úgysem kerülhetett volna színpadra a cenzor miatt.

Színházi ismerősei nógatasára Scott írt ugyan néhány eredeti, mára a feledés jótékony homályába veszett, kísérteties könyvdrámát, mely végül mégis színpadra került, ám olyannyira nem volt érzéke a színi technikához, hogy eredeti színpadi utasításait lehetetlen volt megvalósítani.¹² Sokkal népszerűbbnek és tartósabbnak bizonyultak regényadaptációi: Daniel Terry nevű színész-producer barátjával együttműködve alkalmazta színre többek között a *Guy Mannering* (1815) című regényét. Adaptációi közül legsikeresebb az *Ivanhoe* (1819) volt, melyet csak Londonban hat színház tűzött műsorra a regény megjelenésének évében. Miközben a londoni proletariátus a surrey-i munkáskerület színházaiból és az olcsó kiadásban

¹¹ BELL 2007, 229.

¹² ALLINGHAM 2001.

megjelent szövegkönyvekből ismerte meg Scott regényeit a *Midlothian szívéből* a *Kenilworthig*, történetei elképesztő karriert futottak be a tizenkilencedik századi nemzetközi operaszínpadokon: a számos feldolgozás közül a legismertebb Cammarano és Donizetti *Lucia di Lammermoor* (1835, Nápoly és 1838, London), valamint Rossini *Ivanhoé* (1826, Párizs) című operája.

A Scott köréhez tartozó és a *Blackwood's* magazin által pártfogolt James Hogg, az „ettricki pásztor” *Dramatic Tales* (‘Drámai mesék’, 1817) című kötetében összegyűjtött színjátékai viszont kudarcot vallottak. Csakúgy, mint a szintén a *Blackwood's*-ban publikáló, de a Scott körein kívül álló John Galtéi, annak ellenére, hogy Skócia vezető drámaírói közé számította magát: „megjelent Drámáim mind számuk, mind sokféleségük tekintetében feljogosítanak arra, hogy szülőhazám legtekintélyesebb drámaírói közé soroltassam, és még számos, legalább fél tucat drámai kézirat hever kezem ügyében.”¹³ Bár Robert Crawford szerint Galt könnyedebb darabjaiban fel-fellobban az ígért szikrája, Scott és Baillie műveihez hasonlóan az övéit is magával sodorta a Shakespeare-t imitáló dagályosság.¹⁴

Mesterkéltszusa ellenére Joanna Baillie az, aki korának legnagyobb drámaírói tekintélyével és magabiztosságával hidalta át a könyvdráma és a színpadi dráma közötti szakadékot.¹⁵ A legutóbbi időkig inkább versei miatt tartotta számon az irodalomtörténet az írónőt; úgy tűnik azonban, lassanként újra megkapja a kritikai elismerést, melyet kortársai egyszer már megadtak neki. A Scott regényeinek utat nyitó Jane Porter (1776–1850) történelmi prózájának csodálójaként Baillie leíró verseivel és történelmi témájú elbeszélő költeményeivel szerzett magának hírnevet az 1790-es évek Londonjában, ahová lelkész édesapja korai halálát követően költözött családjával az anyagi gondok elől. 1798-ban jelent meg a röviden *Plays on the Passions* (‘Érzelmes drámák’) címen emlegetett drámagyűjteményének első kötete, melynek *De Monfort* című darabját 1800-ban Mrs. Siddons vitte sikerre a londoni Drury Lane színházban. 1802-ben és 1804-ben újabb kötetek követték, melyek kedvező kritikai és közönségfogadtatása követendő példaként állította őt a korszak törekvő nőírói elé. Bár az *Edinburgh Review* című nagy tekintélyű, konzervatív skót irodalmi folyóirat fenntartással kezelte sikerét, Scott feltétel nélkül rajongott az írónő műveiért, és közreműködött a *The Family Legend* (‘A családi legenda’) című gótikus-romantikus, látványos színpadi elemekkel tűzdelt skót témájú melodramája 1810-es edinburghi bemutatójának megalósításában.¹⁶ A darab sikerét követően az Edinburgh Theatre felújította a *De Monfort*-t, mely szintén lelkes fogadtatásban részesült, s drámáit a következő évtizedekben nagy sikerrel játszották London legjobb színházaiban. A *Miscellaneous Plays* (‘Különféle drámák’) című 1804-es kötete előszavában Baillie vitába szállt kritikusaival, akik könyvdrámának tekintették műveit. Ugyanebben az írásában az érzelmek lélektanilag hű bemutatását és elemzését emelte ki művei legfőbb érdeként, pedig a modern olvasó számára talán éppen ez teszi nehezen ol-

¹³ Idézi CRAWFORD 2007, 449.

¹⁴ CRAWFORD 2007, 449.

¹⁵ BELL 2007, 230.

¹⁶ WATSON 2007, 280.

vashatóvá drámáit. A mai kritikusok figyelmét elsősorban a polgári világ proto-feminista szemléletű bemutatására tett kísérletei keltik fel.¹⁷

A tizenkilencedik század elején új műfaj, a nemzeti dráma („national drama”) született a korban újjáéledő nemzeti kulturális identitás és a rendelkezésre álló szűkös repertoár közötti feszültségből, s vált a század első felének uralkodó színpadi ízlésirányává. Míg Angliában a „nemzeti” jelző a csatatéren és a tengeren aratott brit győzelmeket feldolgozó színházi eseményre, Skóciában ugyanez a helyi színezetre és a történelmi jellegre utalt.¹⁸ Scott történelmi regényeinek színpadi adaptációi, illetve Shakespeare *Macbeth*-je és Schiller romantikus drámája, a *Stuart Mária* mellett Home *Douglasa*, Ramsay *Gyöngéd pásztora* illetve a skót „népi” baettek álltak a főként amatőr társulatok repertoárjainak központjában. A kisebb társulatok bizonyultak a *Waverley*-regények lelkes színre állítóinak, és ezek alkalmazták először a „nemzeti” jelzőt Scott színházi adaptációira. A piciny határmenti faluban, Hawickben a *The Lady of the Lake* (‘A tó hölgye’) 1817-es előadásának színlapján a „nemzeti dráma” műfaji megjelölés szerepelt, mikor ugyanez az Edinburgh Theatre Royalban „melodráma” vagy „románc” műfaji megjelölés alatt futott; az utóbbi színház 1819-ben a *Midlothian* szívét csupán a bemutató utáni hatodik hetében módosította romantikus drámáról nemzeti drámára.¹⁹ A királyi színházak addig nem is tekintették „komoly” műfajnak a nemzeti drámát, míg az gazdasági verseny forrásává nem vált köztük és a kis társulatok között. A *Rob Roy* több mint ezer ismert skóciai előadásából csupán kilencet hirdettek melodrámaként – ebből nyolcat az edinburghi Caledonian Theatre-ben, melynek igazgatója, W. H. Murray a bíróságon próbálta kisajátítani a Scott-drámák jogait.²⁰ A népszerű nemzeti dráma kulcseleme a Sir Walter Scott-i skót népi dialógus, melyet nem lehetett szabadalmaztatni, így a Scott-adaptációk olyan repertoárt nyitottak meg az amatőr társulatok előtt, mely lehetővé tette számukra, hogy egyenlő gazdasági és művészi feltételek között versenyezzenek a hivatalos színházakkal, míg az 1843-as színházi törvény végképp el nem törölte a színházak működésének királyi engedélyhez való kötését. A nemzeti dráma kettős feladatot töltött be: lehetővé tette a skót közönségnek, hogy az angolokkal szembeni régi ellenérzés felidézése nélkül merüljön el a nemzeti büszkeség érzésében, valamint az erkölcsileg elfogadható társas tevékenységek körébe emelte a színházi előadások látogatását.²¹ A nemzeti dráma mint műfaj gyökeresen átformálta a színházba járási szokásokat is: nem csupán a rituális események (ünnepek, évfordulók, megnyitók stb.) szokásos kísérője lett egy-egy nemzeti témájú darab előadása, hanem elfogadható hidat képezett a színháztól korábban erkölcsi okok miatt elzárkózó rétegek számára is, akik könyvdráma formájában fogyasztották a kor színházi termékeit – a színházba járó társadalmi rétegek köre így jelentősen kiszélesedett. Továbbá ugyanez a műfaj teremtette meg azt a fizető-

¹⁷ WATSON 2007, 282.

¹⁸ BELL 2007, 231.

¹⁹ BELL 2007, 231.

²⁰ BELL 2007, 231.

²¹ BELL 2007, 232.

képes keresletet és az ebből következő pénzügyi biztonságot a színházi szakma számára, melynek hiányában két-három évtizeddel korábban egymás után hagyták el Skóciát a drámaírók és a színészek. Szintén fontos fejlemény, hogy mivel a skót nyelvjárásban megszólaló dialógusok a korszak legtöbb egyéb skót drámájával ellentétben a Scott-adaptációk lényegi részét képezték, a skót akcentus hamar kikerült a komikus műfaj gettójából, és a humoros népi karakterek mellett immár a skót identitást meghatározó múlt népszerű történelmi és fiktív alakjainak adott hangot.

A nemzeti dráma 1825 és 1832 közötti virágkorának kulcsalakja W. H. Murray (1790–1852) színész, rendező, színházigazgató, színháztulajdonos, számos önálló dráma és Scott-adaptáció szerzője volt, aki hűgával, a Londonban híressé vált Mrs. Henry Siddonsszal közösen igazgatta az Edinburgh Theatre Royalt, és tette azt a „nemzet színházává”. Mindezt olyan sikerrel, hogy a színház presztízse elhalványította a kortárs amatőr társulatoknak és a kisebb edinburghi és vidéki színházaknak a műfaj kialakulásában játszott, egyébként jelentős szerepét. Bár Murray eléggé önző volt ahhoz, hogy ellehetetlenítse a rivális edinburghi társulatok működését, ösztönösen került a korszak angol színházaira jellemző politikai nonkonformizmust.

Ugyanez a politikai alkalmazkodás (nem a megalkuvás) ösztönözte Sir Walter Scottot a IV. György király „kiruccanásaként” („The King’s Jaunt”) emlegetett 1822-es, háromhetes edinburghi parádé-, felvonulás-, bál- és látványosság sorozat megszervezésére, melyhez Murray nyújtott rátermett segítséget, s melynek csúcspontjaként 1822. szeptember 4-én a király a Theatre Royalban megtekintette a *Rob Roy MacGregor, or Auld Langsyne* (‘Rob Roy MacGregor, avagy Haj-hajdanán’) című előadást.

Összefoglalás

A skót reformáció nem sok türelemmel viseltetett a dráma iránt, mely a tizenhatodik században ráadásul mind a műfaji hagyomány, mind a fogyasztói formák intézményesülése tekintetében s az egykorú angol dráma tempós fejlődéséhez képest jelentős fáziskéséssel épp csak formálódóban volt. A kor skót drámairodalma viszonylag kifinomulatlan közízlést tükröz, de a kiteljesülését megakadályozó végső tényező az volt, hogy Londonnal ellentétben Edinburghban, a skót fővárosban nem létezett sem hivatásos színtársulat, sem előadások céljára szolgáló állandó épület, sőt 1603 után már királyi udvar sem, mely legalább alkalmankénti színelőadások helyszíne és a pártfogói rendszer centruma lehetett volna. Utólag lehetetlen megállapítani, hogy a közérdeklődés hiányának, az egyház szigorú erkölcsi ellenőrzésének vagy a koronák egyesülésének tudható be inkább, de tény, hogy a Sir David Lindsay drámája által képviselt ígéretes kezdet után a drámai műfaj hosszú időre feledésbe merült, és a szóbeli népszerű szórakoztatás rendeltetését a tizenhatodik és a tizenhetedik században fénykorát élő skót népballada vette át. A tizenkilencedik század elejére azonban néhány drámaíró és színházigazgató fáradságot nem ismerő tevékenységének köszönhetően a skót drámaírás a nemzeti megújulást előmozdító közbeszéd színterévé vált. Részben Schiller hatására, részben skót mintára a korszakban számos európai ország ismételt kísérleteket tett a nemzeti színjátszás

létrehozására és nemzeti színházak alapítására, melynek célja a nemzetállami identitás megteremtése vagy a politikai önrendelkezésben hiányt szenvedő közösségek önképének kifejezése volt. A nemzeti dráma e közösségekben gyakran az arisztokrácia kulturális felsőbbrendűsége vagy a szellemi elit nyelvi purizmusa kifejezésének eszközévé vált. Azonban a modern polgári társadalom tulajdonosi szemléletével párosult felvilágosodás kori kritikus szellem hatására a skót nemzeti dráma a közemberek összefogásából és a közösségi ízlés szolgálatának érdekében jön létre – ez a modell a jelenkorig meghatározza a skót színház fejlődését.

Bibliográfia

ALLINGHAM 2001

Philip V. ALLINGHAM: *Sir Walter Scott and the Drama*. 2001. *The Victorian Web*. Internet: victorianweb.org (letöltés: 2022. márc. 12.)

BELL 2007

Barbara BELL: The National Drama, Joanna Baillie and the National Theatre. In: *The Edinburgh History of Scottish Literature. Volume 2. Enlightenment, Britain and Empire (1707–1918)*. Ed. Ian BROWN et al. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007, 228–235.

CARRUTHERS–WHYTE 2002

Gerard CARRUTHERS–Christopher WHYTE: Widening the Range 2. In: *Scottish Literature*. Ed. Douglas GIFFORD, Sarah DUNNIGAN and Allan MACGILLIVRAY. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2002, 182–89.

CRAWFORD 2007

Robert CRAWFORD: *Scotland's Books: The Penguin History of Scottish Literature*. London, Penguin, 2007.

JACKSON 2003

Clare JACKSON: *Restoration Scotland, 1660–1690: Royalist Politics, Religion and Ideas*. Woodbridge, Boydell Press, 2003.

MAGUIRE 1992

Nancy Klein MAGUIRE: *Regicide and Restoration: English Tragicomedy, 1660–1671*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

SORENSEN 2007

Janet SORENSEN: Varieties of Public Performance: Folk Songs, Ballads, Popular Drama and Sermons. In: *The Edinburgh History of Scottish Literature. Volume 2. Enlightenment, Britain and Empire (1707–1918)*. Ed. Ian BROWN et al. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007, 133–42.

WATSON 2007

Roderick WATSON: *The Literature of Scotland. Volume 1. The Middle Ages to the Nineteenth Century*. London, Palgrave Macmillan, 2007.

WELLS 2017

Heather WELLS: „A New Toot out of an Old Horn”: Re-evaluating the Relevance of Seventeenth-century Scottish Drama. *e-sharp* 25/2. 2017, 57–69.

A KORSÓ ÚTJA ÉS A VIRTUÁLIS SZÁJMARKETING¹

FARAGÓ LÁSZLÓ

Jelentős különbségeket mutat a virtuális jelenlét és a valós térben fellelhető gasztronómiai, turisztikai kézműves kínálat: vagyis eltérő társadalmi viselkedést, a kulturális hagyományok közötti másságot vizsgáltam a borsodi térségben, a Kragas-kutatáson belül. A vizsgálat bemutatja a napjaink online és valós terű turisztikai aktivitását, a különböző jelenlét kulturális tőkeátadó képességét. Figyelembe véve az idegenforgalom és turizmus elvárásait az antropológiai terepmunka során egyes településeknél megpróbáltam feltárni a gasztronómiával együttesen megjelenő kézművességhez is kapcsolódó rendezvényeket, és azt is, hogy adott helyzetben a mesteremberek miként tudják megszervezni önnön artikulációjukat. A termelési és fogyasztási szokások megváltozása, a kulturális csere, a társadalmi közbeszéd hatással van a virtuális tér privát szegmenseire is, természetesen erre is kitértem az adatfelvételek során. Hogyan lehetséges megőrizni az autentikus helyi kulturális értéket a virtuális attrakciókban? Feltettem azt a kérdést is, hogy vajon tud-e működni a vendégfogadás, a borkereskedelem a virtuális tér nélkül is? Egyet kell érteni Szijártó Zsolttal, hogy az általánosan tapasztalható újmédiás-virtuális viselkedés formáit „lokális perspektívákba kell helyezni, majd ezekből kiindulva lehet őket értelmezni”.² Jelen kulturális antropológiai terepmunka jellemzője tehát az, hogy párhuzamosan, összehasonlítva vizsgáltam a borsodi térség gasztronómiai, turisztikai kézműves hagyományait, artikulációját a valós és az újmédia közösségi térben.³

A virtuális/közösségi teret nem lehet kizárni a turistamarketingből

A gasztronómiai, turisztikai attrakciókat konstrukciójukban, struktúrájukban kell újratervezni az elkövetkezendő időben: ez az, amire a tanulmányhoz szükséges

¹ A kutatást az Európai Unió a „Hungary, Slovakia, Romania, Ukraine. European Neighbourhood Instrument Cross-Cooperation Programme 2014–2020” keretében megvalósuló *KRA’GAS–Promotion of Crafts and Gastronomy, as Relevant Components of the Cultural Heritage of the Carpathian Euroregion* című projektje (projekt ID: HUSKROUA/1702/3.1/0027.) és a Széchenyi Programiroda támogatta.

² SZIJÁRTÓ 2015, 13–25.

³ A tanulmány angol nyelvű változata: László FARAGÓ: Following the Jar in the Dimensions of Personal Contact and Likes. *KRA’GAS Cultural Route Planning in Borsod-Abaúj-Zemplén County*. In: *Passing a Triple Frontier. Traditional Civilization and Sustainable Development in Borsod-Abaúj-Zemplén, Maramureş & Zakarpattia*. Ed. Constantin BĂRBULESCU–Sorin MITU. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, 77–108.

kutatás megkezdésekor még egyáltalán nem gondoltunk. Hogy milyen változtatásra lesz szükség, a következőkben kísérlem meg összefoglalni azon tapasztalatok alapján, amelyeket a kutatás-terepmunka során szereztem. Ugyanakkor már a kutatói interjúk előkészítésénél feltettem azt a kérdést, hogy vajon működik-e a vendégfogadás, a borkereskedelem, a virtuális tér aktív használata nélkül is. Ezzel együtt a lokális szükségletet előállító műhely vonz annyi megrendelőt, vásárlót a kibertér használata nélkül, hogy az elegendő legyen a tulajdonos (vendéglátó, mester, borász) megélhetéséhez? Az utóbb feltett kérdések sora és a korábbi megállapítás – együtt – azonban világosan körvonalazza a következő tanulmány alapvető megállapítását. Jelesül, hogy a virtuális/közösségi teret nem lehet kizárni a turistamarketingből, vagy ahogy többször is hallottam volt megállapítani a vendég-/vásárló-csalogatásból. Daniel Miller szerint „a közösségi oldalak rendkívüli képessége abban áll, hogy a világot a társas élet olyan formáihoz vezetik vissza, melyek tradicionálisan az antropológia érdeklődési körébe tartoznak”.⁴ Milyen területeken ér többet a személyes kapcsolat, a kézfogás, mint a lájk? A virtuális szájmarketing tehát éppúgy része a kenyérsütő tanfolyamot is indító családi vállalkozásnak, mint a kizárólag angol nyelvű honlappal működő tokaji lepárlónak, ahol a zempléni tölgyfa hordókban whisky érlelődik, nem pedig bor, a ginhez viszont a zempléni fenyő rügyét is használják ízesítőül. Hogyan terjed a borsodi, zempléni abaúji tájon az izgalmas, ízletes és érdekes turisztikai attrakció híre, mi a hír terjedési sebessége? A „korszó útja”, az egész kutatási projekt egyik lehetséges vezérfonala. A korszó (vagy éppen hordó is lehetett volna) a lokális műhelyben előállított termék metaforája. Az eszköz készítésében (turisztikai rituálé) részt vehetünk, s minderről barátoktól, ismerősöktől szerezhetünk tudomást, vagy éppen a közösségi térben fellelhető képek, szövegek, megosztások formájában. Különös tekintettel figyelek majd a fesztiválokra, amelyek a Tokaj-Hegyalján többségében elmaradtak 2020-ban, de az egyiket, teltház – nem tömegrendezvényt kell érteni ez alatt – koncertekkel mégis megtartottak. Vizsgálni fogom azt is, hogy melyek azok a turisztikai attrakciók, amelyek elkerülhetetlenül megkívánják az online teret, mások pedig miért lehetnek népszerűek a kibertér adta lehetőségek nélkül is. Ugyanakkor, természetesen van olyan szegmense is a turisztikai attrakciónak, amelyek egyáltalán nem jelennek meg a virtuális mátrixban. S hozzá kell tenni, hogy a virtuális gasztroturizmust az utóbbi időszak furcsa, bezárt, szájmaszkos helyzete kényszerítette rá a vendéglátókra, nem is teljesen eredménytelenül: ez a „szájber turisztikai élmény” is fenntartható és egészen biztosan továbbfejleszthető. Az elkövetkezendőkben a valós és a virtuális turisztikai táj kapcsolatát és társadalmi konstrukcióját, a turisztikai élményműhely virtuális reprezentációját vizsgálom. Tucatnál is több, túlnyomórészt kontakt kutatói interjút használok hozzá, kiegészítve a releváns irodalmakkal és 2020 januárjától szerkesztett annotált bibliográfiával. (Az interjúk 2020. február és 2021. február között készültek.)⁵ Vizsgálom továbbá a turisztikai

⁴ MILLER 2018, 108–109, 157–172.

⁵ 1. számú melléklet. Interjúalanyok jellemzői. Faragó László, Kragas-kutatás, 2020/2021.

utazás motivációit, az attrakciókról szóló üzenetek (hírek) értékét, mennyiségét és megosztásának módját.

Aktív és magára hagyott, mozdulatlan online felületek

Elvétve találni olyan turisztikai attrakciót, kézműves (élmény-) műhelyt, amely ne rendelkezne valamilyen online reprezentációval a vizsgált Borsod-Abaúj-Zemplén régióban. A kevésbé aktív, jószerével csak műkedvelően végzett (kézműves vagy gasztro-) tevékenység mellé is rendelhető egy közösségi oldali profil. Amely azonban lehet, inkább a tulajdonos egyéni posztjaira összpontosít, és ebben az esetben nem a tevékenységre, a lokális termékre helyezi a hangsúlyt (Oszlanczi Erika/keramikus, Erdőbénye)⁶. A virtuális megjelenést a későbbiekben részletesen is elemzem majd az interjúk alapján, előbb azonban a térség egyik kisebb turisztikai régiójának online bemutatkozására irányítom a figyelmet. A vizsgálat során közel száz bejegyzésben mutattam be a régió gasztronómiai, kézműves turisztikai táját, és azt tapasztaltam, hogy nem minden oldal aktív, amelyik cég online elérhető, és nem minden online elérhető utazási attrakciókat kínáló website frissíti a tartalmat rendszeresen (minimum hetente). Vagyis megbízhatatlannak minősül a turisztikai szervezők és az egyéni turisták számára. Legalább is ez derült ki az ellenőrző vizsgálatomból. A hellozemplen.hu oldal mindmostanáig, vagyis az elmúlt egy évben, a kutatás időpontjában (2021. febr. 9.) nem mutatott semmilyen frissülő tartalmat. Ez azért is szembetűnő, mert az egyébként jól strukturált website 2019-es, majd 2020-as programfelhívásokat (elsősorban lokális fesztiválokra szóló invitációkat) tartalmaz, amelyek idejétmúltak, ráadásul a pandémia miatt egyedül a Zempléni Fesztivált rendezték meg 2020-ban Zemplénben. Azt kell azonban mondani, hogy az átlagos digitális médiaműveltséggel rendelkezőknek is azonnal szemet szúr mindez, vagyis azon nyomban továbblépnek, és másik portálon kutakodnak információért. A digitális médiaműveltséggel rendelkezőknek egyébként is alapvető, hogy több helyen érdeklődnek, és egybevetik a tartalmakat. Azonban a tájegységi brandépítés szempontjából ezek látens tartalmak felettébb károsak. Míg a fesztiválok hozzájárulnak a régió imázsépítéséhez és a látogatottság növekedéséhez, addig a „lejért információ” az utazási döntést befolyásolja. Az idejétmúlt, nem helyesbített (frissített) információra tekinthetünk úgy is, mint a médiatartalom kreatívan átfirkált objektivitására.⁷ A poszt igazság és a valóság halmazainak mindig vannak közös pontjai, de a kettő – egészében véve – természetesen nem vág egybe, ez rejti a mediabefolyás egyik legdurvább, nehezen felismerhető és észrevehető eszközét. Hozzá kell tenni, hogy a mediatív tények szándékoltan tárgyilagosak, a médiafogyasztás alappillére az ab ovo bizalom, a másik pedig a felületesség.

⁶ Az interjúk Kragas-kutatás scriptje, eredeti hanganyaga és fotódokumentációja a Miskolci Egyetem Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézetének résztvevői által létrehozott Google Drive tárhelyen érhető el. A hivatkozások között részletesen is szerepel minden egyes interjú adatsora.

⁷ FARAGÓ 2019.

A valóság megérteni akarásával is nehézségeink támadnak: a nem megértés oka a pszichés, gondolati lustaságban érhető tetten. Machiavelli szerint van, aki nem akarja a valóságot, a közlést megérteni, mások pedig esetleg képességbeli hiányosságaik okán nem tudják értelmezni a jelenséget. Francis Fukuyama pedig úgy véli, rengeteg embernek „nincs ideje, sem kedve” átgondolni a dolgokat. Ezért aztán elfogadja azt, amit igazsággként, valósággként, például a képernyőn elé tárnak.⁸ Nem beszélve a magányos emberről. Eric Berne szerint ők kétféle módon mulatják az időt, valamilyen cselekvéssel vagy éppen fantáziával.⁹ A szándékolt ellenőrzés mellett a médiafantázia objektivitása alapján elhihetjük a nem frissített üzenetet, és elképzelhető, hogy csupán a helyszínen szembesülünk a valósággal. Mindez, ahogy korábban említettem, elsősorban a térség brendjének devalválódását és nem a feltétlenül az érintett weboldal kritikáját eredményezi a turisták narratíváiban.

A néhány mondattal fentebb említett Zemplén Fesztivál (ZF)¹⁰ oldala ennek éppen az ellenkezőjét mutatta, mert a 2020. augusztusi programokat precízen szerepeltették a honlapon, minden helyen jelezve, hogy az vírushelyzet miatti ajánlásokat betartva rendezik meg a fesztivált. Turjányi Miklós a fesztivál igazgatója a speciális helyzetről elmondta, hogy 70 helyszínen rendezték meg a Zempléni Fesztivált, amely minden évben a zene ünnepe Zemplénben. A rendezvényeket úgy tervezték, hogy azokon legfeljebb 100-120 vendég vehessen részt, vagyis az akkori (2020) ötszáz fős korlát mellett is nyugodtan megtartható volt még a nyáron. „Limitált nézőközönség, nem tömegrendezvény, a programok több mint fele ingyenes.” A ZF területén internetes jegyvásárlásra is volt lehetőség, vagyis ez a turisztikai attrakció teljességgel megfelelt a látogató elvárásainak. Annak rendje és módja szerint a ZF is rendelkezett Facebook (Fb) aktivitással. A Fb-on nem lehetett jegyet vásárolni, viszont a hírek a közösségi oldalakra azonnal eljutnak. A virtuális hálón 20 ezer követője volt a fesztiválnak. A közösségi tér a legalapvetőbb tájékozási pont a turisztikai desztinációkat keresők számára. „Egy, a magyar lakosság körében végzett 2017-es felmérés szerint az utazók (a turisztikai célpontokat tekintve) 64%-ban az internet segítségével tájékozódnak.” Süli és Martyin-Csamangó tanulmánya szerint ez azt jelenti, hogy az utazási döntések meghozatalánál a virtuális médiaplatform az első helyen szerepel, a turistáknak mindenekelőtt az aktív élményszerzés a fontos.¹¹

Emlék helyett pillanat

Ez látszik a Tokaji régió legátfogóbb és leglátogatottabb turisztikai összefoglaló oldalának látogatottságán is. A tokaj-turizmus.hu oldalt 2010-ben hozták létre, öt évvel később felhasználóbaráttá tették, működtetője a Tokaj-Hegyalja, Taktaköz, Hernád-völgye Idegenforgalmi és Kulturális Egyesület. A szervezetnek mintegy

⁸ FUKUYAMA 2022.

⁹ BERNE 1984.

¹⁰ Interjú Turjányi Miklóssal, 2020. aug. 4.

¹¹ SÜLI-MARTYIN-CSAMANGÓ 2017.

150 borász, szállásadó, étterem és más turisztikai szolgáltatást nyújtó a tagja, a cégek egytől egyig rendelkeznek virtuális reprezentációval is a honlapon. A bejegyzések között rátalálhatunk, minden Fekete Mátyás által fontosnak tartott, turisztikai keresletet befolyásoló adathoz, mint például a lókusz természeti adottságai, elérhetőségei és a rendezvények¹². Havonta 120-130 ezres oldalletöltése van az oldalnak, nyilván a vírusmentes idegenforgalmi szezonban.¹³ A legtöbb felhasználó 25–40 év közötti, nagyvárosi, középosztályhoz tartozó. Érezhetően egyre többen tájékozódnak a honlapon, vagy innen navigálnak tovább. A honlap nem statikus, a tokaji tourinform irodában az egyik munkatárs kizárólag a honlap frissítésével foglalkozik, a híreket a turisztikai szolgáltatók Fb-oldaláról gyűjti. „Nem azzal van a baj, hogy miért osztottuk meg, hanem ha valamire nem figyelünk oda” – teszi hozzá Ladomérszky László. A világörökségi Tokaj-hegyaljai borvidéknek van Fb-oldala, azonban a 2020. tavaszi karantén idején – sokkal inkább – az Instagram-követők száma nőtt dinamikusán, napi 100-150 fővel. „A tapasztalatunk az, hogy a 25–40 közöttiek sokan már nem használják a Fb-ot, jegyeket (fesztiválokra, koncertekre) a turisták a honlapon keresztül vesznek. Nem emlékeket akarnak a fiatalok, hanem hogy pillanatot ragadjanak meg.” S nyilván ehhez sokkal inkább alkalmas az Instagram. Egy lépéssel még előrébb jár – már ami a közösségi teret illeti – a patinás, éppen 90 éves lillafüredi Palotaszálló, ahol a közlemény írása idején elsősorban a felújításra és nem a vendégfogadásra összpontosítottak. Azaz, ez utóbbi megállapítás sem teljesen igaz, mert a szálloda menedzsmentje a vírus utáni „kapunyitásra” készül: heti öt Fb- és Insta-posztot osztanak meg, és nem tartják elképzelhetetlennek, hogy a TikTok médiatere is bekerül a marketingkommunikációjukba. Felkínálják az elektronikus folklór rítusát azoknak, akik a vírus miatt a dolgozat írásának idején vágyakoztak a nosztalgikus visszatérésre.¹⁴ „Fontos kérdés, hogy a covid után hová mennek majd az emberek, ha eldördül a startpisztoly, lehet újra szállodában tölteni néhány napot, felfedezni Magyarországot, milyen panelek szerint fognak az emberek pihenni s utazni?”¹⁵ Az interakciók azt mutatják, hogy a volt vendégek és az ismerőseik szívesen vesznek (néznek, olvasnak) egy archív dokumentumot az 1930-ban épült szálloda történetéből, akár egy pillanatképet, rövid videót a Bükk téli-tavaszi világából vagy a szálloda felújításáról. „Abban a fotelben szoktam ülni...” interakcióra is hajlandók a posztot figyelemmel kísézők. A szálloda marketingesei pedig úgy vélik, hogy a „kifüggesztett tartalmak” szükségesek ahhoz, hogy fenntartsák az érdeklődést (emlékezetet), és megmaradjon a kötődés. Assmann szerint a kulturális emlékezet többek között abból ered, hogy az emberek a tárgyak segítségével próbálnak, tudnak emlékezni az elmúlt idő cselekedeteire. De ugyancsak a kulturális emlékezet része az, amikor kommunikatív cselekedet alapján idézzük vissza a nem túl régen történeteket, vagyis a kommunikatív emlékezet Assmann szerint a közelmúltra vonatkozik. A pillanat megragadása

¹² FEKETE 2004.

¹³ Interjú Ladomérszky Lászlóval, 2020. szept. 7.

¹⁴ LAJOS 2016.

¹⁵ Interjú Borda Krisztinával, 2021. febr. 8.

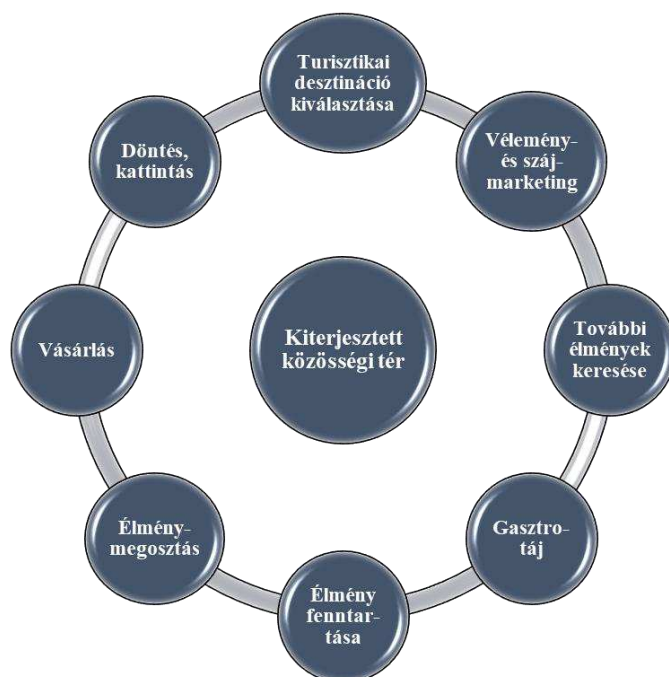
és megosztása is lehet ez, bár nyilván Assmann még nem a kiber világ és a közösségi tér alkalmazási lehetőségeit köti a kulturális emlékezet elméletéhez.¹⁶ A kommunikatív emlékezet tudatos alkalmazói a hozzáértő emlékezetformálók, akik egy képpel, képsorozattal vagy videóval dokumentálják, fűzik tovább a történetet, viszik a jó és időnként kevésbé kellemes hírét egy turisztikai attrakciónak: az „oral history” virtuális artikulációja. Mert azt ne feledjük, hogy azért is mutatkozik ilyen érdeklődés a közösségi tér posztjai iránt, mert (majdnem) mindenki szeret betekinteni mások hétköznapjaiba. A kulturális emlékezet legfontosabb jellemzője, hogy segít kialakítani az „identitást biztosító tudást”, mégpedig azáltal, hogy tárolható, szerkeszthető és törölhető információkkal bír, lehetőség van a közös emlékezetrituálék kapcsán a felidézésre, és megjelenik olyan kollektív térben, amelyet mások is láthatnak (közölhetőség). Úgy vélem, a megosztás vagy a közölhetőség esetében Assmann is úgy látta, hogy az emlékezet, vagy az emlékezhely nyilvánossága mindenképpen a poszt tulajdonosának felelőssége, a megosztási kör az ő lehetősége.

A turisztikai reprezentáció és a kiterjesztett közösségi tér

Az újmédia olyan közösségi teret jelent, amelyben a kulturális emlékezet a tartalom fogyasztásával és a szöveg/kép/hang/videó előállításával jön létre, kommunikációs aspektusból pedig interaktív viselkedés jellemzi. Éppen ezért érdemes kibővíteni definiálni a platformot, amelyet néhány éve csupán Facebook-közösségként aposztrofáltak, ám mára van, akinek ez a TikTok mátrixot jelenti, míg esetünkben – kiterjesztve – minden olyan webes felületet ide kell sorolni, ahol lehetőség van tartalom, vélemény, élmény posztolására. Az élmény és annak megosztása szinte azonnali, nincs jelentős időbeni különbség. A kiterjesztett közösségi tér a tartalom és az élmény validálását is jelenti: ezek a vélemények szövegben, képben – némiképp moderálva – azonban nem csupán a Fb-, Insta-, Snapchat-oldalakon jelennek meg, hanem a turisztikai üzleti website-okon is, ahol az oldal működtetése üzleti vállalkozás, és itt a vélemények a turisztikai célpontok kiválasztásban, a vásárlásról hozott döntésekben játszanak komoly szerepet. A kiterjesztett turisztikai közösségi tér köré tehát olyan turisztikai reprezentációt vázolhatunk fel, amely tartalmazza: a.) A turisztikai desztináció kiválasztása. b.) A döntés, vagyis a kattintás. c.) A további élmények részletes keresésének lehetősége. Akár úgy is, hogy az eredeti célpont egy önálló közösségi térben kifejezetten erre biztatja a vendégét (komplex élmény – attrakció – szolgáltatás). Helyiérték-attrakció (ahol a gasztronómia valamilyen fesztivállal együtt jelenik meg). d.) Gasztronómiai célpontok, ellátás. e.) Élményfenntartás a kulturális emlékezetben keresztül, „önmagunknak szóló”, bármikor előhívható, historizálható élménynarráció. Személyes virtuális értéktár. f.) Élménymegosztás, kifejezetten a közösségi térben hozzánk kapcsolódók számára, bizonyíték, kérdés. g.) Eszmecsere a termék(ek)ről, szemtanúi vélemény, az átélt élmény megosztása, a jó és a rossz tulajdonságok kiemelése. Véleménymarketing, szájmarketing. h.) Vásárlás: azért kell külön pontban szerepeltetnem, mert a ha-

¹⁶ ASSMANN 2004.

gyománys közösségi platformokon a legtöbb esetben nem valósulhat meg a vásárlás. Márpedig a turisztika szolgáltató érdeke, hogy lefoglalják a „terméket”, vagy éppen megrendeljék, megvegyék a webboltban, például a tokaji bort.

1. ábra. A turisztikai reprezentáció és a kiterjesztett közösségi tér (saját szerkesztés)

A kiterjesztett virtuális közösségi tér különösen azoknak a turisztikai attrakcióknak fontos, amelyek a lókuszbán jobbra egyedül próbálnak meg élményszerű utazási programot nyújtani. A Mezőkövesd közelében, Négyesen található Vándorkovács Porta autentikus helyi kulturális értéket állít elő, turisztikai reprezentációja a virtuális térben is attraktív. A falusi vendégasztal egyik jellegzetessége a kenyérsütés, de a család rövidesen az előre bejelentkezőket minden gasztronómiai tekintetben vendégül látja majd.

Paraszti romantika és az online frissítési hajlandóság

A házigazda Kiss Dorottya,¹⁷ biológus, ökológus, magát „értelmiségi parasztnak” nevezi, de valójában kutató, tudatos gazdálkodó, aki a tudományos eredményeket ötvözi a lokális műhelytapasztalatokkal a falusi vendégasztal érdekében. „Az önel-látás mellett az az elképzelésünk, hogy a felesleget helyben, helyi értékesítés keretében tudjuk eladni. Tervben már kész egy vendégház, épület van is hozzá.” Egyéb-ként pedig bármikor szívesen fogadnak látogatókat. „Betérnek hozzánk szakmabe-

¹⁷ Interjú Kiss Dorottyával, Négyes, 2020. júl. 7. (online)

liek is, de legtöbbször a helyi rokonlátogatók keresnek fel bennünket, és ha már itt vannak, megnézik az állatainkat. Sokan vágyódnak a paraszti romantika után. Egyébként pedig jó néhányan követnek bennünket a Facebookon is.” Az interjú előtt és után is többször figyeltem a posztokat, folyamatosan nagy volt az online frissítési hajlandóság, és csaknem ezren követik folyamatosan a gazdaság állatainak életét. De több százan nézték meg azt a videót, amelyen a Hold apró fehérségén kívül csak a Tisza-tó mellett vonuló darumadarak harsogását lehet hallani.

„Csaknem tíz éve, 2011-ben költöztünk Négyesre a férjemmel, az a vágyunk, hogy a megismerjük és megvalósítsuk a régen élő emberek életmódját, hogyan éltek önellátásban, milyen módszereket használtak, mit lehet ezekből átvenni, használni a mai modern világban.”¹⁸ Más szavakkal: adott a konyhakert, amely saját fogyasztásuk alapja, ehhez kapcsolódik a magfogatás is, amely a fajták fenntartását szolgálja. „Paradicsomból például minden évben legalább 60-70 félélt ültettek.” Ezen kívül vannak a kertükben olyan elfeledett növények, mint a laboda (leveles zöldség, amelyet a spenót helyett használtak néhány évszázada), a szümcső, a lóbab (ez inkább a borsóhoz hasonlít, mint a babhoz) és szegletes lednek is. Mindezek alapján nem meglepő, hogy a paradicsom szinte „kereskedelmi mennyiségben” terem a négyesi portán, ennek megfelelően rengeteg paradicsomszószt készít. Nem beszélve a lekvárokról, amelyeket a gyümölcsfaik terméséből készít. „Azonban a gazdaság anyagi biztonságát a bioméhészet adja.” Négyesre tehát be lehet kopogni, akár személyesen vagy virtuális kapun keresztül, s a jelek szerint szívesen fogadják a látogatót. A tapasztalat szerint a valós és a kiber reprezentáció sem tér el egymástól, vagyis az idelátogató azt kapja, amit vár.

A mindenkinek csak ajánlható négyesi turisztikai táj létrehozásában nagy szerepe volt a Vándorkovász Portának. Ezt a „tudatos, részben egyéni cselekvésekből összeálló sokszereplős alkotási folyamatot” nevezi Kiss Márta kollektív bricolage-nak, amelyet leginkább barkácsolásnak fordíthatnánk.¹⁹ A fogalmat Claude Lévi-Strauss használta, Kiss a tanulmányában arra utal, hogy a némely „turisztikai táj kialakításához felhasznált eszközök folyamatosan változnak: meghatározza a környezet, a közösség és egyik-másik aktív szereplő”. Ugyanakkor – véleményem szerint – ez az esetlegesség adja a turisztikai attrakció vonzerejét. Szó sincs tehát arról, hogy a bricolage valami összetákolt talmi lenne, épp ellenkezőleg. Ráadásul a Vándorkovász Porta esetében az esetlegesség a természet adta változatosságot jelöli, míg a tevékenység, amely a portán folyik inkább tudatos vagy tudományos. A „termék elfogyasztása, átélése” tehát tanulóssal, közvetlen kapcsolatteremtéssel és gasztronómiai élménnyel jár együtt. Míg másutt, például a Tokaj-hegyaljai borvidéken a mindig aranyárga hárslevelű bor hellyel-közzel ugyanolyan minőségű, vagy a lillafüredi sült pisztráng receptúrája és íze is változatlan: az utóbbiakban ez a turistacsalogató. A turisztikai tájak újraalakításánál is valami hasonló esetlegességet vélek felfedezni a víruskrízis utáni Magyarországon. A szállodai vendéglá-

¹⁸ Interjú Kiss Dorottyaival, Vándorkovász Porta, Négyes, 2020. júl. 7.

¹⁹ Kiss 2013.

tást gyökeresen újra kell gondolni, véli a lillafüredi Palotaszálló cégvezetője. Az egyik feladatuk, hogy a vendéglátást vírusbiztossá szeretnék tenni. Ez nem csupán a higiénia, a távolságtartást jelenti, hanem azt is, hogyan lehet a bizalmat megtartani a vendégekben, „a hitet, a szakmaiságot, a csoportszellemet” megőrizni a személyzetnél. De ez még nem minden, hiszen a turisztikai célpont választásánál minden szálloda „látszani akar”. „Iszonyú impulzív világban élünk, másodpercek alatt felülíródnak a posztok, hírek, ott kell lennünk, tálcán kell kínálnunk magunkat. Fontos kérdés, hogy a Covid után hová mennek majd az emberek? Ha felnyílik a sorompó, újra lehet szállodát és turisztikai attrakciót foglalni, mik lesznek a »hova?«-döntések panelei?” Boda Krisztina szerint vitathatatlanul fontos és megkerülhetetlen a médiareklám, de sokkal nagyobb ereje van a már a szállodában járt vendégek ajánlásának és a szállásközvetítő oldalakon olvasható megjegyzéseknek, tapasztalatoknak. Mindenki tudja, hogy a szövegek egy részét a moderátor eltávolítja, de azért így is releváns egy döntéshelyzetben. A lillafüredi utóbbi tapasztalatok egyébként a célközönség között is felfedtek egy markáns különbséget, amely az elérési stratégia szempontjából a kommunikációs marketinget is befolyásolhatja, meghatározza. Jelesül, a 25–30 éves korosztály esetében a turisztikai desztináció, konkrét cél kiválasztása inkább a férfiaké. Itt azt is hozzá kell tenni, hogy elsősorban gyermek nélkül utazó, még a kapcsolatuk elején járó párokról van szó, akiknél az utazás meglepetés vagy ajándék. A későbbiekben azonban a döntés matriarchálissá válik.

Népi folklór digitális térrel erősítve

Szomolyán barlanglakások voltak, s izgalmas barlangszállás lett belőlük Sós László keze munkája nyomán.²⁰ Ez azt is példázza, hogy a valós tér nyújtotta népi folklórt és a virtuális közösségeket nemigen érdemes elválasztani egymástól. A kutatáskor 51 éves férfi a szomolyai kőkultúrára alapozta turisztikai vállalkozását. A kaptárkövek (kaptárfülke) szomszédságában több mint 150 pince (barlang)lakás volt a második világháború előtt: szoba, konyha, pitvar. A lerombolt, lepusztított cigánytelepből három apartmant tud kiadni a gazda, aki korábban kővájóként kereste a kenyerét. „A szomolyai ember, ha kellett csirkeitatót faragott, ha kellett síremléket. A középkori várépítő olaszok is megdicsérték a szomolyai kőfaragót, »bene«, jó, erről kaphatták a nevüket, mert Szomolyán nagyon sok Bene lakott. A kőhöz értés, kőfaragás és a cseresznye – ezekről volt híres Szomolya.” Sós László szerint van kereslet arra is, hogy a barlangvágást workshopok keretében megmutassa. Az apartmanokba maga készített tufa kőasztalt, kőből faragott ágyakat. „Minél nagyobb a kontraszt a kőből vájt szobában, annál izgalmasabb. A semmiből is lehet valami értéket előállítani”. A szobákat nyolcvan-kilencven százalékból „önerőből” adja ki: egymásnak viszik a hírt a vendégek, de fontos, hogy a FB-on erősítik a hely különleges hangulatát, a közösségi tér kiegészíti a kínálatot, a követők akkor is belepillanthatnak a szomolyai térbe, amikor egyébként kevesen utaznak.

²⁰ Interjú Sós Lászlóval, Szomolya, 2020. júl. 31.

Részben szintén a népi hagyományok élnek tovább az erdőbényei faműves, népi iparművész keze munkája nyomán. Van saját honlapja és Fb-oldala is, de Czegle László a személyes beszélgetésben hisz.²¹ „Rengeteg időt töltöttem gyerekkoromban a nagyszüleimnél, egy kis bihari faluban, Nagykerekiben. Nagypám asztalos volt, házat, bölcsőt, koporsót is készített. Ott ismertem meg a fát. Ma már konyhai eszközöket, egyedi fajtákat készít. Próbáltam mozgó, nyíló, csukló alkatrészeket beleilleszteni. Olyan járműveket készítek, amiket mások nem: markolók, katonai járművek, veterán traktorok. Méretarányos másolatok fából. Vannak gyűjtők, akik szeretnék megvenni a teljes kollekciót.”

Évente 8-10 köbméter fát dolgoz fel. Elsősorban keményfát: bükköt, kőrist, juhart, cseresznyét, fekete diót, körtét és almát. Különböző alkatrészekhez kontraszt-színű fát épít be. Környékbeli erdőből származó száraz faanyag mind: 4-5 évre előre kell gondolkodni, a fa centinként egy évet szárad, és nem görbülhet el például egy fakard. Ez biztosan megjelenne a kommentekben, ahogy az is, ha valami tönkremenne. Ehelyett inkább azt szokták mondani a vevők, hogy túl jók a fajták, nem lehet elnyúzni a traktorokat.

Online borkóstoló videóblogger-sommelier-vel

A turisztikai marketing célja, hogy a felfoghatatlan mennyiségű és típusú ajánlat között rátaláljon azokra, akik nem lapoznak tovább, hanem hajlandók legalább egy-két másodpercenyi közös élményt elfogadni. Mitev és Kelemen-Erdős ezt úgy fogalmazza meg: a marketing dolga ez esetben, hogy „átcsábítsa a fogyasztót a küszöbön (fizikai és lélektani értelemben egyaránt), vagyis távoli csodálóból aktív együttműködővé kell változtatnia”.²² Még akkor is, ha ez csak néhány pillanatot jelent, mint ahogy ezt előzőleg megfogalmaztam. „Ez tehát egy kölcsönös folyamat, ahol mindkét fél hozzájárulására és elkötelezettségére is szükség van.” A kérdés tehát, hogy mi az, amin megakad a szeme a turisztikai szolgáltatást keresőnek? Nyilvánvalóan akkor időzik egy másodpercnél többet a vizuális élménynél, ha az az igényeihez közel áll, a saját attitűdskáláján az elfogadáshoz közeli attitűd horgonyoz.²³ Az igények természetesen átalakultak, és a 21. század turizmusát posztmodern vagy – Nagy Katalin megfogalmazásában – „újturizmusnak” nevezhetjük.²⁴ Ahol a kihívások között szerepel a kaland és az izgalom útján átélt élmény, valamint a veszély, amelyet meg tapasztalhatunk a túra során. A kihívások között elvárjuk, hogy új ismeretet vagy készséget kapjunk, legyen az utazás egzotikus, és nyújtson esztétikai, historikus, művészeti élményt (még akkor is, ha nem távoli vidékre megyünk), adott esetben legyen közösségi, társasági tér is.²⁵ Mindezt három szegmensre bontva: *education* (tanítás, tanulás), *entertainment* (szórakozás)

²¹ Interjú Czegle Lászlóval, Erdőbénye, 2020. dec. 11.

²² MITEV–KELEMEN-ERDŐS 2017.

²³ SHERIF 1980.

²⁴ NAGY 2021.

²⁵ MIHALKÓ–RÁCZ 2005.

és *excitement* (izgalom).²⁶ Lillafüreden a cikk írása idején kongott a szálloda, hiszen a vírus miatt nem fogadhattak vendéget. Azonban a „háttérben” bővítették a „letölthető” élményeket. A cég IT-csapata egy geocaching játékot fejlesztett, QR-kódok segítségével fedezheti majd fel a látogató a szállodát. Az 1930-ban épült hotelről rengeteg archív fotó, cikk, képeslap, könyv és más dokumentum maradt fenn, és ezek egy részét virtuálisan is elérhetővé tették. De amit valóságos közegben is érdemes felfedezni, az többek között a szálloda tornya, ahová csigalépcsőn juthat a vendég. A romantikus feljáratból egyébként két, még romantikusabb szoba is nyílik egymás fölé. Ezekbe csak az adott vendégek léphetnek be természetesen, de a csigalépcsőházba és a toronyba minden hotellakó eljuthat szobakártyájával. „A tárgyak valójában néma mesélők, amelyeknek rendkívül erős a szimbolikus és narratív töltetük, így más mesét regélhetnek az eredeti tulajdonosokról és teljesen másokat az új környezetükről.”²⁷ Összességében tehát, a ma még csak bétaváltozatban meglévő, de rövidesen szálloda-publikusan is elérhető játék az előbb említett tanulás, szórakozás, izgalom minden feltételének megfelel, ráadásul kortalan. Használhatják romantikára vágyó fiatal párok, energiából kifogyhatatlan gyermekcsapatok és csendes kikapcsolódást igénylő, a SZOT-szálloda nosztalgiáját is magukkal hozott nyugdíjasok.

A borturizmus élménymegosztásának egy, alighanem a későbbiekben is alkalmazható marketingfogására leltem Tarcalon, a Gróf Degenfeld Kastélyszállóban. A hotel azon kevés magyarországi szőlőbirtok és kastély közé tartozik, amelynek jelenlegi gazdája az eredeti tulajdonos. Gasztro- és borturizmus együtt szerepel a kínálatban. „Nem a kastélyszállónak van borászata, hanem az autentikus borászatra épül fel minden, a szálló is. Azokat várják, akiket érdekelnek a minőségi borok, a korhű környezet” – mondta Gábri Tamás. A szőlőbirtoknak van saját gyümölcsöse: naspolya, alma, körte, szilva és természetesen szőlő: furmint, hárslevelű. (Lekvárokat is szoktak készíteni.) „Körbevesznek bennünket a szőlősorok, a dűlőtúrák helyszínei. A vendégek, ha kedvük tartja, végigbarangolhatják a két-száz éves pincerendszer, aminek az előszobája akkora, hogy akár a lovas kocsi is befér. A borfeldolgozó pedig a kastélyszálló közvetlen közelében van.”²⁸ A birtokhoz tartozik egy kápolna, fentről, a kápolnától jó időben remek kilátás nyílik az Alföldre.

A hotelnek saját honlapja van, minden turisztikai attrakció elérhető itt, így például a borokat kínáló webshop. A virtuális boltban azonban bárki vehet magának online borkóstolót, ami azt jelenti, hogy kiválaszthatjuk azt a csomagot, amely első olvasásra a legizletesebbnek tűnik, és a webshopban megrendelhetők a palackok és egy videó is, amelyben a ház sommelier-je bemutatja a borokat. Covid-biztos, időpontot sem kell hozzá foglalni, és visszakaphatjuk egy kicsit azt az élményt, amelyet személyesen szerezhettünk a szállodában, másrészt pedig távolról részt vehetünk egy olyan turisztikai rítusban, amelyhez hasonlót csak a tarcali helyszín kínál.

²⁶ NAGY 2021.

²⁷ MIHALKÓ–RÁCZ 2005.

²⁸ Interjú Gábri Tamással, 2020. nov. 7.

A birtoknak egyébként van Fb- és Instagram-oldala, ahol a reklámkampányok és a programjaik minden esetben megjelennek. A vélemények, vendégtapasztalatok azonban elsősorban a közvetítói oldalon érkeznek. A bejegyzéseket nem lehet törölni. Arra különös hangsúlyt fektetnek, hogy a lehető legrövidebb idő alatta megválaszolják a hozzászólásokat. Az online jelenlét bővül – tette hozzá Gábri Tamás: applikációt adnak a vendégnek, ezt tudják majd használni minden szolgáltatáshoz.

Virtuális szájmkteting

Izgalom és élmény: vagyis a posztmodern turizmusban olyan komplex szolgáltatást kell nyújtani, amelyet korábban nem. A kiválasztásnál a majdani fogyasztóval (utazóval) érdemes együttműködni online és a desztináció valódi közegében. Másként fogalmazva az újturizmus interaktív turizmus, ahol a turisztikai táj és maga a turisztikai szolgáltatás a vendéggel együttműködve formálódik. Ilyetén módon a vendég a turisztikai táj formálójává válik. Mitev és Kelemen-Erdős szerint a „közös értékteremtésben (együttalkotásban) való intenzívebb részvétel értékesebb fogyasztói élményt képes kiváltani.”²⁹ El kell érni, hogy egyfelől a turisztikai szolgáltató, másfelől az attrakciót igénybe vevő is legyen része a termékről folyó beszélgetésnek. A turisztikai ajánlás így interaktív marketinggé formálódik, amelynek legfőbb terepe a korábban már vázolt kiterjesztett közösségi tér. Annál is inkább, mivel a marketing 4P alapvetése is átalakulóban van. Korábban a hangsúly a terméken, a helyszínen, az áron és a reklámon volt. Ehelyett azonban mára jobban leírja a piaci környezetet, a marketingaktivitást a 3E (*engage, equip, empower*), vagyis az elkötelezett kapcsolattartás, ellátás és megerősítés.³⁰ Ennek felel meg a Diósgyőri Vitéz Kolbász is, amelynek fűszerezéséhez a 16. századi szakácstudományt használta Lantos Ottó.³¹ A diósgyőri vár dokumentumai között leltek rá egy iratra: Báthori Zsigmond nagykorúvá válásának alkalmából (1588, 16 éves) tartottak egy lakomát. A diósgyőri várat akkor a Bebek család birtokolta, az ő szakácsuk kavarta a kolbászt: „Disznóbul készült aprólék.” Ennek alapján készítették a mostanit, tehát ötszáz éves hagyományt elevenítettek fel. A kolbász tetszik a Fb-csoportnak, megvan a kapcsolattartás, amely ahhoz is kell, hogy az érdeklődő információhoz jusson arról, hol tudja megvenni a portékát. A megerősítést pedig az éttermek adják. Miskolci vendéglátóhelyen találni a menüben vitéz kolbászt marhatokányban és kelt tésztás pogácsát vitéz kolbásszal – állítólag rizottóban is remek, és van már ilyen nevű pizza is.

A hotelekben nem túl bonyolult megoldani az éjjel-nappal rendelkezésre állást, de más turisztikai szolgáltatások esetében is fontos megteremteni, kialakítani a kapcsolatot a fogyasztókkal, akik ezután a közösségi tér valamelyik platformján a turisztikai attrakció követőivé válnak. A turisztikai termékről folyó párbeszédnek akkor lehetnek irányítói a szolgáltatók, ha aktívan részt vesznek benne, s így fel

²⁹ MITEV–KELEMEN-ERDŐS 2017.

³⁰ POHLMAN 2014.

³¹ Interjú Lantos Ottóval, Miskolc, 2020. aug. 2.

tudják mérni, hogy mire van szüksége a vendégnek. Másrészt érdemes minél gyakrabban felvetni új beszédtemát (témameghatározás, tematizálás), diskurzust indítani, akár jó véleményhez, akár elmarasztaló bejegyzéshez kapcsolódóan.³² Végezetül pedig bátorítani, ösztönözni kell a turisztikai termékek fogyasztóit, hogy a lehető legnagyobb nyilvánosságot adjanak a tapasztalataiknak. „Fontos a médiareklám is, de sokkal nagyobb ereje van a már a szállodában járt vendégek ajánlásának...” – hallottam Lillafüreden. A 3E, az *engage, equip, empower* sokat segít abban, hogy elindítsa a virtuális szójmarketinget (*Word-of-Mouth Marketing*, WoM), amely a jelek szerint az egyik legnagyobb segítség a turisztikai termékek értékesítésénél. Egy 56 országban készült 2012-es felmérés szerint, több mint 28 ezer interneten kitöltött kérdőív válasza alapján a vásárlók 92 százaléka leginkább a médiareklámokban és szójmarketingben (családi, baráti üzenetekben, ajánlásokban) bízik. A jó szójmarketingtéma hihető, emberközpontú, könnyen ismételhető, mérhetőek az eredményei és tiszteletben tartja a célközönségét.³³

Borcsalád

Erdőbényén kádár Hotyek Attila. A mesterség és a hozzá tartozó marketing alapjaiban ugyanaz, mint egy évszázaddal ezelőtt, sőt az alapanyag is: a zempléni tölgy, amelyhez hasonló illatú és állagú fa – elmondása szerint – csak Észak-Amerikában és Franciaországban található. A környékbeli erdőkből saját maga választja ki a rönköket. Maguk fűrészelik fel, ami után a dongafa két-három évet szárad kinn az udvaron. De használnak eperfát és vadcseresznyét is. „A hordó bizalmi dolog, nincs honlapunk, FB-on ugyan elérhetnek, de leginkább azt szeretem, ha személyesen jönnek a megrendelők és az érdeklődők.”³⁴ Vagyis a vevők egymásnak adják a jó hírt, bizalommal, gyorsan. Nem túl gyakran megjelenik egy-egy posztjuk a közösségi oldalon, de „minimális üzletet kötünk ott, nem komoly a vevő, aki a FB-on keres. Abban hiszek, hogy találkozunk, beszélünk, egy kézfogás többet ér, mintha lájkolnak valamit.” A tapasztalat az, hogy aki személyesen jön, nagyobb valószínűséggel rendel, és jó eséllyel vissza is tér egy másik hordóért, vagy bizalommal továbbadja a tapasztalatot. Hotyek Attila beszámol arról is, hogy tartanak kádárbemutatókat, a hordót a helyszínen égetik, a dongát ott hajlítják, van is utána személyes megkeresésük. A műhelyt 2004-ben építette – eleve úgy, hogy tanítani tudja a mesterséget, és látogatókat is tudjon fogadni. Vírus előtt volt, hogy havi öt csoport is ellátogatott hozzá Erdőbényére.

A szójmarketinget tartja mindenekelőttinek Bakk Norbert³⁵ is, aki egyetemen tanult szakmáját tekintve gépészmérnök, de úgy fogalmazott, hogy a szőlészet és a borászat a hegyen tanulható. Édesapám építőmérnökként jutott el ide Mádra. Az Ősz-hegyen öt hektárt telepítettek be szőlővel. Jó a talaj, nincs benne kő, fur-

³² KIMBERLY 2014.

³³ MARKOS-KUJBUS 2013.

³⁴ Interjú Hotyek Attilával, Erdőbénye, 2020. dec. 2.

³⁵ Interjú Bakk Norberttel, Mád, 2020. dec. 11.

mint, hárslevelű és némi muskotály is megterem itt. December elején beszélgettünk kinn a hegyen, fagyos hidegben, akkor préselte a kései szüretelésű szőlőt. „Elődeinkhez hasonlóan a szomszédoktól, idősektől szerzem a tapasztalatot. Ez egy életforma, szívesen adok egy kapát, ha valakit érdekel. Érdemes kipróbálni, hogy egy liter borért mennyit kell dolgozni.” A „borcsaládnak” már 2000-ben is volt honlapja, most ezt megújítják, és lesz webshop is. Egyelőre szájról szájra terjed a hír. „Apám évekkal ezelőtt a vatikáni nagykövetnek küldött néhány palackkal az asztujából, Tar Pál nemrégiben ellátogatott ide, a francia feleségével, aki meg akarta nézni hol termelték azt a bort.”

A kifogástalanul működő szájmarketing egyik eklatáns példáját adja a lillafüredi pisztrángtelep, ahová leginkább a sült pisztrángért kirándul mindenki. Jellemző, hogy a hetventonnás termelésük nagy részét ott helyben, az erdei sütődében adják el. A szomszédos Palotaszállóban is úgy tudják, hogy nincs olyan vendég, aki legalább egyszer ne sétálna, vonatozna vagy autózna el a pisztrángtelepre. Természetesen van honlapjuk, a Fb-on is gyakran posztolnak új tartalmat, de nincs egyetlen reklámja sem a telepnek. „Nem akarok hirdetni, nem tudok új vevőt felvenni, mert a sütőde eladja a halat” – mondja Hoitsy György. A 63 éves halbiológus, haltenyésztő szakmérnök, gasztronómus, 12 könyv szerzője, társszerzője. „Hogy szeretem-e a pisztrángot, ezt sokan megkérdezik. Egyáltalán nem eszem pisztrángot, van nálunk úgy 1200 anyahal, mindegyiket többször is kézbe veszem, megsimogatom. 42 napig keltetem az ikrát, később fél óránként etetni kell őket: annyiszor van a kezembe, hogy nem tudnám a tányéromba tenni.”³⁶

Visszatérve Tokaj-Hegyaljára, lengyel, szlovák, ezen kívül ukrán és román turisták viszik haza a Dereszla Vinotéka és Pincelabirintus jó hírét. Ab ovo csak szájról szájra terjed az itteni bor és a borkóstolók híre. Külföldi megrendelők nem is használhatják a webshopot. Nem vírussal teli időszakban kifejezetten bortúrára érkeznek ide a legtöbben a lengyelek és szlovákok, akik kartonszám viszik bort. Visszatérők vagy a szájmarketing útján „megfertőzöttek”. „Nem vagyunk bulihelyszín” – mondta Döményné Petróczki Hedvig, a vinotéka vezetője, ezzel arra utalva, hogy náluk az igazi attrakció a pincetúrákat és bor- meg pezsgőkóstolókat jelenti, ehhez pedig Bodrogkisfaludra kell utazni.³⁷ Akár 20-40 fős csoportokat is tudnak fogadni. A pincelabirintus egyébként öt különböző pince volt, öt különböző borászé, ezt egyesítették. A több mint egykilométeres labirintus – úgy tudni – Tokaj-Hegyalja legnagyobb látogatható pincerendszere. Kinn, a vinotéka külső falában van egy ágyúgolyó, amelyet 1849 januárjában (a szabadságharc tavaszi hadjáratában) lőttek a téglába. A háromszintes pince legalsó vágata királyi tizedszedő pince volt a 15–16. században. A rendszerváltás után egy francia befektető, Patric D’Aulan tette újra rendbe. A mai Dereszla története tehát 2000-ben kezdődött, az az év egyébként is egy rendkívül különleges évjárat volt a Tokaj-Hegyalján. Többféle marketingkommunikációval próbálkoznak az egymásnak adott jó szó üzeneten

³⁶ Interjú Hoitsy Györggyel, Miskolc–Lillafüred, 2020. júl. 8.

³⁷ Interjú Döményné Petróczki Hedviggel, Bodrogkisfalud, 2020. szept. 7.

kívül. Ilyen a Google térkép, amelyen a pince is látható. „Naponta két-három hívást generál, vagy inkább többet.” Ez azonban ismét csak a szájreklámot erősíti, mert a turisták élőszóban akarnak meggyőződni a programokról, a nyitvatartásról. S nagy valószínűség szerint az élőszó még inkább bizalmat, megerősítést jelent a későbbi vásárláshoz.

A direktmarketing a kikötőkben a leghatásosabb ahhoz, hogy el tudják adni a sétahajók jegyeit Tokajban. A hajokirandulas.hu website és a vállalkozás tulajdonosa, Tarnai Gábor székhelye és egyik kikötője Tokajban van.³⁸ Nem tanulta, hanem „beírta magát a turizmusba”, a 65 éves nyugdíjas állatorvos. A jegyek túlnyomó részét azonban a weblapon keresztül értékesítik. Szükség van saját hajókra, ezeket az 1970-es években gyártották. Megfelelő állapotban vannak, legfeljebb nem annyira szépek, komfortosak, de egy új hajó 500 millió forintba kerülne. A programokat a fesztiválokhoz kapcsolódva szervezik: két és fél óras svédasztalos vacsora a hajón. A koncerteken híre megy a hajókirándulásnak.

Ezek után érdemes összefoglalni, hogy milyen jellemzői vannak a *face to face* szájmarketingnek és a virtuális térben a közeli mátrixpontokon artikulálódó, generálódó üzeneteknek:

- bizalom megszerzése, elköteleződés (*trust is earned*), a fogyasztók nagyobb valószínűséggel lesznek hűségesek
- nem, vagy alig kerül effektíve pénzbe
- személyes részvétel
- gyors, a virtuális térben azonnali információáramlás
- visszacsatolást kapnak a szolgáltatók, hogy mi az, ami jó, amit fejleszteni kell, vagy ami módosításra szorul
- információvalidálás
- megtanít konfliktust kezelni
- tematizálás, elsősorban a közösségi térben
- kapcsolati tőkét, adatbázist jelent
- közvetlen, személyes, élőszókapcsolat a fogyasztókkal
- minden márkához, brendhez tartozik néhány sztori
- közös tartalom-előállítás
- a résztvevők függetlenek a szolgáltatótól
- személyközi információcsere, nagy szóródással
- növeli az újravásárlási szándékot
- a szájreklám során terjedő értékelés megbízhatóbb, a termék népszerűsége növekedhet.

A virtuális bejegyzésekben fellelhető interakció tehát az egyik legjobb turisztikai attrakció-validátor. Sokkal inkább hiszünk az ilyen szájmarketingnek, mintha egy fotót vagy saját leíró vagy dicsérő tartalmat kellene végigböngészni. Hitelesebb, rövidebb és tényszerűbb. Természetesen vannak kifejezetten rosszindulatú posztok is, de ezeket is lehet értékelni, ellenőrizni, ha az ember kellő számú bejegyzést

³⁸ Interjú Tarnai Gáborral, Tokaj, 2020. szept. 7.

olvas. Amúgy pedig a szájmarketing ellenőrző szerepét az utcanyilvánossághoz hasonlítom.³⁹ Az utcanyilvánosságot korábban úgy jellemeztem, mint a hatalmi ágak sorában az ötödik, a médián túli, vagyis formális médiateret is ellenőrző közösségi virtuális mátrix.

A kirakatba rajzolt bejegyzéseken túl

Szálláshelyként, szőlőbirtokként és a brendhez tartozó történetek tekintetében is különleges hely a Tolcsva melletti Kincsem Kastély, amelyet 2020-ban felújítás után adtak át, az eredeti épület 18. századi. Az egyik szállásközvetítő oldalon igen előkelő besorolást kapott, pedig a vírushelyzet miatt csupán néhány hónapot volt nyitva. Végiglapoztam a bejegyzéseket, s természetesen a kutatás során személyesen is végigjártam, egybevágunk az értékelések. A Kincsem-dűlő melletti kiskastély a német Waldbott család tulajdona volt. A dűlő nevét a család elsőszülött leányáról kapta, így becézték. (A másik anekdota szerint a dűlőben talált kincsek-ről.) Matyasovszky István, a birtok tulajdonosa azt szeretné, ha a későbbiekben a Waldbott-borház a Tokaj-Hegyalja igényes helyszíne lenne, ahol koncerteket, kulturális programokat, borvacsorákat tartanak majd a Kincsem borokra koncentrálna. 2013 kiváló évjárat volt itt, a Pannon Bormustrán több első helyet nyert a fiatal borászat: a legjobb fehér bor, 2014. A legszebb magyar édes bor, 2013. „A jóisten, amit kinn a szőlőben megad nekünk, próbáljuk nem elrontani” – mondta Matyasovszky István. A Kincsem Kastély Szőlőbirtok honlapja is adekvát, de inkább a most is látogatható webboltra koncentrálna, a Fb-oldalon viszont egy sor olyan posztot is olvastam, amellyel szeretnék fenntartani a kapcsolatot a hotelvendégekkel, a fényképek az aktuális tolcsvai tájat mutatják. Van egy 18 másodperces videó, amely a cikk írásának idején kiváltképp aktuálisnak mondható: „Madártávlatból várjuk vendégeinket.”

Tolcsva megfelelően reprezentált a virtuális térben, azonban azt kell mondani, hogy inkább többet mutat a személyes jelenlét során, mint a kirakatba rajzolt posztok, bejegyzések. Egyébként maga a település is ritkaságszámba megy az ott épült öt kastéllyal. A valamikori mezőváros Tokaj-Hegyalja csaknem mértani közép-pontjában helyezkedik el, ráadásul nagyon különleges mikroklímájú. Az Északi-tengerig elhúzódó borút egyik kiinduló állomása, ezért is építkeztek ide a környékbeli arisztokraták. Az önkormányzat tulajdonában lévő Szirmay-Waldbott-kastély 1300 négyzetméteres részét nemrég újították fel: attraktív, interaktív kiállítással várják a vendégeket. Esküvők s konferenciák számára is alkalmas. A Tolcsvai Borfesztivál helye a kastélypark. A Zempléni Fesztivál egész napos rendezvényét tartják itt, és nyári színelőadások helyszíne is egyben. A település értékeinek népszerűsítésében sokkal nagyobb szerepet kaphatna a szájmarketing.

³⁹ FARAGÓ 2015.

Összegzés

Nem működik sem vendégfogadás, szállásfoglalás, sem borkereskedelem a virtuális tér aktív használata nélkül, de mindezt hathatósan kiegészíti a szájmarketing. A szájról szájra terjedő jó hírüzeneteket viszont a virtuális térben is értelmezni kell, sőt a turisztikai attrakciók szervezőinek a szájmarketing jókora lehetőségeket tartogat. Mindenekelőtt azért, mert gyakran egyáltalán nem kerül pénzbe, csak a kreatív fantázián múlik a tematizálás hatékonysága. A szájmarketing az üzleti, vendéglátói bizalom és elköteleződés kialakításának egyik tényezője. A kutatói interjúk során szerzett tapasztalat azt mutatja, hogy a fogyasztók nagyobb valószínűséggel lesznek hűségesek, ha bevonjuk őket a termékről folytatott személyes vagy virtuális párbeszédbe. A publikus virtuális mátrix alapján nagyon sok potenciális turisztikai fogyasztóhoz lehet eljutni. A bejegyzésekben szereplő kritikus megjegyzések pedig segítenek a turisztikai szolgáltatások újratervezésében, a vendégigények feltérképezésben is. A szájmarketingen keresztül a turisztikai szolgáltatónak lehetősége van a figyelem fenntartására, amely szintén növeli az újravásárlási szándékot. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a szájreklám során terjedő értékelés megbízhatóbb, a termék népszerűsége növekedhet.

Bibliográfia

ASSMANN 2004

Aleida ASSMANN: Az emlékezés terei. A kulturális emlékezet formái és változásai. Ford. SZABÓ Csaba. *Debreceni Disputa* 2/10. 2004, 4–11.

BERNE 2019

Eric BERNE: *Emberi játszmák*. Budapest, Háttér Kiadó, 2019.

ECO 1998

Umberto ECO: *Nyitott mű. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998.

FARAGÓ 2015

FARAGÓ László: Rögzített és mediatizált kapcsolati hálók a 21. századi kibertérben. *Acta Scientiarum Socialium* 43. 2014, 37–45.

FARAGÓ 2019

László FARAGÓ: The Creatively Transcribed Objectivity of the Media Content. *Szellem és Tudomány* 11/1. (Special Issue) 2020, 112–120. Internet: www.uni-miskolc.hu/~btmtt/almanach/e-112-120.pdf (letöltés: 2021. júl. 25.)

FEKETE 2004

FEKETE Mátyás: *Hétköznapi turizmus. A turizmuselmélettől a gyakorlatig*. PhD-értekezés. NYME, Sopron, 2004. Internet: mek.oszk.hu/04100/04167/04167.pdf (letöltés: 2021. aug. 11.)

FUKUYAMA 2022

Francis FUKUYAMA: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2022.

KISS 2013

KISS Márta: Turisztikai tájformálás és kollektív cselekvés. *Szociológiai Szemle* 23/1. 2013, 69–88. Internet: szociologia.hu/dynamic/2013_01_kiss_marta.pdf (letöltés: 2021. júl. 12.)

LAJOS 2016

LAJOS Veronika: Internet és etnográfiai jelenkorkutatás. Tárgyi és módszertani kérdések, etikai természetű dilemmák. In: *Díptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. Szerk. BIHARI NAGY Éva et al. Debrecen, DE Néprajzi Tanszék, 2016, 830–851. Internet: real.mtak.hu/37881/1/Lajos_Veronika_Internet_es_etnografiai_jelenkorkutatás_2016.pdf (letöltés: 2021. júl. 24.)

MARKOS-KUJBUS 2013

MARKOS-KUJBUS Éva: Az online szájreklám, mint a marketingkommunikáció eszköze. In: *Kiterjesztett marketing. Konferenciakötet*. Szerk. KIRÁLY Éva. Budapest, Budapesti Gazdasági Főiskola (BGF), 741–758. Internet: <file:///C:/Users/BTK%201/Downloads/Markos-Kujbus%20va%20-%20Az%20online%20szjreklm%20mint%20a%20marketingkommunikaci%20eszkze-1.pdf> (letöltés: 2022. aug. 15.)

MIHALKÓ-RÁTZ 2005

MICHALKÓ Gábor-RÁTZ Tamás: A kulturális turizmus élmény-gazdaságtani szempontjai. In: *A magyar városok kulturális gazdasága*. Szerk. Enyedi György-Keresztély Krisztina. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2005.

MILLER 2018

Daniel MILLER: Közösségi oldalak. *Replika* 108–109. 2018, 157–172. Internet: www.replika.hu/system/files/archivum/replika_108-109-10_miller.pdf (letöltés: 2021. ápr. 29.)

MITEV-KELEMEN-ERDŐS 2017

MITEV Ariel-KELEMEN-ERDŐS Anikó: Romkocsmá mint bricolage: Élményközpontú szolgáltatásérték-teremtés a romkocsmákban. *Turizmus Bulletin* 17/1–2. 2017, 26–34.

NAGY 2021

NAGY Katalin: Társadalmi innovációs lehetőségek a turizmusban. *Multidiszciplináris Tudományok* 11/2. 2021, 360–371. Internet: www.researchgate.net/

publication/352292785_Tarsadalmi_innovacios_lehetosegek_a_turizmusban
(letöltés: 2022. aug. 19.)

POHLMAN 2014

Brent POHLMAN: Engage, Equip, Empower. *Business 2 Community*. 2014. Internet: www.business2community.com/strategy/engage-equip-empower-0948145
(letöltés: 2021. máj. 8.)

SHERIF 1980

Muzafer SHERIF: *Social judgment, assimilation and contrast effects in communication and attitude change*. Westport, Greenwood Press, 1980.

SÜLI–MARTYIN-CSAMANGÓ 2017

SÜLI Dorottya–MARTYIN-CSAMANGÓ Zita: A közösségi média szerepe a fesztiválturizmusban – a Szegedi Ifjúsági Napok és a Green Future példáján. *Turizmus Bulletin* 17/3–4. 2017, 24–32. Internet: journals.lib.uni-corvinus.hu/index.php/turizmusbulletin/article/view/943/437 (letöltés: 2022. aug. 15.)

SZÍJÁRTÓ 2015

SZÍJÁRTÓ Zsolt: Irányzatok és korszakok a médiaetnográfia kutatásában. *Replika* 90–91. 2015, 13–25. Internet: www.replika.hu/system/files/archivum/90-91_02_szijarto.pdf (letöltés: 2021. dec. 14.)

TÓTH – HEGEDŰS 2019

TÓTH Bettina–HEGEDŰS Gábor: Helyi érdekcsoportok szerepe a vidéki gasztr fesztiválok működtetésében dél-alföldi példák alapján. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*. 2019. Internet: www.turisztikaitanulmanyok.hu/2019/04/17/toth-bettina-hegedus-gabor-a-helyi-erdekcsoporthok-szerepe-a-videki-gasztrfesztivalok-mukodteteseben-del-alfoldi-peldak-alapjan (letöltés: 2021. jún. 15.)

WHITLER 2014

Kimberly A. WHITLER: Why Word Of Mouth Marketing is The Most Important Social Media. *Forbes*. 2014. Internet: www.forbes.com/sites/kimberlywhitler/2014/07/17/why-word-of-mouth-marketing-is-the-most-important-social-media/?sh=99aa10b54a8c (letöltés: 2022. aug. 15.)

Interjúalanyok jellemzői. Faragó László, Kragas-kutatás (2020/2021)						
Interjúalany neve, elérhetősége	élet-kora	lakó-helye	foglalkozása	jelentősége a kutatás szempontjából	interjú helye, időpontja	készítés módja
Bakk Norbert info@bakkpinc.hu; facebook.com/ bakkpincszet	50	Mád	szőlész, borász, gépészmémők	családi szőlőbirtok, az aszú, a szamorodni, a kései szüretelésű borok Fb-csoportoknak is tulajdonosa	Mád, 2020. 12. 11.	helyszí- nen
Borda Krisztina facebook.com/ /hhpalota/	47	Miskolc- Lillafüred	idegenforgalmi közgazdász, szállodaigazgató	Hunguest Hotel Palota Lillafüred, Borsod egyik legiz- galmasabb szállodája	Miskolc- Lillafüred, 2021. 02. 08.	helyszí- nen
Budaházy Péter facebook.com/ HerbaKastely/	59	Budapest	közgazdász, befektető	Hélia-D, Herba- Dessewffy-kastély, Tolcsva	Tolcsva, 2020. 09. 29.	online, zoom
Czeglé László facebook.com/ fa- mindenit/	54	Erdőbénye	faműves, faeszköz- és fajáték-készítő, népi iparművész	faműhely, bemutatók csoportoknak is	Erdőbénye, 2020. 12. 11.	helyszí- nen
Csoma Ernő tolcsvaikastely.hu; facebook.com/ tolcs- vaikastely/	62	Tolcsva	polgármester villamosmérnök, turisztikai menedzser	Tolcsva, Szirmai- Waldbott-kastély	Tolcsva, 2020. 09. 28.	helyszí- nen
Döményné Petróczi Hedvig facebook.com/ dereszla/	46	Szerencs	marketing	Dereszla Vinotéka, „ezerméteres pince”	Bodrogke- resztúr, 2020. 09. 07.	helyszí- nen
Dr. Takács István info@ szerencsibonbon.hu; facebook.com/ szerencsibonbon HU/	74	Szerencs	mezőgazdaság, gépészmémők	Szerencsi Bonbon, a csokoládé- manufaktúra, csopor- toknak is tulajdonosa	Szerencs, 2020. 07. 08.	helyszí- nen
Gábris Tamás facebook.com/ GrofDegenfeld/	31	Tarcal	turizmusfejlesztés, szállodamenedzser	Gróf Degenfeld Kastélyszálló, borgasztro	Tarcal, 2020. 11. 07.	helyszí- nen
Hoitsy György facebook.com/ Lilla- füredi-Pisztrángtelep- 600821446723654/	63	Miskolc – Lillafüred	halbiológus, haltenyésztő szakmémők, gasztronómus	Pisztrángtelep, a különleges gasztroműhely- csoportoknak is tulajdonosa	Miskolc- Lillafüred, 2020. 07. 07.	helyszí- nen
Hotyék Attila facebook.com/ hotyekkadarmuhely	63	Erdőbénye	szőlész, borász, kádár	Kádárműhely, csoportoknak is	Erdőbénye, 2020. 12. 02.	helyszí- nen
Kiss Dorottya facebook.com/ van- dorkovaszporta/	33	Négyes	Biológus, ökológus	Vándorkovász Porta, kutató- gazdálkodó (csoportos látogatások)	Négyes, 2020. 06. 06.	online, zoom

Kiss Zoltán andrassy- rezidencia.hu	62	Tarcal	szálloda- igazgató	Tarcal, Andrásy Rezidencia, Wine&Spa, (Tokaj-Hegyalja ötcsillagos hotelje)	Tarcal, 2020. 11. 07.	helyszí- nen
Ladomérszky László facebook.com/ Tou- rinformTokaj	44	Sárospatak	turisztikai szak- menedzser, tanár	Tokaj-turizmus website	Tokaj, 2020. 09. 07	helyszí- nen
Lantos Ottó facebook.com/ vitezkolbasz/	60	Miskolc- Diósgyőr	agrármérnök	Diósgyőri Vitéz Kolbász (15. századi recept)	Miskolc, 2020. 07. 31.	helyszí- nen
Matyasovszki István facebook.com/ kincsemkastely/	55	Nyíregy- háza	agrár- és kertész- mérnök, birtokigazgató	Kincsem Kastély és Szőlőbirtok, borgasztro, exkluzív szállás, csoportoknak	Tolcsva, 2020.11. 09.	helyszí- nen
Mészáros-Komáromi Dénés facebook.com/ SevenHillsDistillery	41	Budapest	gazdaság- szociológus, történész, pálinkamester	Seven Hills Distillery, Tokaj Gin és Tokaji Whisky csoportoknak is tulajdonosa	Bodrogkisfalud, 2020. 09. 29.	online, zoom
Oszlanczy Erika facebook.com/ erika.oszlanczi	51	Erdőbénye	keramikus	keramikus műhely, csoportoknak is	Erdőbénye, 2020. 12. 02.	helyszí- nen
Sós László facebook.com/ barlangszallas/	51	Ostoros	szőlő- és bortermesztő, barlangvájó	barlangszállás, külön- leges szálláshely	Szomolya, 2020. 07. 31.	helyszí- nen
Tarnai Gábor info@hajokiran- dulas.hu; facebook.com/ hajokirandulastokaj	60	Tokaj	nyugdíjas állatorvos, turizmus-szervező	tokaji hajókirándulások	Tokaj, 2020. 09. 07.	helyszí- nen
Turjányi Miklós info@zemlenfeszt- ival.hu; facebook.com/ ZempleniFesztival	57	Budapest	dzsesszmuzsikus, fesztiválszervező	Zempléni Fesztivál igazgatója	Sárospatak, 2020. 08. 04.	online, zoom

PEST VÁRMEGYE KÖZGYŰLÉSE, 1842. MÁJUS (FORRÁSKÖZLÉS)

FAZEKAS CSABA

Almássy István (1806–1876) katolikus pap, az Esztergom megyei Úny község adminisztrátora az 1840-es évek egyházpolitikai vitáiban sajátos szerepet játszott. Egyrészt maga is részt vett a vármegyei vitákban, önálló röpiratokban védte egyháza álláspontját,¹ másrészt pedig Kopácsy József (1775–1847) esztergomi érsek megbízásából rendszeresen jelentéseket készített a „vezérmegyének” számító Pest közgyűlésén elhangzottakról. Az 1839–1840. évi országgyűlést követően a vegyes házasságok áldásmegtagadása kapcsán jelentős belpolitikai konfliktus bontakozott ki,² melynek két nagyobb fázisát különíthetjük el: 1. 1840 nyarán a püspöki kar megtiltotta papjainak azon vegyes házasságok megáldását, amelyben a protestáns fél nem ad reverzálist, vagyis a születendő gyermekek katolikus neveltetését biztosító kötelezvényt, erre az esetre az ún. „passiva assistentia”-t, a házasság áldás nélküli tudomásulvételét írta elő. A vármegyék többsége ezt törvénytelen eljárásnak tekintette, elrendelte az áldásmegtagadó papok perbe fogását, az uralkodóhoz intézett feliratokban követelték az egyházi intézkedések visszavonását. Ebben Pest vármegye egyértelműen az egyik kezdeményező szerepet játszott.³ 2. A püspöki kar által Rómába küldött Lonovics József csanádi püspök 1841 tavaszán ki-
eszközölt XVI. Gergely pápától egy olyan állásfoglalást (brévét), amellyel az egyház meg akarta védeni álláspontját. Az őszi folyamán ennek közzétételére uralkodói engedélyt kapott, és Kopácsy érsek ennek megfelelően a brevét kihirdette, amelyet a vármegyék ismét törvénytelennek tartottak, s ebben a folyamatban ismét Pest játszott a egyik legfontosabb szerepet. (1842. január 31-én nemcsak tiltakoztak az érsek eljárása ellen, hanem kilátásba helyezték, hogy magát a főpapot is perbe fogják, ha nem vonja vissza intézkedését.) Mindkét szakaszban fontossá vált a püspöki kar tagjai számára, hogy az amúgy is élénken politizáló, a reformellenzék és a konzervatív kormánypárt közötti csatározások terepévé váló vármegyék döntéseiről, valamint azok politikai hangulatáról pontos információkat szerezzenek. Ez volt a kiváltó oka, hogy Almássy István 1840–1843 között rendszeresen látogatta Pest vármegye közgyűléseit, és igyekezett Kopácsyt minél alaposabban informálni az ott elhangzottakról.⁴

¹ Lásd pl. ALMÁSSY 1842.

² Lásd erről például: VARGA 1980, 215–220; FAZEKAS 2008, 19–34.

³ Lásd erről részletesen: FAZEKAS 2004.

⁴ Jelentéseinek lelőhelye: EPL Kop. Cat. 39. 1261. cs. ad 50–51, 71. sz.; 1266. cs. sz. n.

Az egyházpolitika mellett a közélet másik fontos kérdését ebben az időszakban a Pest vármegye által elfogadott, életbe léptetni tervezett új büntetőjogi eljárás jelentette.⁵ Az 1841-ben elfogadott vármegyei határozat életbe léptetését a kormányzat megtiltotta, a vármegye azonban 1842. január végi közgyűlésén ragaszkodott ahhoz, hogy a tervezett büntetőjogi reformot megvalósítsa. (Ugyanekkor került sor az esztergomi érseknek a bréve visszavonására való határozott felszólítására, perbe fogásának kilátásba helyezésére is.) Márciusban kancelláriai leirat szólította fel Prónay Albert főispáni helytartót, hogy akár katonai erővel is akadályozza meg az új megyei törvényszék megalakítását, amely már éppen megtörtént volna, de a kemény hangú leirat következtében Szentkirályi Móric másodalispán a feloszlatásról döntött. Az uralkodó április 26-i dekrétumában ismét megsemmisítette a vármegyének az új büntetőeljárással kapcsolatos döntéseit,⁶ melynek következtében május 2-ára rendkívüli közgyűlést hívtak össze.

A vármegyei közgyűlésekről egykorúan nem vezettek hivatalos jegyzőkönyvet, így az elhangzott politikai vitákról a titkosrendőri jelentések mellett a szemtanúk egykorú beszámolóí jelentik a legfontosabb forrásainkat. Almássy István alább közölt beszámolóit⁷ szerencsés véletlennek köszönhetjük, ugyanis egyházpolitikai kérdés ekkor nem került napirendre, de ha már ott volt, a szokott alapossággal igyekezett érsekét információkkal ellátni.

1842 első felében Pest vármegye egyértelműen – Fáy András szavaival – „hivatva volt arra, hogy némileg vezérszerepet játsszék a haza megyei közt; amint-hogy játszott is, [...] közgyűlései [...] oly népesek, sőt tömöttek valának, hogy országgyűlési nagyobb ülésekkel vetekedhettek”.⁸ Az 1842. május 2-án történtekről, a szokottnál is nagyobb tömegről, az elhangzott határozatokról számos korabeli feljegyzés ismert.⁹ Az elfogadott határozatok lényegét az jelentette, hogy a vármegye törvénytelennek és alkotmányellenesnek tartja a királyi leiratokban foglaltakat, visszautasítja a hatósági erőszakkal való fenyegetést, ugyanakkor hajlandó felfüggeszteni az új jogkörű vármegyei törvényszékek működését, viszont a következő országgyűlésen sérelemként terjeszti be a hatáskörét korlátozó hatalmi önkény megnyilvánulását, valamint magánlevelekben tudósítja a vármegyéket a történetekről. A valódi politikai tétet egyértelműen a vármegyék és a kormány közötti jogviszony értelmezése jelentette, vagyis az, hogy a fennálló politikai rendszer keretei között megvalósítható-e az igazságszolgáltatás modernizációjára irányuló reform, feloldható-e a vármegyék törvényhozási és önkormányzati feladatai között felmerülő ellentmondás. A vármegyei viták az 1842. január 28-i, március 15-i és május 2-i közgyűléseken a korabeli közszereplők tanulságos nézetkülönbségeit is felszín-

⁵ Lásd erről például: DOMBÓVÁRY 1906, 22–26; VARGA 1980, 229–234; részletesen: VÖLGYESI 2005.

⁶ VÖLGYESI 2005, 625.

⁷ EPL Kop. Cat. 39. 1266. cs. sz. n.

⁸ ZICHY 1887, 207.

⁹ Ezek összefoglalására, a felmerült politikai nézetkülönbségekre lásd pl. DOMBÓVÁRY 1906, 46–48; VARGA 1980, 231–233; VÖLGYESI 2005, 625–626.

re hozták, s terepet nyújtottak (az első két esetben¹⁰) a Kossuth–Széchenyi-vita sajátos folytatásaira,¹¹ általában a liberális és konzervatív csoportosulások pozícióinak kialakítására.

Az elhangzott beszédekről azonban további források kevésbé állnak rendelkezésünkre, ezért tűnik hiánypótlónak Almássy István három levele. Más, Kopácsyhoz intézett jelentése kapcsán is elmondható, hogy igyekezett minden fontosabb felszólalást pontosan felidézni. Május 2-án is két formában: egyrészt a közgyűlés végzetével azonnal tollat ragadott, hogy az érseket tájékoztathassa, másrészt később (ezúttal másnap) számos kiegészítéssel újabb, letisztultabb beszámolót készített. (És gyakran szabadkozott a sietség, valamint az abból fakadó esetleges pongyola megfogalmazások miatt.) Beszámolóit óhatatlanul szelektívek, néha ellátta az elhangzottakat személyes kommentárjaival, továbbá megosztotta egyéb értesüléseit, bizalmas háttérbeszélgetésekben szerzett híreket, akkor is, ha azok valóságtartalma előtte is kétséges volt. (Például alábbiakban, amikor arról hallott beszélgetést, hogy Kossuth valójában a titkosszolgálat ügynöke.) Érthetően az egyházi vonatkozásokra kiemelten odafigyelt, akkor is, ha éppen a május 2-i közgyűlésen ezek másodlagos fontosságúnak bizonyultak.

Beszámolóit összességében tanulságos összefoglalásai a megyegyűlési viták hangulatának, megörökítik például Kossuth markáns véleményét az aktuális politikai kérdés mellett a szólásszabadság ügyéről, a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyáról, de ma már kevésbé ismert közszereplők álláspontját is jól megvilágítják. Almássy beszámolójának értékét növeli, hogy a korabeli sajtóban megjelent híradások ebben az esetben kevés érdemi részletet közölnek az elhangzott beszédekről, inkább csak a határozatokat rögzítő ismertetések.¹² Kivételt jelent a *Világ* terjedelmes tudósítása,¹³ amely azonban nem a beszédek ismertetését, hanem a nagyon is konzervatív szemléletű szemtanú személyes eszmefuttatásait tartalmazza. Hoszszan ostromozta a pesti közgyűlés hangulatát, az általa tehetségtelennek és populistának tartott ellenzéki szónokok agitációját, valamint azt, hogy – véleménye szerint – Pest vármegye jelentősen túllépte a hatáskörét, és erőszakosan törekszik az országos közvélemény befolyásolására. Például így fogalmazott: „Ki kell világosan mondanom, hogy meddőbb, egyoldalúbb, félszegebb vitatást régen nem volt szerencsém hallani, mint az volt, melyet Pest megye teremében néhány szónok május 2-kán 1842-ben folytatott. Nem győztem eléggé csudálni, hogy ily nagy megyében, az ország fővárosában, miképp monopolizáltathatik a megyei befolyás néhány egyén által, kiket a vezéri szerepre semmi tulajdon sem jogosít, sokkal értelmesebb és minden tekintetben derekabb egyénekkel szemközt.”

¹⁰ Május 2-án Széchenyi al-dunai útján tartózkodott, pl. ZICHY 1887, 219.

¹¹ A Széchenyi Pest megyei szerepére vonatkozó méltatásokból lásd pl. FÁY 1862, 88–111. Kossuthra: KOSÁRY 2002, 293–294.

¹² *Pesti Hírlap*, 1842. május 8. 525–526; *Jelenkor*, 1842. május 11. 171; *Nemzeti Újság*, 1842. május 11. 150.

¹³ *Világ*, 1842. május 7. 296–297.

* * *

Almássy István három beszámolóját modern átírásban, a mai központosítás és helyesírás szabályai szerint közöljük. Azokat a latin kifejezéseket tartottuk meg eredeti formában, amelyek a mai köznyelvben már nem használatosak, a továbbiakat mai átírás szerint közöljük (például: cancellarius, de: kancellár), az egykori kettős betűket is modern átírás szerint adjuk vissza (cz helyett c, eő helyett ő stb.) A rövidítések feloldását [...]k használatával oldottuk meg, az egyes személyekre, eseményekre stb. vonatkozó információkra a lábjegyzeteket használtuk. Egyebekben megtartottuk az egykori szerző szóhasználatát, olykor csapongó vagy pontatlan megfogalmazásait, például az egyes szám első és harmadik személy váltogatását stb. Az eredetiben aláhúzott szövegrészeket *dőlt* szedéssel adtuk vissza.

Dokumentumok

1.

Főméltóságú és Főbb Tisztelendő Hercegem, Érsekem! S Legkegyelmesb Uram!

A nagy kíváncsiság által számtalan KK & RR. [= karok és rendek] valának a mai közgyűlésre, szinte egybe idézve, úgyhogy már ½ 9-kor a táblabírói székek mind el lévén foglalva, Ságbi Vác megyei n.[agy]prépost úr alig-alig juthatott az elnök melletti prelátusi székhez; Szathmáry kalocsai kanonok pedig helyet sem lelt mellette,¹⁴ a székek mágnások által el lévén foglalva, kik közül jelen volt gr. Majláth, a híres író, br. Prónay, az adminisztrátor atyafia, gr. Zichy Ödön, b. Eötvös József, gr. Károlyi György, gr. Ráday Gedeon.¹⁵ Tized fél után az elnök úr avval nyitotta

¹⁴ Ságbi Mihály (1783–1849) 1839-től a váci egyházmegye nagyprépostja. Szathmáry Antal (1785–1852) 1837-től a kalocsai főegyházmegye mesterkanonokja, a reformországygyűléseken káptalani követe. (Az életrajzi adatok forrásai, további részletes hivatkozások nélkül: NAGY 1857–1868; PÁLMÁNY 2011; *Pest megye archontológiája* 2016.)

¹⁵ Majláth János (1786–1855) író, történetíró, az 1840-es években Pest vármegye közéletének ismert, konzervatív személyisége, Kossuth egyik gyakran megszólaló ellenfele. A megye főispáni adminisztrátora 1837–1846 között báró Prónay Albert (1801–1867) volt, nem tudjuk, itt melyik rokonáról volt szó, talán báró Prónay Gáborról (1812–1875), aki 1841-ben lett Pest vármegye táblabírája. Gróf Zichy Ödön (1809–1848) Fejér megye rendkívül aktív, konzervatív politikai személyisége. Báró Eötvös József (1813–1871) az 1840-es évek elején már ismert író, az országgyűlés felsőtábláján gyakran szónokló közéleti személyiség, ekkor a büntető törvénykönyv ügyében kiküldött országos bizottság munkájában vett részt. 1842 első felében gyakran megjelent Pest vármegye közgyűlésein, a büntetőjogi reform ügyében ő ütötte meg „a legharciasabb hangot” (VARGA 1980, 232.), de ezen az 1842. májusi közgyűlésen csak rövid felszólalásáról van adatunk. (A júniusiról több, lásd FAZEKAS 2022.) Gróf Károlyi György (1802–1877) Széchenyi fiatal kori barátja, Batthyány Lajos sógora, az 1840-es években

meg a gyűlést, hogy felolvastatta mind a főm.[éltóságú] cancellarius úrtól néki szóló praesidialist,¹⁶ mind őfelségének kir.[ályi] dekrétumát, mind pedig sedrialis¹⁷ óvástező levelet (melyeket lemásoltatván bátor leszek szóról szóra megvinni).¹⁸

Felolvasás után Nyáry főjegyző¹⁹ emelt szót első ezen kérdésekkel: 1.) Van-e constitutionk[?] ²⁰ 2.) Ha van, olyanok-e ennek törvényei, hogy mind a k.[irályi] kormányt, mind a törvényhatóságokat szabályozzák[?] – Ő ugyan az igenlő véleményben van, de a k.[irályi] kormányról azt nyilatkoztatja ki, hogy, ámbár az p. 3. t. 2.²¹ hatóságot ad a vármegyék[ne]k „statuarie” eljárhatni, eme törvényben épült eljárást [sic!] a vármegyének a kormány merő formalitás gyanánt veszi, annál inkább, hogy a tettes vmgye [= tekintetes vármegye] határozatjának pontonként okát adván, arra sem méltaték a k.[irályi] parancsban, hogy okaira figyelem csak szóval is tétetett volna. Hanem minden törvényes ok-adás nélkül téteték azon anti-constitutionalis²² rendelés, hogy durva, nyers fizikai erőszak használatni rendeltetik, ellenére az 1790/1: 11. [törvénynek].²³ Igaz ugyan, hogy a végrehajtó hatalom a király kezében van 1790/1: 12. [törvény] szerint, de ugyanazon törvény nyíltan kimondja, mi módon.²⁴ Elnök öméltóságáról pedig felfogni nem tudja, mi oknál fogva vállalhatta magára ezen, a sedriát széttiltó eljárást, holott ő a főispányt a vármegyétől elválasztani soha nem fogja, nem tudja. A sedriát ugyan némileg kárhoztatónak vélné, hogy a durva erőszak tetteles alkalmazását be nem várta. De másrészt megengedhetőnek véli már azért is, hogy a kormányt jobban kompromit-

a mérsékelt liberális főrendek képviselője. Gróf Ráday Gedeon (1806–1873) 1839-ben Pest vármegye megválasztott követe, akit az udvar eltiltott a megjelenéstől, mert korábban a hűtlenségi perek egyik vádlottja volt, az 1840-es években aktív (liberális) közéleti személyiség, később a Nemzeti Színház főigazgatója.

¹⁶ Praesidialis = elnöki leirat. (Ebben az esetben a Magyar Királyi Kancelláriától érkezett.)

¹⁷ Sedria = vármegyei törvényszék.

¹⁸ Az iratok másolata a levéltári állagban Almássy beszámolója mellett található.

¹⁹ Nyáry Pál (1805–1871) ekkor pontosan (1842 augusztusáig) a vármegye első aljegyzői posztját töltötte be.

²⁰ Constitutio = alkotmány.

²¹ Werbőczy István Hármaskönyvének III. rész 2. címe a vármegyék rendelet- (statútum-) alkotási jogát szabályozta, a kormány és Pest vármegye vitájában az egyik leggyakrabban emlegetett és eltérően értelmezett jogszabály. MT. Trip. 376–379.

²² Anti-constitutionalis = alkotmányellenes.

²³ Az 1791. évi 11. tc. az ország határainak biztosításáról szól, elképzelhető, hogy ez elírás, a hivatkozás alapján valószínűbb az 1791. évi 10. tc.-re való hivatkozás, amely az ország függetlenségéről, más tartományoktól eltérő, saját törvényei általi kormányzásáról szól. MT. 1740–1835, 158–161.

²⁴ A „törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlásáról” szóló 1791. évi 12. tc. valóban eltiltotta a rendeleti úton való kormányzást, és különösen az igazságszolgáltatás kapcsán adott érveket az ellenzék kezébe, például: „A bíróságoknak törvénnyel megállapított vagy megállapítandó szervezete királyi hatalommal nem fog megváltoztatni; sem a törvényes ítéletek végrehajtása parancsokkal gátoltatni, sem hogy azt mások gátolják, megengedtetni nem fog.” MT. 1740–1835, 160–161.

tálni nem akarta. Egyéberánt indítványozza, hogy 1.) a k.[irályi] parancs, annál inkább, hogy semmi törvényen nem épül, tisztelettel tétessék félre, 2.) minthogy a kormány oly helyheztetésbe tette magát, hogy a nyers erő haszonvétele csaknem bizonyos, ő kívánná ezen sérelmet praeferentialis tárgyalatás végett feljegyeztetni a küldendő követeknek utasításban,²⁵ egyszersmind oda nyilatkozik, hogy jelenleg a „liber statutorum” megyei könyvbe²⁶ mind a kérdéses végzés, mind a kir.[ályi] végzés szóról szóra beiktassék, azon hozzáadással, hogy katonai bajonettel akadályoztattak a határozat végrehajtásában. Nehogy pedig az igazság kiszolgáltatása hátramaradjon, észrevétel tétessék, hogy a jövő országgyűlésének rendelkezésig a sedriák a régi modorban tartassanak. Végtere az egész ügy környüállásos leírás mellett minden vármegyékkel tudassék, nem ugyan posta útján, hanem privát alkalmatosságok által, netalán a postalegények levéltarsolyának szakadéka hozassék fel mentségül, ha talán a megyei levelek kívánt helyre nem jutnának.²⁷

Utána m.[éltóságos] elnök²⁸ magát igazolólag oda szólt, hogy praesidialist kapván a m.[éltóságos] kancellártól, kötelesnek érzé magát nem cunctálódni,²⁹ hanem azt azonnal fogamatba venni Washingtonnak azon elve szerént melyben parancs gyanánt ada utasítást: „*a hivatalnoknak nem sokáig gondolkodni, hanem az utasítás szerint eljárni*”.³⁰ Ő pedig ezt annál inkább tisztének vélte elfogadni, hogy a reábízott v[ár]m[e]gyének hasznára vélte lenni, ha ilyesmi nem holmi idegen, hanem megyebéli által vitetik véghez.

Az adminisztrátor után ama híres nógrádi, Kubinyi³¹ emelt szót, miként ő a kormányt feljogosítva nem esméri el abban, hogy v[ár]m[e]gyéket, kik heányokat kipótolni, visszaéléseket gátolni kívánnak, törvénytelen parancsai által eljárásában hátrálja [= hátráltatja], ha a kormány kívánta törvényszerű eljárásban tartani a megyéket, hogyan van, hogy van, [sic!] hogy a vegy.[es] házasságok tárgyában a klérust pártolja, nem a törvényt. Könnyű parancsokat aláírni, de nehéz bölcsen kormányozni. Holott a v[ár]m[e]gyei eljárások mellett annyival is inkább kellene állnia,

²⁵ A vármegyék a rendi országgyűlésre nemcsak követeket választottak, hanem ún. követutasításokat is, az ezt kidolgozó megyei választmányok a két diéta közötti időszakban gyűjtötték azokat az indítványokat és sérelmeket (itt ez utóbbiról volt szó), melyeket a következő országgyűlésen tárgyalni, illetve orvosoltatni kívántak. Praeferentialis = kiemelt fontosságú, „előleges” sérelem.

²⁶ Liber statutorum = rendeletek könyve, a vármegye által alkotott jogszabályok gyűjteménye.

²⁷ A vármegyék hivatalos átiratainak a postán történő „ elveszése”, késedelmes megérkezése stb. ebben az időszakban a törvényhatóságok gyakori, visszatérő sérelme volt, a kényes tartalmú levelezések „eltűnése” folyamatosan felvetette a kormányzat politikai felelősségét a törvényhatóságok kommunikációjába való beavatkozás kapcsán. Lásd pl. VARGA 1980, 195–196.

²⁸ Prónay Albert főispáni adminisztrátor.

²⁹ Cunctál = halogat, halaszt.

³⁰ George Washington eredeti idézetének beazonosítása bizonytalan.

³¹ Kubinyi Ferenc (1796–1874) a Nógrád megyei reformellenzék vezetője, gyakran felszólt Pest vármegye közgyűlésein is, paleontológiai munkásságáról ismert.

hogy a kormánynak soha hívebb miniszter[e]i nem valának, mint a vármegyék, kiknek ellenébe vannak & voltak néhány áskálódó tanácsadók, de azokat, midőn legártalmasabbak, a gondviselés, mint látjuk, kiszólítja. Egyéberánt ily parancsot bocsátani annyival inkább fonák politika volt, hogy tudhatná a kormány, hogy valahányszor ily túlságos állásba tette magát, mindannyiszor maga kompromittálta magát.

Minthogy pedig az egész baj a kormány részéről krónikus nyavalya, erőszakot erőszak ellen teendőnek nem vélné, hanem óvást teendőnek az ilyen praesidialis levelek melletti eljárások ellen, egyszersmind a Nyáry indítványát egészen pártolja, reménylven, hogy üdő & morális erő majd lassanként gyógyítandja a magyar baját.

Utána Ráday gróf a katonai erőszakot csak revolúciókor mondván alkalmazhatónak, ezen körülményt annál inkább rovandónak véli, hogy nyilván a kormány kifogyván az argumentumokból, gondolta használhatónak azt, ami illojalitásának nyilvánosságos tanúsága – a kormány önkénye ellen tehát egészen pártolja az indítványt.

Utána Ensel³² a kormányt ferde nézeteinek kimutatása miatt „despota” titulussal méltatta, annál inkább, hogy miután törvény értelmében a katonai erőszak csak belső rebellisek & külső ellenségek ellen engedtetik meg, a megye zendülési róvást éppen nem érdemlene. M.[éltóságos] adminisztrátorban rosszalja, [hogy] a praesidialist elvállalta, egyéberánt Washington szavára azt mondá, hogy a nagy ember ezen utasítást katonának, [nem pedig] polgári előjárónak adta. Ő inkább II. Fridrik példáját kívánta volna követettné a sedria által, ki midőn az álgyú durrogástól megijedt titkoknok által figyelmeztetné, mondá: „*ehhez semmi köze, írást folytassa*”.³³ Egyéberánt ő kívánna jobbágyi alázatossággal öfelségéhez is felvilágosító felírást küldeni.

Utána Harsány prókátor³⁴ ismét a klérust inkább, mint a vármegyéket követelte rendreutasítani. De

Kossuth sokkal nyomatásban szolt – utique³⁵ felhívatva – férfias nyíltszívűséget helyeztetvén abban, ha mind a kormány, mind a megye jogait tisztába kívánja hozatni, és a szolgálai lelkűséget, mely vakon enged, nem követi. Azomban el kell szomorodni minden jólelkűnek, midőn a kormány által oly parancsok bocsátatnak, melyeket de consuetudine styli,³⁶ *kegyelmesnek* szoktunk hívni, de amelyek által a nemzet azon helyeztetésbe tétetik, melyben volt a szólás szabadsági vihar alkalmakor volt.³⁷ Egyéberánt kár felhívni a nemzetet azon gondolatra, mintha az egész kormányzási eljárása a vármegyéknek, kiket ily parancsok által minden-

³² Réső Ensel Sándor (1787–1860) ügyvéd és táblabíró, korának egyik legjobb jogtudósa.

³³ A II. Frigyes porosz királynak (1740–1786) tulajdonított mondás azonosítása bizonytalan.

³⁴ Harsányi Pál (1806–1883) ügyvéd és táblabíró. Többször állást foglalt a vegyes házasságok áldásmegtagadásával kapcsolatos vitában is, lásd pl. FAZEKAS 2010.

³⁵ Utique = különösen.

³⁶ De consuetudine styli = a szokásos stílusban.

³⁷ A célzás az 1832–1836. évi országgyűlés alatt és után megindult felségsértési perekre vonatkozik, amelynek a hűtlenségi perbe fogott, börtönbüntetésre ítélt Kossuth is áldozata volt. A szólásszabadság kérdése a perek idején a legfontosabb politikai kérdéssé vált, különösen Wesselényi Miklós – felségsértési perének alapjává váló – 1834. évi szatmári beszéde miatt. (A „volt” szó kétszer szerepel az eredetiben.)

kor meg meg akasztani szabad, nem más mint chimera³⁸ volna. Ami őket könnyen azon eszmére figyelmeztetné, hogy constitutionalis kormányunk nem más, mint ausztriai speditionalis procedura.³⁹ Az eránt vitázni, hogy a vármegyének van-e hatósága szuverenitási joggal statútumai alkotásában, meddő vitatkozásnak tartván, annál inkább, hogy a határvonal ez eránt még meghúzva nem volna. Felírást nem pártolhatja, mert oly kormánytól kérni, ki bajonettel áll ellenébe a törvényszerűségnek, magában nevetség. Cassationale⁴⁰ jogát is tagadja a kormánynak, úgymint amely sem a vármegye útján, sem a consilium⁴¹ útján, hanem egyenest a hajdani sérelmes *patentalis* úton,⁴² mely az 1790/1. törvény által örökre tiltatik, tette eme törvénytelen lépést.

Végre *Beszélek*⁴³ avval kezdé, hogy miután constitutioja van a magyaroknak, ő, mint egyik tagja kíván szólni. Sérelmet átaljában vitatván, az adminisztrátornak azt rosszalta, hogy nem úgy tett, mint Coriolan, ki any[j]jának kérelmére kész volt katonáinak kívánságától elállni, és Róma meg lőn mentve.⁴⁴ Adminisztrátor is késszebb lehetett volna lemondani, mint a keserű kelyhet önnön megyéjével itatni. Ő ugyan indítványozá, hogy a vármegye határozatához hív maradjon, annál inkább, hogy felséges fejedelem dekrétumában a katonai erőszakról szó se lenne, fenyegetéstől pedig a magyar még soha meg nem ijedt. Midőn pedig az elnök által felvilágosítottatott, hogy az [sic!] dekrétum, a praesidialis provokálva van, ő ugyan elemsérte, hogy ez a dolog állását változtatja, de a megyét következetlenségről soha se roghatja meg, és ő nem hiszi, hogy az Ausztria ház, melyért a magyar annyiszor megmentő vérért ontotta, katonáinak bajonettjait ellenébe alkalmaztatni tetteleg hagyta volna.

³⁸ Chimera = szörnyűség, merénylet.

³⁹ Speditionalis, expeditionalis = tábori, katonai, hadi. Kossuth itt vélhetően arról beszélt elítélően, hogy az alkotmányos kormány kilátásba helyezte katonai eljárás (procedura) alkalmazását.

⁴⁰ Cassatio = semmítés, a jogszabályok (itt: megyei jogszabályok) megsemmisítésének joga.

⁴¹ Consilium = helytartótanács.

⁴² Patentalis, vagyis pátensek (rendeletek) útján való kormányzás, amelyet a II. Józsefet követően alkotott magyar törvények, különösen az 1791. évi 12. tc. egyértelműen tiltottak: „[Ófelsége] biztosítván az ország karait és rendeit, hogy soha sem fogja az országot és a kapcsolt részeket rendeletekkel vagy úgynevezett pátensekkel, melyek különben is az országnak soha egy törvényszékén sem fogadhatók el, kormányozni.” MT. 1740–1835, 160–161. Vö. 24. és 52. sz. jegyz.

⁴³ Besze János (1811–1892) író, ügyvéd, liberális közszereplő, a többes szám első személyű megfogalmazás arra utalhatott, hogy 1836-tól Esztergomban élt, de arra is, hogy *Szózat a haladás barátihoz* című 1841-es röpiratában részletesen foglalkozott a vegyes házasságok áldásmegtagadásának ügyével.

⁴⁴ Coriolanus a hagyomány szerint a Kr. e. 5. században élt patrícius és hadvezér, akit sikerei után alaptalan vádakkal száműzték, szövetséget kötött a volszkiakkal, és Róma ellen vonult, de a római gyerekek és asszonyok, beleértve Coriolanus feleségét és anyját is, győzködni kezdték, hogy álljon el szándékától, és engedett nekik.

Ennyi vita után az indítvány határozattá lőn, miután a kormány mellett egy szó [sem] emelte magát. Gr. Majláth ugyan nyilvánította, hogy ő e sérelmet a diétán, melyen, ha Isten élte, jelen lesz, pártolni nem fogja, de Eötvös ellenébe szolt a karok nyugtatványára, hogy ő is, ha Isten élte, jelen lesz az ország gyűlésén & pártolni fogja.

Utána e tárgynak a hús limitatio hosszú vitatásra nyújtván alkalmat, a hús 14 x-ra⁴⁵ felemeltetett.

Ezen igen siettetett leírása után a végzéseknek idomtalan levelem miatt mély alázatossággal & sz.[entelt] jobbjának csókjával engedelmet kérven vagyok Hercegségednek legalázatosb káplánja,

Almássy István unyi adminisztrátor

Írtam 5 órakor délután, aznap, azaz 2. májusban, 1842.

2.

Főméltóságú és Főbbtisztelendő Hercegem, Érsekem! És Legkegyelmesb Uram!

Egy dorogi alkalom által, mely a gyűlés után elinduló vala, igen siettetvén, bátor valék Hercegségednek futtában megírni a tegnapi gyűlés tárgyait, mely ha rend- és képszerűre nézve az illő- & kellőség mértéknek eleget nem tőn vala, sietségben elkövetett hibákért fiúi alázatossággal bocsánatot kérek, és mivel a nagy hamarságban hiány is csúszott leírásomba, azon annál is inkább kívánom kipótolni, hogy ma, úgymint a közgyűlés másod napján, de éppen semmi publico-politicus⁴⁶ tárgyalatás elő nem fordult, hanem mereven privát ügyek elintézése volt a szőnyegen. Tegnap:

Mindenekelőtt az indítványzó főjegyző által idézett törvények egyike volt az 1723:11 (melyet tegnap fel sem jegyeztem),⁴⁷ melynek ellenére, ha a kormány, kinek azon törvény eljárási szabályt nyújt, cassalni mondja is a törvény ösvényén alkotott megyei végzést, minden törvényes ok adás nélkül lévén téve, annyi, mintha éppen nem is tétetett volna. Ma ugyan az authenticatiokor⁴⁸ megmutatta „Posta” nevű úr,⁴⁹ hogy a jegyzőkönyvben nem mondhatni, hogy a kormány minden ok nélkül „egyszerűen” tette volna félre a megyei végzést, mert k.[irályi] dekrétumában nyíltan törvényre hivatkozik, és csak az a különbség van, hogy azon törvényt a kormány így, a vármegye pedig amúgy magyarázza, mely ügyben kinek legyen igaza, majd bíró leend a diéta. Azomban megállapított, hogy [a] kir.[ályi] dekrét-

⁴⁵ Limitatio = hatósági árszabás; x = krajcár.

⁴⁶ Publico-politicus = közpolitikai, közéleti.

⁴⁷ Az 1723. évi 10. és 11. tc.-ek a hatalmaskodások büntetését tartalmazzák részletesen. MT. 1657–1740, 574–577.

⁴⁸ Authenticatio = előző napi jegyzőkönyv felolvasása és hitelesítése.

⁴⁹ Posta Ferenc (?) pesti ügyvéd.

tumot el nem fogadhatja a v[ár]m[e]lgye. Tegnap az ügy vitája alatt az indítványzó a nemzetnek szilárdságot is ajánlván, a *nagy Deák* szavaival élt, ki úgymond „*erő, melyet hatalom ront el, feltámadhat ismét, de amelyet a nemzeti gyávaság dönt a sírba, nagyon ritkán éled fel, vagy soha*”.⁵⁰ Végre a vármegyékkel azon oknál fogvást kívánná körülállásosan tudatni az egész ügyet, hogy az időszaki sajtó a bűnvádi Pest megyei eljárás ellenségeinek teljes írás szabadságot engedett, ellenben pártolónak okaikat közzétenni semmiképp se engedte meg.⁵¹ Ő ugyan indítványozta, hogy ideiglen a régi eljárás módját kövessék a sedriák, de ez ne azért történjen, mivel a végzés cassaltatni mondatik, hanem minthogy a nyers erőnek erővel felelni nem javallván, a vármegye statutarius joga bebizonyításául járjon el az ó modorban, de úgy mintha azt ma egy, a p. 3. t. 2. értelmében hozott statútumra hagyná meg. És ez lőn végzéssé is, természetesen egyszersmind ki lőn jelentve a jegyzőkönyvben mindannak törvénytelenége, hogy a kormány nem az alkotmány szabta úton bocsátott praesidialist, mely annyi, mint a törvény tiltotta patentalis,⁵² a vármegye elnökéhez mindannak, hogy őfelsége is anti-constitutionalis leirata által a vármegyét helyhatósági jogában akadályoztatta – mely két törvénytelenég ellen óvást is jegyzőkönyvileg kijelentetni végeztetett.

Az utána szólók közül Ensel a kir.[ályi] dekrétumban is említett és provokált katonai erőszak alkalmazhatási parancsot „*bunkó*”-nak címezte. Az [sic!] parancsnak engedelmeskedő adminisztrátort pedig már csak azért is, hogy a sedria ellen volt erányozva a parancs, kárhóztatja. Miután a sedria törvényszéki bíróság lévén, az 1723: 10. [tc.] szerint actum majoris potentiae committet,⁵³ ki ezt eljárásában akadályozza, a sedriának bé kellett volna az erőszak használatását várni, hadd láttuk volna, ki azon királyi bunkónak a feje.

Kossuth szónoklatában még említésre méltó, hogy a kormányt haladásunk támogatása eránt megróvta, mert úgymond, habár akaratlanul meg kell engednie haladását nemzetünknek, de mégis elkövet tényeket, melyekből kitetszik, hogy ahol színe ötlük fel & szerét teheti, akadályt gördít ellenébe. Szabadon kezde szólani a nemzet, a kormány szabad szólásnak nyers erővel lépett ellenébe.* E nemes

⁵⁰ A hivatkozás Zala megye követeinek 1840. júliusi követjelentésében szerepel: „Amit hatalom ront meg, az ismét feléledhet, de a mit a nemzet könnyelműsége önkényt oda vet, vagy gyávasága elhanyagol, azt visszaszerezni ritkán lehet.” Deák beszédei 1882, 420.

⁵¹ A büntetőeljárással kapcsolatos viták sajtóvisszhangjáról az említettek mellett lásd pl. BATÓ 2006.

⁵² Vö. 42. sz. jegyz.

⁵³ Az idézet az 1723. évi 10. tc. címében és 1. §-ában szerepel („A nagyobb hatalmaskodás büntetésére változtatott előbbi hűtlenségi esetek felszámolása”). MT. 1657–1740, 574–575.

* „Mely vihar egyik boldogtalanult bajnokát (Lovasyt) tegnap vittük örökös szerencsétlenségének helyére (a bolondok házába).” [Almássy saját lapalji jegyzete, a célzás Lovassy Lászlóra, az országgyűlési ifjak vezetőjére vonatkozik, akit az 1832–1836. évi országgyűlés után lezajlott felségssértési perek során tíz évi várfogságra ítélték, az ítélet hatására elméje elborult, súlyosan megbetegedett. 1840-ben kiszabadult, de betegségeivel küszködve többé soha sem térhetett vissza a közéletbe.]

v[ár]m[e]gye szabadon választá a múlt országgyűlésére követét, és a közakarattal kívánt nemes lelkű honfi a kormány által akadályozva lön elfoglalhatni székét.⁵⁴ A bűnvádi eljárást szabadon határozta szabályozni e megye, és íme a kormány, mintha az amerikai föderalizmus alatt volnánk, „*nem tudván*” jogszerűség okaival (hogy azt ne mondjam, „*nem akarván*”) válaszolni, bagnét⁵⁵ és bajonettekkel parancsol ellenünkbe állani. És ez az, ami majd aggodalmat szül a nemzetben, hogy e sérelmét is a szólás szabadságához hasonlólag pártolandja. Egyéberánt bátor az eránt is némely észrevételt tenni, hogy a törvények végrehajtása nagyobb részt őfelsége hivatala, de azért a nemzetet ezen végrehajtásbani részvételtől szint-úgy ki nem lehet tudni, mint a törvényalkotásból. Ő tehát a főjegyző által tett indítványt egész kiterjedésében pártolja, és felelőssé teszi a kormányt Isten & nemzet előtt maga eljárásának annak üdejében igazolására, mert nem hiszi, hogy a „plenitudo potestatis regiae”-be⁵⁶ mindent annyira lehetne centralizálni, hogy bármely eljárás-hoz nem másként, mint kegyelem útján kellene jutni.

Besze a liberális, vagy inkább oppozicionális szellemű körökben felette meg nem rovatik fellépte miatt, főben az vétetik rossz néven néki, hogy legelőször beszélvén a pesti teremben, vendég létére az elnök eljárását kárhóztatók számát nagyobbította, és túlságos ideáinak kinyilatkoztatásával az ügyet tetőpontra állítani kívánta. Holott a kebelbéliek által úgyis untig meg vala az elnöki tett róva.

Ma, úgymint a gyűlés másnapján közügyű tárgyak nem valának szőnyegen. Egyéb: Zsedényi consiliarius⁵⁷ kérdést tön b. Brudern testamentoma eránt,⁵⁸ ki majd 2 milliónyi tömeget rendelt a nemzet haladása végett, intézvén, hogy ennek kezelője & felügyelője egy helytartótanácsi consiliarius & más kér megyei táblabíró lenne. Általános rosszallását nyilatkoztatták a szónokok a vármegyei akkora hanyagságnak, hogy 1834. év óta még kezéhez se vette e tömeget, kezelőket se nevezett ki, sőt, némely részét veszélynek is tette ki, holott e tömeg nem egyedül Pest vármegyéé, hanem az egész nemzeté. Itt is Nyáry főjegyző volt az előszónok, megróván mind magát, mind tisztársait hanyagságról, kiket még az évenkénti felolvasásért hagyott 3 arany se édesgethetett ezen nemzeti ügynek tisztába hozatalára. Szóba hozta aztán néhai Thuróczy alapítványát, ki 200.000 pengő forintot hasonló célra testált, de amelynek tömegei kezelése, sőt kézhezvétele annyira elhanyagoltatott, hogy az egész pénzből aligha jut egyéb megyénknek a nevénel.

⁵⁴ Utalás Ráday Gedeon ügyére, vö. 15. sz. jegyz.

⁵⁵ Bagnét = szurony.

⁵⁶ Plenitudo potestatis regiae = a királyi hatalom (felségjog) teljessége.

⁵⁷ Zsedényi Ede (1804–1879) 1841 óta a helytartótanács tagja (consiliarius = tanácsos), a reformországgyűléseken Szepes megye követe, konzervatív politikus, emellett Széchenyi István bizalmasa.

⁵⁸ Brudern József cs. kir. kamarás 1834. február 1-jén hunyt el, egy évvel korábban keletkezett végrendeletének és hagyatékának ügyéről tárgyalt a közgyűlés, amit a *Pesti Hírlap* és a *Jelenkor* tudósításai részletesen összefoglaltak. Lásd 12. sz. jegyz.

Az így figyelmeztetett rendek hasonló fundationalis⁵⁹ ügyek lelkiismeretesb & pontosb viseletére deputációt is neveztek ki.

A vegy.[es]házassági tárgy a közgyűlésben se fog szóba hozatni, mert mint itt-ott mondják, többen valának egyháziak közül az alispánynál ez eránt kérdést tenni, és ő felelte volna, hogy ez a jövő rendes közgyűlés tárgya leend. Nem is volt ma már a váci n.[agy]prépost [a] gyűlésben, hanem igenis Szathmáry kanonok, s útitársa Körmöczy kalocsai professzor.⁶⁰ Mieink közül Mráz káplánon kívül jelen volt,⁶¹ de nem szólt Gyarmathy,⁶² egyéb senki.

Nem tudhatám ki, honnan vették a világiak, de átaljában tudják, hogy Gyarmathy az előjáróság által a szólástól el van tiltva – így fejezik ki magokat – és most már azt is látszanak rosszalni nála, hogy még a teremben meg-megjelen, úgymint ki a jó ügynek többet árt, mint használ, és ezen érzélem nem egykettőé, de átaljában kisebb-nagyobb rendűeké, úgyszólván akármerre fordultam, szüntelen azon sugdostak egymásnak, hogy „*már minek járna ide az az ingerültséget okozni szokott pap*”, értvén a Gyarmathyt, mert midőn visszatekinték hozzájuk, kik úgy szóltak, hogy meghallhattam és halljam, beszédbe eredvén vélem, azt kérdék, hogy ha való-e, hogy a veszprémi vicarius eltiltotta néki az ide járást, én válaszolám, hogy én is úgy hallám.

Igy lévén a dolog már, én kegyelmes Hercegem! Itt fogok maradni a gyűlés végéig, nem tudván, ha a tisztviselői jelentések során nem jövend-e elő a vegy.[es] házasságok ügye, helyettesem lévén küldve unyi isteni szolgálat elvégzése végett.

Ismét sietett jegyzékeimmel magamat atyai áldásába ajánlván sz.[entelt] jobbjanak csókjával él-halok, Hercegségednek legalázatosb káplánja,

Almássy István unyi adminisztrátor

Írtam a gyűlés másnapján, 6 órakor délután

⁵⁹ Fundationalis = alapítványi.

⁶⁰ Körmöczy Imre (1811–1871) kalocsai kanonok, Pest megye közgyűlésein gyakran szerepelt. Kossuthtal szembeforduló, katolikus konzervatív politikai programot képviselt.

⁶¹ Mráz (1848-tól: Déry) Mihály (1809–1891) katolikus pap, 1835-től a Pest-belvárosi plébánián lelkész. Élénken érdeklődött a politikai kérdések iránt, maga is írt jelentéseket az esztergomi érseknek a pesti megyegyűlésekről, továbbá röpiratokban is állást foglalt egyházpolitikai kérdésekben.

⁶² Gyarmathy János (1810–1883) veszprémi egyházmegyes katolikus pap, tanár és könyvtáros, 1838-ban *Magyar Szion* címen katolikus közéleti lapot indított, Pest megye közgyűlésein rendszeresen felszólalt az egyház érdekében. Már korábban is megszólaltak olyan hangok, melyek szerint Gyarmathy konzervatív szónoklatai inkább kontraproduktívak voltak az egyház érdekei szempontjából, vö. FAZEKAS 2004, 78, 88–90.

3.

Főméltóságú Főbbtisztelendő Hercegérsekem! Legkegyelmesb Uram!

Pest megye múlt közgyűlését netalán vége felé teendő sz.[olga]bírói jelentések során vétessék fel a vegyes házasságok tárgya, mindvégig bevárni tanácsosnak tartván, el-eljártam a tanácskozásokra, de ahol többnyire magány ügyek forgottak a szőnyegen, melyek azomban néhány közérdekű végzéseknek is szolgáltak alkalmul.

Ugyanis némely visszaélések tekintetéből statútuma sanctionáltaték: minden, a gen.[eralis] perceptorságra⁶³ kéredző egyén eleve a tisztválasztásnak jegyzékét az általa biztosíték gyanánt kijelelendő vagyonának az elnöknél bemutatni köteles. Midőn Pólya orvos folyamodása tárgyalatnék,⁶⁴ ki saját költségén felállított privát elmekórházát a n.[agy]m.[éltőségű] k.[irályi] h.[elytartó]tanácsnál megyeileg ajánlatni kérte, és ügyének pártoltatása általános méltánylásra találna, rossz néven lát-szaték vétetni, hogy a Gyarmathy, ki az egész gyűlés alatt nem szólalt, szintűgy mint a többi egyháziak egyike se, hozzászólt a tárgyhöz oly nyilatkozattal, hogy az ajánlás előtt investigáltatni kellene, ha vajon el van-e Pólya úr materiálék & oeconomia tekintetéből⁶⁵ látva eléggé minden szükségességekkel? Ellenben nagyon jó néven vevék a rendek, és „becsületére váló” dicséretet nyert Mráz, a pesti káplán Sz.[ent]királyi alispány által egy, a vármegye rabjai nevében & ügyében tett indítványáért, melyben röviden kijelenté, hogy [a] lelkiatyai gondviselésére bízott rabok öszvetett kézzel könyörögnek a tettes [= tekintetes] karoknak, méltóztatnának a rendek nekik munkát adni, dologról atyailag gondoskodni. Mely előterjesztés következtében Sz.[ent]királyi kijelenté, miként Brunsvickné őexcellenciája⁶⁶ néki megígérni kegyeskedett, hogy a rab asszonyok dolgoztatása végett őexcellenciája módot fog benne tenni, hogy egy működő nőegyesület jöjjön létre. Mivel pedig szinte Sz.[ent]királyi alispán oda nyilatkozik, hogy a férfi rabok dolgoztatása sokkal több bajjal volna öszvekapcsolva, indítványánál fogva a vármegye Pest várossal correspondentiába⁶⁷ teendi magát, hogy rabjaik minél előbb dolgot kapjanak.

Több érdekes, kivált egyházi ügy elő nem került, mihez képest hármunkon kívül pap a teremben nem is volt, de aligha nem csödülendnek majd öszve jövő közgyűlésre, kiknek úgy látszik, tudomásukra vagyon, hogy a vegyes házasságok tárgya ismét vitába kerül, amiről én is, részént egy liberálisokkal társalkodó esmerősöm

⁶³ Perceptor = adószedő.

⁶⁴ Pólya József (1802–1873) korának egyik legismertebb orvosa, akadémikus, már az 1831. évi kolerajárvány során felhívta magára a figyelmet. 1842-ben saját városligeti telkén létesített magán elmegyógyintézetet, de csak három évig tudta működtetni az intézményt.

⁶⁵ Vagyis felszerelés és pénzügyi háttér tekintetében.

⁶⁶ Feltehetően Justh Szidóniáról (1800–1866) van szó, az óvodaalapításáról ismert Brunsvik Teréz testvérének, Brunsvik Ferenc (1777–1852) táblabírónak (Beethoven barátjának és mecénásának) a feleségéről. A pesti nőegyletek jótékony tevékenységéről részletesen: TÓTH 2005.

⁶⁷ Correspondentia = levelezés.

után bizonyost mondhatok.⁶⁸ Részént magától Eckstein főbírótól⁶⁹ tudakozódván, hallám: mivel hercegségedtől semmi felelet nem jött, a teendő jelentésnél fogvást ezen ügy ismét szőnyegre kerül & pörbe idéztetés aligha el nem sül. Ami, ha csak hatalmas szónoklat közbe nem jó minden részről, Pest megyénél valószínű, annyival is inkább, hogy mint beszélük, a múlt Fehér megyei közgyűlésen is igen-igen liberális nyilatkozatok tétettek pápa őszentsége ellen azon isméretes Bereg megyei levél tárgyalatása alkalmakor.⁷⁰ Ama híres Madarászokról⁷¹ ugyancsak beszélük, hogy csupán az egyik szolt Bereg mellett, ki beszéde végével szólásra nógatván testvérét, válaszul kapta, „*hogy készen nem volna*”, amiért gyűlés után feddőre vétetvén testvére által, felelé a kérdőnek, „*mit beszéljek ellenük, ha igazuk van*”. Adná Isten, hogy [a] pesti előszónok is észrejönné, mihez volna remény, ha igaz volna, hogy a Kossuth tiszt-öre a „geheime polizey”-nak!⁷² Mely a politikai pályából szatírárt tévő hírt talán maga se hitte azon fehérmegyei plébános, ki azt a kapucinusok asztalánál beszéllette.

Amit mégis igen érdekest akkor a quardiantól⁷³ bizonyosnak állítani hallottam, az, hogy a vegyes házások papi áldásra nem méltatván, mind elmennek a protestánsok oratóriumaikba, az esketésben & miniszteri könyörgések, s törvényes életrei intések felvételében részt veendő.

Miket a hercegségednek fiúi bizodalommal adván tudtára atyai áldását szüntelen kérvén, sz.[entelt] jobbjának csókjával él-halok, hercegségednek leghitványabb káplánja,

Almássy István parochiae administrator

Unyon, Pünkösöd hó 6-án, 1842.

⁶⁸ A vármegye következő, június 8-i közgyűlésén valóban előkerült az esztergomi érsek megbüntetésének ügye, melyről Almássy szintén részletes jelentéseket intézett Kopácsy érsekhez. Ennek bemutatására lásd FAZEKAS 2022.

⁶⁹ Eckstein Rezső budai főbíró, Liszt Ferenc barátja és támogatója.

⁷⁰ 1841 végén – 1842 elején sok vármegyében vitára adott alkalmat Bereg vármegye radikális indítványa, melyben azt javasolták, hogy a magyar katolikus egyház szakadjon el a római Szentszéktől, s alkosson önálló, nemzeti egyházat. Fejér megye áprilisi közgyűlésén – különösen Zichy Ödön fellépésének hatására – úgy határoztak, hogy nem egyszerűen félreteszik a nyilvánvalóan túlzó beregi javaslatot (a legtöbb megye így járt el), hanem azon túl saját körlevélben is tájékoztatják a törvényhatóságokat a független katolikus egyházra vonatkozó indítvány veszélyességéről. *Pesti Hirlap*, 1842. április 28. 295; *Világ*, 1842. április 27. 273. A témáról lásd: FAZEKAS 2021.

⁷¹ Madarász László (1811–1909) és testvére, Madarász József (1814–1915) a reformellenzék radikális szárnyának képviselői voltak már 1848 előtt is, Somogy és Fejér megyék közgyűlésein gyakran szerepeltek.

⁷² Geheime polizei = titkosrendőrség.

⁷³ Gvardián = szerzetesrendi házfőnök.

Források

EPL. – Esztergomi Prímási Levéltár.
Kop. Cat. 39. (= Mixta matrimonia...)

Bibliográfia

ALMÁSSY 1842

ALMÁSSY István: *A vegyes házasságok iránt költ pápai breve, s apostolkirályi placetum után írt primási pástori levél ügye hit- s törvényszerűen védve.* Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1842.

BATÓ 2006

BATÓ Szilvia: *A büntetésekre vonatkozó elvek Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844).* Szeged, SZTE ÁJK, 2006. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. LXVIII. Fasc. 2.)

Deák Ferenc beszédei 1882

Deák Ferenc beszédei. I. (1829–1847) Sajtó alá rend. KÓNYI Manó. Budapest, Franklin, 1882.

DOMBÓVÁRY 1906

DOMBÓVÁRY Géza: *Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pestmegyében a XIX. század első felében.* Budapest, Rényi Károly, 1906.

FAZEKAS 2004

FAZEKAS Csaba: Kossuth Lajos házasságkötésének ügye a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában (1840–1841). In: *Kossuth és az egyházak.* Szerk. KERTÉSZ Botond. Budapest, Luther Kiadó, 2004, 70–106.

FAZEKAS 2008

FAZEKAS Csaba: *Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban.* Budapest, Lucidus Kiadó, 2008. (Kisebbségkutatás.)

FAZEKAS 2010

FAZEKAS Csaba: Protestáns érvek és ellenérvek az 1840-es évek egyházpolitikai vitáiban. In: *„Zengett Színon a zsoltár”. A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai.* Szerk. KULIN Ferenc–VELIKY János. Budapest, Argumentum, 2010, 101–115.

FAZEKAS 2021

FAZEKAS Csaba: Bereg vármegye indítványa az önálló magyar katolikus egyházzal (1841–1843). In: *Tisztelgő tanulmánykötet Czövek István professzor 75. születésnapjára.* Szerk. VINNAI Győző–SZOBOSZLAY György–ZSOLDOS Ildikó. Budapest–Nyíregyháza. Magyar Történelmi Társulat, 2021, 47–67.

FAZEKAS 2022

FAZEKAS Csaba: Eötvös József és Kossuth Lajos Pest vármegye közgyűlésén, 1842. június 8. In: *Jósa András Múzeum Évkönyve*. Nyíregyháza, 2022. (Megjelenés alatt.)

FÁY 1862

FÁY András: Gróf Széchenyi István Pestmegyei működése. *Budapesti Szemle* 15/49–50. 1862, 88–111.

KOSÁRY 2002

KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Budapest, Osiris, 2002.² (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok.)

MT. Trip.

Werbőczy István Hármaskönyve. Ford., sajtó alá rend. KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin, 1897.

MT. 1657–1740

1657–1740. évi törvényczikkek. Ford., sajtó alá rend. KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin, 1897.

MT. 1740–1835

1740–1835. évi törvényczikkek. Ford., sajtó alá rend. CSÍKI Kálmán–MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin, 1901.

NAGY 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. Budapest, Ráth Mór, 1857–1868.

PÁLMÁNY 2011

PÁLMÁNY Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja, 1825–1848*. I–II. Budapest, Argumentum–Országgyűlés Kiadóhivatal, 2011.

Pest megye archontológiája 2016

Pest megye archontológiája a kezdetektől 2016-ig. Budapest, MNL Pest Megyei Levéltára, 2016. Internet: mnl.gov.hu/mnl/pml/pest_megye_archontologiaja_a_kezdetektol_2016_ig (letöltés: 2022. jan. 15.)

TÓTH 2005

TÓTH Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, L'Harmattan, 2005.

VARGA 1980

VARGA János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). I. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 11. 1980, 177–243.

VÖLGYESI 2005

VÖLGYESI Orsolya: A Széchenyi–Kossuth vita mellékszíntere: a Pest megyei büntetőeljárás reform ügye 1841-ben. *Századok* 139/3. 2005, 611–627.

ZICHY 1882

ZICHY Antal: *Gróf Széchenyi István beszédei*. Budapest, Atheneum, 1887. (Gróf Széchenyi István munkái.)

VAKHIT ÉS KÖZÖNY. ALAPVETŐ EMBERI KONFLIKTUSOK AZ ÁRULÓ TÖRTÉNELMI-POLITIKAI SÍKJÁN

FEKETE SÁNDOR

Mesél a történelem

Nem kell feltétlenül történésznek lennünk ahhoz, hogy megértsük Sánta Ferenc művének mondanivalóját. *Az áruló*ban megjelenő figurák kétségkívül a huszita vallásháborúk ellenérdekű hősei, vagy legalábbis sötét korszakának elszenvedői. Az író e régmúlt időkből idetévedt figurák szájába adja az individuum örök dilemmáját: alakítani a történelmet, vagy szabad folyást hagyni neki?

Sánta művében a főhős, egy 20. századi figura, egy író vendégül lát négy árnyalakot a távoli múltból. Sánta megtehetette volna, hogy a magyar történelem viharverte századaiból választ magának szereplőket, s persze történetet, ő azonban egy másik, régióbeli ország konfliktusokkal terhelt korszakának figuráit elevenítette meg. Ezek a figurák azonban mégsem köthetők csak és kizárólag a cseh huszita mozgalom vérgőzös századához, a szereplők elvakult évdéseit olvasva időtálló konfliktusokkal találkozhatunk. Valamiképpen saját korunkra, sőt önnön életünkre ismerhetünk.

Sánta szereplői alapvető erkölcsi és egzisztenciális kérdésekre keresik a választ. De nem találják. Nem találják, mert talán nincsenek is örök igazságok. Mert a sok-sok egymással össze nem férő eszme, érték, érdek egymás mellett él, s létjogosultsága egyiknek sem vonható kétségbe. A négy vendég tipikus példáját adja a mai kor emberének is. Engesztelhetetlenség. Ez jellemzi a két szemben álló felet. Örök ellenségek, akik a pokolra kívánják egymást. „Élj csak a mának!” – egy másfajta életérzés jellemzi a másik két szereplőt, akik valahogyan nem akarnak tudomást venni arról, hogy körülöttük lángokban áll az egész világ. Vakhit és közöny. E törésvonal állítja szembe egymással az első két embert, a két ideológust a másik csoporttal, a „mában élők” csoportjával. S ezt a törésvonalat metszi egy másik a hatalom szemszögéből: a fenn és a lenn ellentéte, a hatalom (és kiszolgálói) az egyik oldalon, s a hatalom elszenvedői a másikon. Farkastörvények uralják ezt a világot, amióta csak létezik. Sánta Ferenc ezeket a farkastörvényeket tárja elénk szereplői szájába adva. E tanulmányban az öt figura, az író s négy vendégének karakterét igyekszem megfesteni, miközben az általuk feltett kérdésekre próbálok választ találni.

Kik ezek a fantomok? Négy eltérő magatartástípus, négy különböző viselkedésmódel képviselői. Sánta egyik vallomásában így jellemezte őket: „Én négy magatartásformát igyekeztem megfogalmazni egy mozgalmas történelmi időszakban, nevezetesen a huszita háborúk idején. Kérdés, hogy az általam öröknek ítélt magatartások közül melyik a leghelyesebb, vagy így is mondhatjuk, a legkevésbé

rossz? Az egyik a bölcsnek tetsző, kiművelt, látszólag ártalmatlan cinizmus, amelyet nem a divat szült, amely, mielőtt ilyené vált volna, végiggondolta az életet és a világot. Afféle epikureista, sztoikus ízekkel fűszerezett, vonzó, megszenvedett cinizmus ez. A másik az örök elkötelezettség a fegyverhez, az erőszakhoz. A megújulni kész, újrakezdés magatartása ez, amit egyszerűen így fogalmazhatnánk: nem nyugszunk, amíg rendbe nem szedjük a dolgainkat. A harmadik magatartást Zsitomir, a császári képviseli. Konzervatív figura. Ignotus idézte az egykori Világban Széchenyi következő mondását: »Minden felkelésnek az ellenszere a reform.« Nos, ennek a zsitomiri logikának vannak rokonszenves vonásai, de regényemben erős kritikát is kap, hisz a népet a reformokból kizárja, és valahol itt a tévedése. Arról nem is szólva, hogy a legjellegzetesebb példa, Anglia – egyúttal ellenpélda is. Mert igaz, hogy a reformer angoloknak háromszázhusz éve nincs forradalmi megrázkódtatásuk, de igaz az is, hogy ezt a nyugalmat egy forradalom gyümölcseként élvezik, ehhez Károlyt le kellett fejezniük. Végül a negyedik magatartás a regény Parasztjáé. Ez a legegyszerűbb. Persze nem azon van a hangsúly, hogy paraszt; a kor diktálja, hogy pesszimistán belenyugszik a sorsába, hordozza a megkövesedett tragikus hitét, hogy semmi nem fog változni soha, ezért egyet tehet csak: hagyja, hogy elzúgjanak fölötte a történelem különböző harcai, ő közben menti, ami menthető.”¹

Kinek kezében mindig ott a kard

Václáv Jásek elsőként érkezett. A kezdetben a császári csapatokat, majd a huszitákat erősítő hadvezér igazi, régi vágású lovag, az eszméért elszántan harcoló férfi. A vakhit első számú képviselője. Kegyelmet nem ismerő, forrófejű katona, akinek lételeme a harc, az igazságért történő fegyveres kiállás. Mélyen megveti ellenfeleit, gyökerelesen forgatná fel a fennálló társadalmi rendet, amelyet a jobb korba vetett hittel igyekezik a maga erejével a pokolba taszítani. Számára nincs arany középút, nincs köztes megoldás. A jó ügyért harcolni kell, s ha valaki nem áll ki saját igazáért, a közöny bűnébe esik. Az ókori görögök is az egyik legnagyobb bűnnek tekintették, ha valaki nem veszi ki részét a közügyek gyakorlásából, ha nincs önálló gondolata.² Nincs tartózkodás, csak igenek és nemek állnak egymással szemben.

Ő az író első számú vendége, aki leghamarabb érkezik, s legtovább marad. Közben valamennyi vendéggel konfrontálódik. A vendéglátó mindent tud róla, talán többet is, mint saját maga. Elénk tárulnak a katona életének legjelentősebb fordulópontjai, s a megvilágosodás itt sem maradhat el. Zsoldosként kezdte pályáját, s részt vett a franciák oldalán a százéves háborúban. Persze talán nem világos előttünk, mi az, ami egy cseh vitézt arra késztet, hogy idegen érdekekért hadba vonuljon. A válasz egyszerű: a zsold, az élet kockáztatásának bére. Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy Václáv Jásek hitt abban, hogy jó ügyért harcol, hogy az isteni Igazság a franciák oldalán áll. Zsoldosként ment francia honba, pénzért harcoló katonaként, majd egy mágikus püspöki szónoklat hatására igazi keresztes vitézzé változott. „Az Isten a

¹ KÜRTI 1968, 7.

² Az ókori görögök őket nevezték idiótáknak.

franciák oldalán áll, és legyőzhetetlen az, akinek az Isten a pártfogója. Nem is a király az, aki viseli ezt a háborút, hanem maga az Isten, mutatkozzatok hát bátor férfiaknak, és biztos a győzelem.”³ Tehát az ő részvétele egyfajta kettős motiváció eredménye. Ezt diktálta számára a lelkiismerete és a józan esze egyaránt. Hit és fizetség.

A franciák melletti isteni Igazságba vetett hitét a balul elsült azincourt-i csata után veszítette el, számára akkor dőltek le végérvényesen a régi idollok, a kiválasztottnak hitt püspökök, egyháziak. „Álltam Azincourt falain, és néztem a két püspököt – és azután futottam a püspökömmel egyetemben, aki ezek szerint nem volt kiválasztott, csak annak mondta magát. Ha pedig mindenki az, aki annak mondja magát, honnan tudhatnám meg, hogy melyik közülük az igazi, és melyik hazudik? [...] ha mindkét püspök kiválasztottnak mondja magát – holott csak egyik az vagy egyik sem –, akkor miért engedi meg az Isten, hogy hamisan szóljon az egyik, vagy akár mind a kettő, és ekképpen becsapják az embereket, arról nem is beszélve, hogy a halálba küldik őket az Igazság nevében, holott az Igazság egészen más helyen van!”⁴

Václáv Jásek az eszme katonája. Azonban, hogy Sántánál se legyenek tisztán fekete és fehér karakterek, a huszita harcos figurája is megannyi változáson ment keresztül életében. Zsoldosként kezdte, életét pénzért kockáztatta. Majd megtért a francia seregeket megáldó püspök gyújtó szavai hatására, hogy aztán a vereséget látva kiábránduljon belőle. Szíve s elméje újra kinyílt. Hus követője lett, s fennen idézte a cseh prédikátor mondatait, amivel nyitottságát hangoztatta: „Semmi ne vezéreljen bennünket, mint szüntelen készen állni a változásra, ha jobbat és igazabbat foghat fel az elménk. Ne tétovázzunk odahagyni, mit igazságnak véltünk eddig, ha az igazabbról győzetünk meg elménk és lelkiismeretünk által.”⁵ Mégis, miután a kelyhesek⁶ oldalára állt, attól kezdve nem volt képes szívé és elméjét újra megnyitni. Vak gyűlölet ébredt benne a császáriakkal szemben. Ettől kezdve gyűlölte a fennálló feudális viszonyokat, s az általa igazságosnak vélt társadalmi rendért fogott fegyvert. A huszita tanokért pedig kész volt meghalni.

Akit nem lehet megmenteni

Az író második vendége arra az éjszakára egy megfáradt, öreg parasztember volt. Hányatott életére normális esetben senki nem figyelt volna fel. Egy szokványos emberről van szó: hétköznapi sorsról hétköznapi bűnökkel. Egy gyarló emberről, aki nem találta helyét a világban, egy emberről, akinek életét elkerülték az örömek. Egy emberről, aki sorra veszítette el gyermekeit. Egy emberről, aki mindenét életben maradt övéért áldozta.

³ SÁNTA 1973, 20.

⁴ SÁNTA 1973, 21.

⁵ SÁNTA 1973, 24.

⁶ A husziták egyik ágát hívták kelyheseknek. Nevüket onnan kapták, hogy a katolikus liturgia azon pontját támadták, amely szerint az eukarisztia során az egyszerű hívő kizárólag Krisztus testéből részesedik, véréből nem. A kelyhesek egyik fő követelése a két szín alatti áldozás volt.

Minden javát, élelmét, ruháját s a lelkét is. A lelkét is, mert ha lopott, sosem magáért, a családjáért tette. Eladta a lelkét, s aki egyszer eladja azt, sohasem lesz képes eszméért lángolni. Az egyszerű, tudatlan ember nem gondol a megfoghatatlan jövőre, a túlvilági létre, de még a földi Paradicsomra sem, mert nem bízik, nem bízhat benne, hogy bárki elhozhatja azt neki. Ez az ember kaszát vesz a kezébe, s nem kardot. Reggeltől estig, hétfőtől vasárnapig csak robotol, s e robotlét sajátos géppé formálja őt, lélek nélküli géppé. Munkával teremti elő az életben maradáshoz szükséges javakat. S ha ezt munkával nem tudja előteremteni, azonnal él a sors adta lehetőséggel, s ösztönösen, minden lelkifurdalás nélkül lop meg élt és holtat. Ez az ösztönlény rabolta ki holtában a délceg katonákat.

A találkozás során feltörő feszültség legfőbb forrása azonban mégsem ez a cselekedet volt. Václáv Jásek nem konkrétan azt a parasztot veti meg, aki meglopta őt, aki közös sírba tette fő ellenségével, hanem sokkal inkább a „magafajtat”, azt, aki csak az egyszerű földi hívságokkal törődik, csupán materiális dolgok érdeklik, s nem lebegnek szemei előtt magasztos eszmék. Azt az embert, aki szűkül egész életében, s amikor esélye lenne sorstársaival együttmozdulni, bereteszelt ajtót, ablakot, s távol tartja magát az eseményektől. A katona megveti a szolgalelkű parasztot, a szolgaságra ítélt s azt önként vállaló öregembert. „Hát micsoda ember vagy te? Te disznók mocska! Féltetted a rongy életedet, és mentél vissza a vackodra?! Hát nem sül ki a szemed? Azok ott fenn a hegyekben kardot, kaszát ragadnak, te pedig még a bendődet tömni? Hát micsoda gazfickó vagy te?”⁷

Azonban a szereplők csak elbeszélnek egymás mellett. „Tiborc panasza” nem jutnak el „Bánkig”, a katona nem képes átlátni, hogy a zsarnokság egy idő után egyszerűen kiöli a leginkább elnyomottakból a lázadás képességét, sokkal inkább a bele-törődés marad az egyetlen járható út, az egyetlen életszerű magatartás. A társadalom nagy részét ezek a „Tiborcok” tették ki, s teszik ki ma is, akik sirámaikat újra és újra elpanaszolják, de sohasem képesek tenni ellene. „A bendőmet mondta? ... Hogy azt mentem volna megtömni? Azt mondom én erre magának, uram, eleget megéltem én az életben, hosszú esztendőket éltem én meg már ezen a földön, de hogy a bendőmet megtömhessem – olyat nem éltem, uram! [...] De nemcsak a bendőmet nem tömtem meg, uram – folytatta a paraszt. – Hanem semmit nem töltöttem kedvemre egész életemben. Hacsak a földet nem, mert azt megtöltöttem! Megtöltöttem egyik gyermekemmel a másik után. Hat véremből való gyermekkel, mert éhség és betegség vitte őket sorba! Azt töltöttem én: földet a gyermekekkel! De az én házamat csak a szegénység és az éhség töltötte, nem egyéb. A napjaimat meg az töltötte, hogy hajnaltól vakulásig húzzam az igát. A napokat meg azzal töltöttem meg, hogy színültig hordtam verejtékemmel és a két kezemnek a munkájával. Annyira, hogy csoda, ki nem csordult a sok verejtéktől, amit beléje hullattam!”⁸

Azonban ne gondoljuk ezt a magába roskadt parasztembert minden értelem nélküli ösztönlénynek! A magához való bölcsességével látja, hol az ő helye ebben

⁷ SÁNTA 1973, 53.

⁸ SÁNTA 1973, 53–54.

a társadalomban, s hogy milyen korlátokba ütközne, ha balsorsa ellen kívánná mozdulni. Továbbá, azt is látja, hogy a fényes jövő ígéretével operáló, majd egymásnak eső erők okozta pusztítás után az ország újjáépítése úgyszólván, a magafajta-ra várna. „Úgy is van, uram! Mentek ellenük kardot és csáklyát emeltek ellenük... De a kincs, meg a kastély, a selyem meg a posztó és minden, ami porrá égett, emez vagy amaz gyújtotta is fel, kire várt ugyan, hogy újból előteremtessék? Kire várt a kastély, hogy újból felépítse, kire várt a fal, hogy újból összehordja? Szóni, hogy újra legyen posztó, kinek kellett volna, és kinek kellett? Követ hordani az új kastélyhoz, hogy legyen, mert anélkül nem mén a világ, kinek kellett volna? Búzá, hogy újra legyen, kinek kellett volna alája szántani és aratni aztán? Hogy újra meg legyen templom, kincs, selyem, szarvas, őz, madár, miből lett volna, uram, kinek a keze munkájából és kinek a fáradságából? Kinek kellett volna azt újra előteremteni? Mert hamarabb épül újfajta templom és újra kastély, minthogy az én vackom fölött a zsindelet kicserélhessem, nemhogy tágasabbá tehessem. Mert hamarabb került volna újfajta templom a régi helyére, ha már másképpen kell imádni az Istent, semhogy az én gyermekemnek egy falattal is több jutott volna. Mert hamarabb került volna újra aranyteríték az új isten új papjainak, semhogy az én asszonyom jobb táplálékot adhasson a kölykeinek, vagy hogy maga többet ehessen, hogy aztán a magzatját erőben szülhesse meg! Hamarabb került volna új pap, hogy tizedet szedjen rajtam, minthogy a kölyökre jobb rongy, melegebb öltözet kerüljön! Mert császári vagy huszita – mindegy énnékem! És mindegy énnékem a fegyver is meg a zászló, amivel meghalni hajtának, mindegy, mert csak az én véretem veszi valahány, és haszna belőle énmagamnak soha nem kerül!”⁹

„A regény Lucifere”¹⁰: Angyal vagy ördög?

Eusebius. Így hívták az író harmadik vendégét. Domine Eusebius legatus de latere egy domonkos rendi szerzetes, egyházi előjáró, aki mint ilyen – ellentétben az előző két szereplővel – valamiképpen a hatalom megszemélyesítője, vagy legalábbis részese a hatalomnak, a hatalmi elitnek. E dominikánus atya majdhogynem tökéletesen mutatja be a hatalom Janus-arcú természetét. Mert milyen is ez a hatalom? Ez a hatalom velejéig korrupt és hazug. Már nem hisz az eszmékben. A saját eszméiben sem. Önmaga figurázza ki azt az ideológiát, amely legitimálja hatalmát. S ha ez így van, joggal tehetjük fel a kérdést, mitől törvényszerű, hogy azok, akik a hatalom birtokában vannak, azt továbbra is megőrizték. Választ nem kapunk, legfeljebb a hatalom emberének viselkedéséből, a többiekhez való viszonyából következtethetünk arra, mitől oly’ természetes mégis, hogy egyesek gondtalanul élvezhetik az élet örömeit, mások pedig szolgai módon vannak alávetve.

Eusebius egyszerűen más szférában mozog. Hol atyáskodó szeretettel inti nyugalomra a szemben álló két harcost, mintha ő lenne a megtestesült államhatalom, vagy éppen az egyház, Krisztus (azóta igencsak korrumpálódott) teste, aki Treuga

⁹ SÁNTA 1973, 56–57.

¹⁰ Olasz Sándor kifejezése. Vö. OLASZ 2003, 67.

Deit követel az egymást gyűlölő vendégektől, hol pedig „Oszd meg és uralkodj!”-játékot űzve ugrasztja egymásnak őket. Mindamellettt ahhoz viszont túl magas szférában található, hogy az öreg paraszt legelemibb hétköznapi problémáit észrevegye, s azokra bármilyen választ is adjon. Vagy legalábbis úgy tesz, mint akihez nem érnek fel ezek az emberi sorsok. Eusebiusban a nemtörődomség testesül meg. Az eszmét, amely hatalmát támasztja alá, már maga sem hiszi. A hatalom öncélúvá válik, s az érte folyó harc mindent igazol. „Balga vagy! Nem beszéltem még neked a legnagyobb erényemről. Tanuld meg: aki semmiben nem hisz, az tud a leginkább lelkesedni, túllicítál még a gazdáin is! Nos, én nem hiszek semmiben – mert az ember, úgy gondolom, semmi számotokra, és mindaz, amit az emberi szív és lélek egyszerű örömet adhat – az én számomra tehát teljesen mindegy lett volna, akár az ellenkezőjét is tennem! Számomra Husz és a pápa, Zsigmond és Ziska egyformán ostoba. Bizony mondom, nem tértem volna ki előle, ha Zsigmondot kell a kelyhes zászló alá cipelnem vagy Ziskát vezetni Rómába... Ha már úgy hozta a sors, hogy lelkesek között nem maradhattam békén, csak ha magam is hitet választok: vagy hitet hazudok az ostobáknak!”¹¹

Eusebius figurája talán valamennyi közül a legösszetettebb. Hol Bacchus papjaként mutatkozik meg, s érzéketlennek tűnik, ahogyan a nyomorult parasztot igyekszik antik hozsannákra tanítani, hol elvakult mesterként kérkedik, miként tud vad huszitából lojális császári katonát nevelni, hogy aztán azonnal sutba is dobja a magasztos eszméket. Például szemére veti a huszita harcosnak, hogy a magafajta miatt áll lángokban a világ időtlen idők óta.

„Hát magatok vagytok, kik szerencsétlenné teszitek a földet! Paradicsomban élhetnétek, ha megelégedtetek volna azzal, amit az Isten vagy a természet nyújtott nektek: vadat az erdőben, gyümölcsöt a fán, tüzet a porontyaitoknak és állatok bőrét magatokra, hogy ne fázzatok! Talán boldogabbak vagytok azóta, hogy valamelyik átkozott közületek boldoggá akar tenni benneteket? Hisz egy kockát adok rázás nélkül tíz spanyol gurítás ellenében – és megnyerem –, ha nem öltök többet és aljasabbul, ha nem gyilkoltok többet és rafináltabbul, mint akkor tettétek, amikor először pottyantatok a földre, és az erdők vackaiban meg a hegyek barlangjaiban húztátok meg magatokat! Hiszen gondolni sem tudtok már egyébre, mint arra, hogy ki kit gyilkoljon ahhoz, hogy tisztességesnek tartsa őt a társadalmatok! S ezenkívül van-e törvény, amit igazán tiszteltek? Nem mentitek-e fel a gyermeket, ha megöli az apját – de magasztosabb eszménnyel hitelesíti a gyilkosságot?! Nem tereltek-e ártatlanokat, anyát gyermekével a tűzbe vagy a vágóhídra, csak mert valamelyik bolond gazember közületek úgy kívánja? És mi a vétküek? Nem tetszettek a gazembernek! Bizony mondom, még azt is megteszitek majd, hogy öltök, csak mert a másiknak barna a haja, a tiétek pedig szőke, vagy megfordítva! [...] És lassan annyi eszmény szerint fogtok élni és gyilkolni is egyúttal, ahányan vagytok, vagy ahány ország! Mit ország? Város, falu, kuckó – ahol meghúzzátok magatokat! Mert meghúzzátok bizony. Mert eddigelé csak a vadállatoktól féltetek, meg az ég viharaitól, de most magatoktól

¹¹ SÁNTA 1973, 98–99.

remegtek! Saját fajtátok elől bújtok még a föld alá is, pincék mélyébe, s még jó, amikor csak mástól féltek, mert lassan magatoktól is megijedtek! Lassan magatok vagytok félő és megijesztő egyszemélyben [...] Nincs tisztességes ruhátok, de aranyak ezreiért készítitek a szerszámokat, amivel ölni lehet aztán. Ölni – de nemhogy csupán az ellenségeiteket – azt is, aki megunván ocsmányságaitokat békén kívánna maradni köztetek, és nem ölt vasat a mellére, hogy öljön maga is, maga sem tudja, miféle okból, csak mert úgy parancsolják neki! És ha megundorodván magatokra hagy benneteket [...], akkor falkában üldözik! Akkor egyek vagytok mind az üldözésben, [...] akkor váll váll mellett loholtok orrotokat magasba emelve, hogy szimatoljátok a vér szagát, amit ontani készültek az ártatlanon!”¹²

Eusebius kritikája az egész emberiség kritikája. Nehéz nem észrevenni, miként köszönnek vissza ezekben a sorokban Sánta saját korának, a 20. századnak borzalmai: az önmagukat s a világot is elpusztító nagyhatalmak értelmetlen acsarkodása, amelyben az „aki nincs velünk, az ellenünk van”-elv dominál, s amely így nem tűr meg tartózkodó véleményt, arany középutat, nyugalmat, békét. Ráismerhetünk minden idők legértelmetlenebb s legmegrázóbb mészárlására, a holokausztra, amely során elpusztítandó ellenségnek bélyegeztetett meg mindenki, akinek más volt a „hajszíne”, aki nem volt „szőke” és kék szemű. Eusebius szavai rávilágítanak a 20. század második felének egyik leglényegbevágóbb társadalmi válságjelenségére is: a felvilágosodás korában megszületett önálló individuum teljesen gyökerelenné, végtelenül magányossá vált, a társadalom, mint a legnagyobb közösség felbomlott, s újra a természeti állapot köszöntött ránk. Hogy ezen igazság felismerése ellenére mégsem tekinthetjük Eusebiust pozitív hősnek, főként annak köszönhető, hogy az erős, de kétségkívül jogos kritika mellett nem képes világos értékrendet adni az emberiségnek, konkrétan a többi vendégnek. Az értéknélküliséget élvhajhászással leplezi, s ezzel kiváltja valamennyi szereplő ellenszenvét.

„A regény Lucifere, aki azt hirdeti, hogy »összesűrített lényegünk« a hazugság, ravaszkodás, képmutatás, a kortársak szemében egyértelműen negatív figurának minősült. Ma inkább úgy látjuk, megelőzte a korát. Az életnek mint áldozatot is igénylő vállalásnak a teljes elutasítása miatt akár századvégünk jellegzetes alakja is lehetne.”¹³

„Ötszáz évet adjatok!” – A jelen és a jövő konfliktusa

Jan Zsitomir érkezett utoljára. Ő volt az első vendég, Václáv Jásek legnagyobb ellenfele. Egymás életét oltották ki, s az ebből táplálkozó gyűlölet évszázadok alatt sem lankadt. Az író lakásába való meghívás után, a hajnali szeánszon ugyanott folytatták, ahol ötszáz évvel korábban abbahagyták. Az egyszer már szerepet cserélt két férfiú az általa elfogadott hatalom szemszögéből ütköztette érveit.

Zsitomir kezdetben egy diák volt, aki – vélhetően az egyetemen – ismerkedett meg Husz János tanaival, s ezt követően csatlakozott is a kelyhesekhez. Az előbbi

¹² SÁNTA 1973, 102–104.

¹³ OLASZ 2003, 67.

szakaszban említett Eusebius lelkes szónoklatára azonban megtért, s visszatért a katolikus akolba, hogy az újra felfedezett régi igazságért szálljon harcba. Eközben a korábban bemutatott Václáv Jásek pedig az elvileg isteni támogatásban részesülő franciák csúfos azincourt-i kudarcát látva döbrent rá arra, hogy nincsenek felkent királyok, Isten hangján megszólaló püspökök. Számára ott dőlt össze a régi rendbe vetett korlátlan hite. Jásek megtérésében szerepet játszott az akkor még huszita Jan Zsitomir is, aki ezt követően hagyta ott korábbi hitét. Az egymás életét többször keresztező két katona élet-halál harca elkerülhetetlen volt. Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, mit ér a hit, ha könnyen le lehet cserélni egy másikra? Vajon a ráció győzelmét jelenti, ha az ember meggyőzhető, ha képes a hit dolgában is fejlődést mutatni? Vajon alapvető természete az embernek az igazság állandó keresése, vagy árulásnak tekinthető, ha az ember revideálja álláspontját? Vajon a hit alakítja a státusunkat, vagy a status dönti el, miben higgyünk? Vajon a hitért, az igazságért, vagy Istenért harcolunk, vagy azért, mert ez alapvető emberi tulajdonságunk, s a vallás csupán ürügy arra, hogy felvértezzük magunkat?

Eusebius mindkettőhöz szólt keserédes és kétértelmű szavaival: „Te gondolkodjál el, derék házigazdám, és mondd meg nekem igaz lelkedre, ha ezek itt mindketten képesek voltak elcserélni hitüket, de nem képesek lemondani a köpésről [értsd: az egymás leköpéséről], akkor mi az, ami valójában lakozik a lelkükben?”¹⁴ – ezzel utalva arra, nem kell ahhoz hitbeli különbözőség, hogy megvessük a másikat, hogy elpusztítandó ellenségnek lássuk.

De kérdés az is, kit mi motivál arra, hogy fegyvert fogjon? Az egyik célja a világ megváltoztatása, a másiké a status quo fenntartása. Az egyik mindenképpen fegyvert fog, a másik pedig csupán reakcióként nyúl az erőszak eszközéhez. Eusebius vádja ellenére nem a vérszomj vezérli őket, azt mindketten károsnak tekintik, de szükségesnek tartják saját érdekeik eléréséért vagy fenntartásáért, s éppen ezért a másikat kárhoztatják, amiért a világ újra és újra lángba borul. Václáv Jásek és Jan Zsitomir öltre menő vitát folytatnak arról, hogy jogos-e a harc, a fegyveres felkelés, ha a társadalom nem képes orvosolni a legelesettebbek problémáit, s hogy miként kell kezelni a népet; érte élni, vagy uralkodni rajta, szebben fogalmazva: bölcsességgel vezetni őt?

Az első kérdéskörben Zsitomir azzal érvel, az emberiség legnagyobb problémája, hogy az alávetett társadalom türelmetlen, s nem várja meg, hogy a fennálló hatalmi elit közjót szolgáló programja beteljesedjen. Beindul egy ördögi kör, amely során a társadalom elnyomottjaiból szerveződve vagy rájuk hivatkozva egyes kalandorok véghezvisznek egy hatalomváltást. A magasztos célokat tisztátlan politikai eszközök kísérik, s így a katarzis, a megtisztulás elmarad, csupán egy uralmi struktúraváltás következik be, amely során az új elit átveszi a régi helyét, miközben a társadalom korábban is elnyomott rétegének ugyanaz jut osztályrészül, mint annak előtte: nyomor, bizonytalanság, nélkülözés, rabság. Emellett Zsitomir újra kifejezi lojalitását a hatalom felé, s mintegy a felvilágosult despoták nyelvén szólal

¹⁴ SÁNTA 1973, 125–126.

meg: „Hát akkor figyelj rám, te, akinek nem megy le a szájáról a nép neve! Rábíz-nád-e a gyerekre, hogy maga tegye boldoggá önmagát? Letennéd-e a gyerek kezé-be önmaga sorsát, hogy önmaga tegye boldoggá az életét? [...] Értelmes ember, aki tudja, hogy a nép és az értelem úgy különböznek egymástól, mint a gyermek és a bölcsesség! Mint a bolond és a megfontolás! [...] Aki a népet akarja boldogítani, és a nép által akarja tenni, az gazember vagy szemfényvesztő! Mert nem egyebet, de az emberi értelmet áldozza fel. Az ember sorsát jobbá tenni az értelem dolga! De vajon mennyire becsüli az értelmet az, aki kardot ragad, és kardot ragadtat? Aki azt mondja, hogy az ember – kard!”¹⁵

Jan Zsitomir és Václáv Jásek dialógusában az emberiség egyik legnagyobb di-lemmája tárul elénk. Ez a dilemma végigkísérte a történelmet, s a ma emberét is fog-lalkoztatja. Mi számít fontosabbnak? A szabadság vagy az anyagi jólét, a magasztos célokra épített élet vagy a létbiztonság? Hagyjuk magunkat a jobb jövő ígéretébe ringatni, vagy nézzük meg, hogy mi az, amit eddig élénk tárt az élet? Lehet-e szabad az ember, ha a gyomra üres? S lehet-e nyugodt az ember, ha a gyomra ugyan éppen megtelt, de ennek hallgatás az ára? Feláldozható-e a jobb jövő a „most” oltárán?¹⁶

„A nép éhes, és mert éhes, indulata van, és indulatában eladja minden idő-k boldogságát, hogy csak egyetlenegyszer jóllakhasson, és vérrel bosszulhassa meg a nyomorúságot. A nép, mert egyszerű vágyak vezetik, és mert éhes, nem lát túl a gyomra és a haragja parancsán. Eladja a szabadság legnagyobb lehetőségét – hogy néhány hónapig arra mehessen, amerre kedve tartja, és megtömhessen a hasát! Mondd meg nékem, hányszor kelt fel a nép a századokban az ostobaság parancsára, a gazemberek és a szemfényvesztők ösztönzésére, és hányszor veretett le, hányszor lopták ki a kezéből a forradalmat? Hányszor került nagyobb szolgaságba, mint amilyenben annak előtte volt? Felkel a nép, és leveretik! Micsoda értelem vagy micsoda logika ez?”¹⁷

Láthatjuk, tökéletes gondolatmenet. Historia est magistra vitae. Zsitomir való-ban levonja a történelem tanulságát, s ügyesen érvel a lassú, nyugodt és békés épít-kezés mellett, utalva az erőszak ördögi körének kártékonyására. „Mit tudsz te ebből? Annyi nekem a császár, mint magadnak Husz! De mondom: könnyebb a császár helyére ülni értelemmel, mint fegyverrel ledönteni a trónusáról! Ha közép-jük álltam, nem egyébért volt! Ezért! S hogy tőled megszabadítsam a földet! Tőled és a társaidtól, akik nem hagytok nyugalmat az időnek! Akik nem hagytok időt az időnek! Mert nem adtok békességet neki, hogy az értelem munkálkodhasson ben-ne! Az értelem fegyvere a szó – így hát idő kell neki! Ötszáz évet adjatok, és ma-gam ülök a császár helyébe! Háromszázat akár, de békében: és az értelem ül majd a gonoszság helyére! De micsoda örület évtizedenként vérbe borítani a földet, mit

¹⁵ SÁNTA 1973, 134–135.

¹⁶ Vasy Géza a következőkkel egészítette ki a gondolatmenetet: A huszita és a császári harcok egyaránt jót akarna, csak az egyik forradalommal, a másik reformokkal csele-kedne. A történelemben a huszitizmus forradalma végül reformmá vált, s így maradt meg.

¹⁷ SÁNTA 1973, 135–136.

évtizedenként, évenként, hónaponként, naponként a világ valamely sarkában, és ölni, ölni szünet nélkül! És nem okulni: hogy semmire se jó!”¹⁸

Aki azonban nem a hatalomban van, s napról napra látja az esetek nyomorúságát, az nem tud évtizedeket, évszázadokat várni. Az ő szemszögéből az értelem éppen a lázadást diktálja. E két figura elbeszél egymás mellett, nem képesek megérteni a másikat, s gondolataik az éterben, a távoli jövőben sohasem keresztezik egymást, még akkor sem, ha Zsitomir egy pillanatra elfogadja Václáv Jásek érvelését.

A darab íróhőseinek, aki a sok vélemény meghallgatása után maga nem akar állást foglalni, azt mondja Václáv, hogy a leggyűlöletesebb mindenki között az, aki hallgat.¹⁹ Ez itt az író legnehezebb és legkegyetlenebb kritikája önmagával szemben, hiszen az illúzió tarthatatlanságát bizonyítja. Nem biztos, hogy egyértelmű lesz-e az, amit kimond, de meg kell nyilvánulnia. Az embernek kötelessége, hogy véleményt nyilvánítson.

Szintén érdekes probléma, hogy a regényben többször igencsak átalakulnak, sokszor ellentétükké változnak a vélemények. Václáv és Zsitomir egyenesen hitet cserél. Véleményem szerint a fentiek elsősorban azt bizonyítják, hogy Sánta hisz az emberek fejlődésében, átalakulásában, melyet tudomásul kell vennünk. Éppen emberségünkben következik, hogy változunk, ha úgy látjuk, hogy a másik álláspont az igazabb. Másrészt a figyelmeztetés szándékát is érzékelhetjük, mely szerint legyünk türelmesek azokkal szemben, akik másképpen gondolkodnak. A regény két hőse a szó ereje, az értelem által győztetett meg, mégis mindkettő csak fegyverek által akar téríteni, ami megengedhetetlen.

A vita hevében voltaképpen az derül ki, hogy a négy magatartásmód értékeinek, tehát a forradalmi igazságkeresésnek, a józan értelemnek, az emberi boldogságnak és az áldozatos munkának együttesen kellene érvényesülnie: Vasy Géza találóan állapítja meg, hogy *Az áruló* négy szereplője valójában az emberi személyiség négy részre szakadását jelképezi.²⁰ Ehelyett mind a négy magatartásmód értékét lerontják a hozzájuk társuló történelmi bűnök: a fanatizmus, a közöny és a tehetetlenség. Az értékek és a bűnök szembesítése következtében alakul ki a felvonultatott történelmi magatartásformák írói kritikája, továbbmenve választ kap az a kérdés, hogy az író melyik ideológiával, melyik történelmi magatartással talál azonosságot, s a vitaregény négy hőse közül valójában ki az „áruló”. Ezt a kérdést a regénynek szinte valamennyi korábbi ismertetése és bírálata felvetette, általában azt hangoztatva, hogy Sánta Václáv forradalmi igazságtevését választja a négy magatartásváltozat közül.

Véleményem szerint ez a nézet nem eléggé megalapozott: a vitaregénynek az eddigiekben elemzett gondolatmenete ugyanis éppen arra utal, hogy mindegyik magatartásváltozat egyaránt képvisel értékeket és bűnöket, ezért valójában egyik sem fejezheti ki teljes mértékben az író világképét, ezt csak részértékeknek szintézise tehetné meg. Egy kivétellel: mint már rámutattunk, a többiekhez képest egyedül a paraszt képviseli a humánus elemi értékeit: az emberi folytonosságot és

¹⁸ SÁNTA 1973, 142.

¹⁹ Vö. SÁNTA 1973, 161–162.

²⁰ VASY 1975, 129.

a fennmaradást. Ilyen módon ő nem is a vita résztvevője, inkább az érvek igazságtartalmának mértéke, abban az értelemben, hogy a többiek ideológiájának és magatartásának értéke vagy káros volta a vele történő szembesülés során derül ki igazán.

Ebből adódik az is, hogy az író – a történet zárójelenetében – a korábbi ismertetések és elemzések következtetésével ellentétben nem Václávot, hanem a parasztot tartaná életben, csak hogy ő időközben megszökött. Véleményem szerint igazat kell adnunk Kulcsár Szabó Ernőnek,²¹ illetve Vasy Gézának²² abban, hogy az „áruló” végül is Václáv,²³ a huszita, aki az erőszakos történelemcsinálás küzdelmei között szem elől tévesztette vállalkozásának eredeti célját, a vitaregény példázatos értelmű végjelenetében pedig szökni engedte a parasztot, mert ő akart életben maradni az író által felidézett árnyékalakok közül. „Az áruló hangsúlyos befejező részében csak egyetlen áruló van: a parasztot szökni hagyó Václáv. S a pontosan megfogalmazott cím nem is hagy kétséget afelől, hogy csak egyetlen regényalak az áruló.”²⁴

Sánta Ferenc elfogadja a forradalmi igazságtétel, az értelmes reformpolitika és a természetes életöröm értékeit, és elutasítja az erőszakos fanatizmus különféle változatait, illetve a cinikus közönyt. „A Václávot illető kritika ellenére a négy felvázolt magatartás közül az övével tud leginkább azonosulni az Író. Nemcsak a történelem valóságos logikájának megfelelő befejezés kényszere következtében. A négy életre-

²¹ KULCSÁR 1971, 156.

²² VASY 1975, 123–124.

²³ Ezzel szemben például Hermann István és Juhász Mária szerint a paraszt az áruló: „De hasonló a helyzet – mint határszituáció – Sánta *Húsz órát* követő regényében, *Az áruló*-ban is. Az áruló ebben az esetben nem más, mint az a szerencsétlen paraszt, akinek hat gyereke van, és aki örlődik a császáriak és a husziták közötti harcban, s végül szükségképpen őt tartják mind a császáriak, mind pedig a táboríták árulónak.” HERMANN 1983, 238.

„S az igazi áruló – mindenesetre a paraszt, aki saját gyermekeit akarja felnevelni, s ezért hol az egyik, hol a másik táborot hagyja oda.” HERMANN 1969, 1291.

„De ezt a logikát – a mi értelmezésünkben – meg is lehet fordítani, s akkor azt az eredményt kapjuk, hogy nem Václáv, hanem a paraszt az áruló, aki megszököik annak az ügynek támogatása elől, amely az ő fölszabadítását tűzte ki célul. Az első verzió szerint így adott a forradalom, amely elárulja a népet, a másik verzió szerint viszont adott a nép, amely elárulja a forradalmat. Mindkét értelmezés számára szolgáltatott már példát a történelem. A forradalmakat állandóan fenyegeti az a veszély, hogy öncélúvá válnak, s elszakadnak tápláló talajuktól, a néptől. A ma élő nemzedékek számára ez közvetlen történelmi tapasztalat is, mert a dogmatizmus politikai gyakorlatában ez a veszély eléggé világosan manifesztálódott. Ugyanakkor az is igaz, hogy a nép, a legalul lévők tömege, a maga összességében sohasem nevezhető forradalminak, még a leginkább kiélezett történelmi pillanatokban sem. A népi passzivitás mindenkor a forradalmi kibontakozás gátjává lehet; a forradalom legnagyobb nehezéke az évszázadokig nyomorban és elmaradottságban tartott nép.” JUHÁSZ 1985, 95–96.

²⁴ VASY 1975, 124. – Ezt a gondolatmenetet támasztja alá az *Éjszaka* című dráma rendezői példányának címdala is. Eredeti, írógéppel írt – majd áthúzott – címként ugyanis „A bűnös” szerepel. Szintén olvasható a címdalon a – kézzel írt – „Vétkesek közt cin-kos, aki hallgat” idézet.

hívott alak közül mindenképpen Václáv a középponti. A paraszt után ő érkezik másodikként. Mindvégig jelen van, elsősorban ő szembesül mindenkivel. S nemcsak fantomtársaival, de magával az Íróval is. Václáv irányítóként vesz részt a beszélgetésben, ő a cselekvő erő. Mindenkit jellemez, értékkel, még magát az Írót is.”²⁵

Az egyszerű emberség, az emberi folytonosság képviselőjét, a parasztot azonban mindvégig a humánus letéteményesének, felemelését a történelem és a politika értelmének tekinti. Számos elemző a fentiek miatt a parasztot helyezi a középpontba: „A vitaregény központi figurája éppen ezért a paraszt: feléje irányul az író maradéktalan rokonszenve, és az ő sorsa ad értelmet a történelemtől folyó polémiaának.”²⁶

„Az áruló fő ellentmondása, fő mozgató konfliktusa nem a különböző ideológiák képviselői között, hanem az ideológia (bármilyen ideológia!) és az élet között rejlik. És ezt az életet Sánta Ferenc regényében – a normális, természetes, mindent akaró és senkire semmit nem kényszerítő életet – a paraszt képviseli. Ő az, aki őrzi és támasztja az emberi faj létét, életképességét, szellemi, alkotó lényegét. Az ő vállára nehezedik a legsúlyosabb, leghálátlanabb, ugyanakkor legemberibb feladat: szembeszállni a természettel, de szembeszállni azokkal az úri rendekkel is, amelyek ádázul harcolnak egymással, és mégis tőle, a paraszttól követelik meg, hogy erejét megfeszítve, akár beledögölve is, hozza helyre mindazt, amit ők tönkretettek, elpusztítottak, s amit ezentúl is tönkre fognak tenni, el fognak pusztítani.”²⁷

Bibliográfia

GUSZEV 2004

Jurij Pavlovics GUSZEV: Próféta saját hazájában. Sánta Ferenc Az áruló című regényéről. *Tekintet* 3. 2004, 28–36.

HERMANN 1969

HERMANN István: Irányzatok szimbiózisa. *Kortárs* 13/8. 1969, 1291–1297.

HERMANN 1983

HERMANN István: *Veszélyes viszonyok*. Budapest, Szépirodalmi, 1983.

JUHÁSZ 1985

JUHÁSZ Mária: *A realizmus változatai*. Budapest, Szépirodalmi, 1985.

KULCSÁR 1971

KULCSÁR Ernő: *Együtt*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács, 1971.

KÜRTI 1968

KÜRTI László: Éjszaka. *Film, Színház, Muzsika* 12/5. 1968.

²⁵ VASY 1975, 124.

²⁶ POMOGÁTS 1984, 370.

²⁷ GUSZEV 2004, 33–34.

OLASZ 2003

OLASZ Sándor: *Mai magyar regények*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.

POMOGÁTS 1984

POMOGÁTS Béla: Vitaregény a történelemről. Sánta Ferenc: Az áruló. *Literatura* 11/3. 1984, 365–370.

SÁNTA 1973

SÁNTA Ferenc: *Az áruló*. Budapest, Magvető, 1973.

VASY 1975

VASY Géza: *Sánta Ferenc*. Budapest, Akadémiai, 1975.

17. SZÁZADI SZURDOKPÜSPÖKI JOBBÁGYPANASZOK NYELVI JELLEMZŐI

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

Szurdokpüspöki Nógrád megye déli részén, a Zagyva völgyében, a Mátra hegység délnyugati lábánál fekszik. Keleten Gyöngyöspatával, délen Jobbágyival, nyugaton Csécsével, északon az egykori Szentjakabbal határos, amellyel később egybeolvadt egy települést alkotva. A falu nevének előtagja az itt található hegyek közti szurdokszerű völgyből ered, mivel a község ennek a szurdoknak a bejáratánál terül el. Az utótag az egykori tulajdonost jelöli, ugyanis a falu egyike annak a tíz településnek, amelyet István király adományozott az általa alapított egri püspökségnek. A község 1288-ig egyházi tulajdon volt, majd világi földesurak is birtokolták. A török korban sok viszontagság között éltek a falu lakói, a település lélekszáma ebben az időben jelentősen meg is csappant.¹

A történelem során különböző természeti és társadalmi viszonyok alakították a faluhoz tartozó táj, határ képét. Az emberi munka eredménye mögött ott van a helyben élő közösség tevékenysége és az a harc, amelyet a környező települések lakóival folytattak az itt élők a falu határának birtoklásáért. Haszonvételi szempontból az erdők és a szántók jelentős értéket képviseltek, ezért sem volt elhanyagolható, hogy egy bizonyos terület melyik településhez tartozik. Határának nagysága tulajdonosát gyarapította, de meghatározta a falubeliek megélhetését is. A határos területek tulajdonosai többnyire egymással egyetértésben jelölték ki a települések és a hozzá tartozó területek határait. Amíg nem volt telekkönyvezés, addig határjáró oklevelek, határjárások voltak perdöntőek viták esetén.

Szurdokpüspökinek Patával (ma: Gyöngyöspata, Heves megye) zajlott határvitája készítette levélírással az egykor ott élőket, akik több éven át egymást követő levelekben igyekeztek segítséget kérni egyházi földesuraiktól, a káptalantól, azaz a püspökségtől, a székesegyház mellett működő tanácsadó papi testülettől. A határvita – az adatok alapján – 1629-től kezdve gyötri Szurdokpüspöki lakóit. Az általam vizsgált nyolc levélből az 1654–1659-es évek viszontagságai tükröződnek. Évente többször írják kétségbeesett, könyörgő, segítségkérő leveleiket a káptalanhoz. Abban az időben, amikor ezeket a leveleket lejegyezték, az esztergomi főkáptalan Nagyszombatban talált menedéket, mivel Esztergom török kézen volt. A leveleket ezért címezték Nagyszombatba. Címzésük többnyire – néhány jelentéktelen változtatástól eltekintve, illetve az utolsó általam feldolgozott levél címzésének kivételé-

¹ SZOMSZÉD 1992, 73–75.

vel – ez: *Az Nemes Esztergami Káptalanbéli Tekéntetes és Nag[yság]os Urak[na]k NagySzombatban ezen alázatossa[n] irattatott levelünk adassék.*²

A szurdokpüspöki jobbágyság panaszai³

(1) 1654. január 3-án kelt az általam vizsgált első levél, melyben a szurdokpüspöki jobbágyság *alázatossan* kéri egyházi földesuraikat, hogy segítsenek a régi latin határlevél magyar nyelvű fordításában, s az oda küldött embereknek *méltosztassanak* megmagyarázni, mi áll benne, ugyanis a szomszéd város, Pata lakóival vitájuk van egy bizonyos erdőről. Ezt írják: *alázatossan könyörgünk és azon esedezünk, hogy Nag[yság]tok és Ur[aság]tok SzurdokPüspöki nevű falunk[na]k határi állapattya felől írott és kiadott leveleket méltosztasson magyar nyelvű fordítatni és ezen levelünket Nag[yság]tok és Uraságatok eleiben praesentáló embereink előtt magyaráztasson meg-is.* Arra kéri egyházi földesuraikat, hogy a háborúság megszüntetéseért tisztázzák a birtokviszonyokat.

(2) Ehhez a levélhez tartozik egy kiegészítés, amelyet vagy még aznap, vagy néhány nappal később küldhettek az előző levél után. Ebben emlékeztetik egyházi földesuraikat arra, hogy az az 1200-as évekből származó határlevél, amelyben benne foglaltatik annak a bizonyos vitatott erdőnek a tulajdonjoga, Bosnyák Tamás földesuruk életében még Füleken volt. Ebben a határlevélben megtalálják a *hányot határokat*, azaz a vitás területek hovatartozását.

(3) A két évvel később, 1656. március 31-én írott levélben a szurdokpüspökiek a korábban írt panaszukra való hivatkozással kezdik mondandójukat. Tájékoztatják egyházi földesuraikat, hogy továbbra sem oldódott meg a határvita, mert bár elküldte a káptalan a régi határlevelet, a pataiak azonban ezt nem veszik figyelembe. Mivel ez nem elegendő bizonyíték, azt kéri, hogy azt a határlevelet, amelyben az egykori határok világosan tisztázva vannak, küldjék el. A pataiak fenyegetését felhasználva próbálnak hatni uraikra: *egyéb aránt ha így nem léssen Nag[yság]toktul reánk az gondviselés, bizonyára elkel az Nag[yság]tok SzurdokPüspöki nevű falujának pusztulni*, hisz a szomszéd város lakói azzal fenyegetik őket, hogy megölik a területükre vetődő embert, és felgyújtják házaikat. Gondviselésért könyörögnek uraikhoz. Hogy ez valós veszélyt jelentett, kiderül a fenyegetésekről, a határviták erőszakos megoldásáról, az összecsapásokról, a verekedésekről tanúskodó sok korabeli iratból.⁴

(4) A következő levél keltezésének napjára latin forma utal: *intra octavam Ascensionis D[omi]ni*, azaz Jézus mennybemenetele előtt nyolc nappal. Gyakori ebben a korban az egyházi év eseményeihez kötni az időpontot. Jézus mennybemenetele az adott év húsvétját követő 40. nap, áldozócsütörtök. A számítások alapján

² A levelekből idézett szöveget eredeti helyesírással közlöm. A középmagyar kori nyelvemlékekben gyakran rövidítettek bizonyos szavakat. A rövidített szóalakok feloldását, a szó kiegészítését szögletes zárójelben adom meg.

³ A levelek az Esztergomi Primási Levéltárban az 1/1. Lad. 23. fasc. 7. fondszám alatt találhatók.

⁴ TAKÁCS 1987, 120–147.

a levél 1656. május 17-én kelt. Ismételten emlékeztetik egyházi földesuraikat a szurdokpüspökiek, hogy a határok állapota viszontagságos, megszűkültek erdőben, földben, állataikat *más vidéki földekre* kellett hajtaniuk. A jobbágyok vészhelyzetet tárnak földesuraik elé: már a másik szomszéd község, Jobbágyi lakói is *elragadozók, kadbossák* az állataikat, a pataiak pedig még azóta is fenyegetik őket. Azzal igyekeznek hatást gyakorolni rájuk, hogy ha nem segítenek rajtuk, akkor végső pusztulásra jutnak: *ha így nem lében Nag[yság]toktul rèánk gond*,⁵ bizonyára el fog pusztulni a falu lakóival együtt.

A további levelekből még szörnyűbb állapotokról kapunk képet: a pataiak elfogták a szurdokpüspökieket és az állataikat. Arról tudósítják egyházi földesuraikat, hogy vérük hullásával védelmezik határaikat, a *szombed atyafiak* a törvényt nap elmulatása után is *szabadossan élnek, földünk erdején hulladék makkocská is vagon, semminémű marháink miattok nem járhattya, az eövek pedig minden marhájok szabadon járja, mellyet nem szenvedhetünk*.

(5) A következő levelet 1657-ben írják *in Festo Ascensionis Christi* (Krisztus feltámadásának ünnepében), azaz május 10-én. Ebben a levélben felsorolják eddigi veszteségeiket: földeket, erdőket, *marhákat* (azaz különféle állatokat), de még vérük hullásával is igyekeznek védeni évszázados határaikat. Szemrehányást tesznek uraiknak: *nemhogy magunk eléggé nem gondolkoznánk, de meg az környül valo tartomány is fölötté igen álmélkodnak és csudálkoznak Nag[yság]tok[na]k és Uraságtok[na]k ilyen nagy gondviseletlenségén*. Két közeli település, Apc és Fancsal vére menő küzdelmét említik uraiknak. A közeli települések vitájának sajnálatos példáját látva igen félnek. Tétlenségükben, igazságuk érvényesítése érdekében ismét érzelmi ráhatáshoz folyamodnak: *Lássa azért Nag[yság]tok és Uraságtok, igazicsa és igazittassa megmaradásunkra Nag[yság]tok és Uraságtok szolgálattýra: mert egyéb aránt töllünk töb fizetés, akki jött Nag[yság]tok[na]k és Uraságtok[na]k soha nem fog jönni*.

(6) Az 1659. január 25-én kelt levélben ismét zsarolással igyekeznek ügyük irányába fordítani uraik figyelmét. Újfent az érzelmi ráhatás eszközével igyekeznek elérni a rájuk figyelmet. A pataiak szavait idézik, akik azt mondják nekik: *nem félünk bizony mi (ugymond) az ti Uraitoktul: mert eök soha bizony azt ne[m] keresik és soha eök ezen dolgok[na]k végére nem mennek*.

(7) 1659. március 19-én kelt levelükben a *sok zurzavaros háborúságot* még tetézi a törökök hatalmaskodása. Újabb problémát jeleznek egyházi földesuraiknak: *röttegesben és félelemben vagyunk az Pogányságnak sok berzenkedése miatt*.

(8) Az 1659. szeptember 1-jei levélből arra következtethetünk, hogy a falubeli-ek valamiféle segítséget kaptak a káptalantól, de nem múlt el a viszály a szomszéd település lakóival, ugyanis elfogták őket és állattartóikat, s a pataiak a törvény ellenére sem engedik őket erdejeik, földjeik jogos használatához. Kérik, hogy küldjenek katonákat, akiknek a segítségével elűzik majd földjükről a pataiakat, hisz már

⁵ A szó második fele nem látható, mert a levél hátoldalán található pecsét átütött, és olvashatatlaná tette ezt a részletet. A teljes szóalak valószínűleg ez lehet: *gondviseles*.

ők is seregestül jöttek a falura. Az általam elemzett utolsó levélben a küzdelemben megfáradt, elszegényedett szurdokpüspöki lakosság szólal meg: a pataiak hatalmaskodása és a török *berzenkedése* miatt nagy ínségben vannak. A levél aláírásában ezúttal nem csupán a szurdokpüspöki jobbágyság szerepel, ezt a levelet a *SzurdokPüspöki Eskütt Birak Polgárok és fejenként* címzik egyházi földesuraikhoz.

A levelek scriptorának nyelvi jellemzői

Mind a nyolc levelet ugyanaz a személy írta. A levelek írója nyilvánvalóan nem a legtöbb levél küldőiként megjelölt *Jobbágyi Szurdokpüspökiek fejenként*. A jobbágyok a 17. században írástudatlanok voltak, így bizonyos, hogy a levelek szövegének lejegyzője a falu szolgálatában álló literátor vagy jegyző, esetleg a faluban szolgáló pap, netán a falu bírása vagy az egyik írni tudó polgár lehetett. Kiletét nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy a kor viszonyaihoz mérten művelt ember, ezt mutatja szóhasználat, mondatalkotása, de a levelek ductusa is gyakorlott írástudóra vall, betűi szépen formáltak. Valamelyest latinul is tud. A levelek nyelve alapvetően magyar, csak itt-ott fordul elő egy-egy latin szó. A levélkezdő és -záró formulák sem latin nyelvűek, csupán egyetlen levél címzése latin nyelvű. Úgy tűnik, csak kevés latintudással rendelkezett, hiszen a régi latin nyelvű határlevél lefordításában sem tudott segíteni a falubelieknek, ezért kérték a latinul jól tudó káptalani testület tagjainak a segítségét.

A település a palóc nyelvjárási régió része. Nem volna helyes, ha a levelek szövegeinek nyelvjárási lokalizálásánál megelégednénk a keltezésből adódó helyhez kötéssel, mivel az ún. belső lokalizáció,⁶ azaz az emlékek nyelvi anyagára támaszkodó érvek alapján úgy tűnik, hogy nem palóc anyanyelvjárású az írók. A sikeres lokalizációhoz mérlegelendő, hogy a korabeli nyelvemlékek az adott terület nyelvhasználatából milyen jelenségeket mutatnak, figyelembe véve egybevetésül a későbbi és a mai vagy közelmúltbeli állapotot – természetesen szem előtt tartva a közbeeső nyelvtörténeti változásokat és a településtörténeti tényeket.

A 16. század '70-es éveitől az írástudóktól származó írásművekben (magánlevelekben és hivatalos iratokban egyaránt) félreismerhetetlen bizonyos nyelvi normák jelentkezése, a nyelvjárási alakok kerülése. A deákokban ekkor már megfogalmazódik az az igény, hogy a nyelv, amelyen írnak, használható legyen a szűkebb régió határain túl is. Egységesülési folyamat indul meg, amelynek eredményeként először területi normák jönnek létre.⁷ Az írók azonban nem tudják maradéktalanul megvalósítani a normá(k)hoz való igazodást, a szövegeken át-áttör még némi regionalizmus. A beszélt nyelv ugyan még a nyelvjárás, az írás pedig már kevésbé nyelvjárásias, s bár a tanult emberek beszédébe már egyre gyakrabban beleszövődnek az írott nyelvben megszokott formák, a regionalizmusokat nem tudják még egészen elhagyni. A 16. században kialakulnak a regionális normák, a több nyelvjárási területet egybefogó, azok fölé boltozódó nyelvváltozatok. A 17–18. század-

⁶ BENKŐ 1957, 35.

⁷ DEME 1959.

ban ezek a területi normák kezdenek egymáshoz közelíteni, majd később kialakul az egységes nyelvi norma.

A 17. században az írásművekben jelentkező, területenként eltérő regionális norma egyrészt nehezíti a lokalizálást, másrészt fölvegyült nyelvjárásiasságot idéz elő. Megfigyelhető, hogy gyakran egyazon író tollából származó szövegekben is nyelvi ingadozások tűnnek fel. A szurdokpüspöki levelek lejegyzője is kevertnyelviséget mutat. Ezek a belső lokalizációs vizsgálatok sokszor feltételes jellegű eredménnyel végződnek, mivel kevés vagy egymásnak ellentmondó érv áll csupán rendelkezésünkre. Így van ez a vizsgált nyolc levél írnokának nyelvi vizsgálata esetében is: úgy tűnik, hogy – noha palóc vidéken kelt iratokról van szó – csekély palócos vonást mutat az írott szöveg, kevés nyelvi jellemző köthető a palóc nyelvjáráshoz. Ez a néhány jellemző bekerülhetett a levelek szövegébe a lakóhely beszélőinek nyelvjárásából is, vagy előfordulhatott, hogy az írnok a szolgálati helyén bizonyos mértékben asszimilálódott a helyi beszélőközösséghez. A mikrolingvisztikai vizsgálat azt erősíti több nyelvi részegységben is, hogy a palócok nyelvjárásától eltérő nyelvjárástípushoz, helyenként pedig az alakuló normához közelít az írnok nyelvhasználata.

A keleti-északkeleti terület normáját ebben az időben – néhány ingadozó alaktól eltekintve – az *i*-zés kerülése jellemzi; egytagú szavakban nem *ú*, *ű*, hanem *ó*, *ő* található a szavak végén (pl. *ló*, *kő*); normatívnak tekinthető ebben a korban a *tött*, *vött*, *lött* alakok használata nem *ö*-zű vidéken is; a T/3. személyű birtokos személyjel alakjai: *-ok*, *-ök*, *-jok*, *-jök*, *-ek*, *-jek*; a határozóragok esetében megengedett az ingadozás a *-ból* ~ *-bül* és a *-ből* ~ *-bül* stb. alakok között.⁸

Mivel ezek a normák nem kötelező érvényűek, ezért az írott szövegekben ekkor még jelen vannak a nyelvjárási formák. Nagy körültekintéssel kell tehát kiszűrni a szövegekből az írott nyelvi norma nyomait ahhoz, hogy megkaphassuk a nyelvjárási anyagot. Az írás minden esetben nehezíti a nyelvi alakok pontos azonosítását, ráadásul a normához csak némiképp igazodó, következtlen helyesírás sem engedi kellő élességgel átvillanni a nyelvi tényeket. A lokalizálást nehezíti az a tény is, hogy a nyelvjárási határok az írott emlékekben kevésbé válnak megfoghatókká, egymástól távol eső vidékeken tűnnek fel azonos vagy hasonló nyelvi jelenségek. Ez persze adódhat abból is, hogy az írnokok sokszor szülőföldjüktől, ebből következően anyanyelvjárásuktól távol vállaltak állást, s vagy magukkal vitték vernakuláris nyelvük sajátosságait, vagy új szolgálati helyük nyelvjárási beszélőközösségéből kerültek be nyelvi jegyek elsődleges nyelvváltozatukba. Mivel az írott nyelv ebben az időben nem uniformizált, nem standard, így a nyelvjárásiasság és a normatív nyelvváltozat határának pontos kiderítése is nehézségekbe ütközik.

A szurdokpüspöki levelek írnoki nyelvhasználatának vizsgálatában egyrészt igyekszem kideríteni az írott, a regionális normára való törekvés és a nyelvjárásiasság jegeit, s amennyiben a nyelvjárási elemek kiszűrhetők, igyekszem azokat területhez kötni. Nyelvi szintekre bontva mutatom be a vizsgálat eredményét.

⁸ PAPP 1956.

A jobbágypanaszok nyelvi elemzése

Hangtani jelenségek

Magánhangzó-jelenségek

a-zás A 16. századtól az erdélyi Mezőség közepének magyarlakta vidékein *o* > *a* nyíltabbá válási folyamat indult meg. A jelenség nyelvi és területi köre a továbbiakban tovább bővült. A népmozgalmak (telepítések, vándorlások) hatására más nyelvjárási területekre is áttért ez a jelenség, ám a Magyar Nyelvjárások Atlaszának⁹ gyűjtői is elsősorban Erdély középső részein találják meg ezt a hangtani jelenséget, illetve számottevő a Dunántúlon – az északi-északkeleti és a délkeleti peremek kivételével –, s igen ritka vagy teljesen hiányzik a Nógrád és Heves megye területén élők nyelvhasználatából.¹⁰ A szurdokpüspöki levelekben gyakran előfordul az alábbi szavak különböző toldalékolt alakváltozata: *állapattya*, *állapatunk*, *állapattul*; *várassa*, *várasí*, *Várasbéli*, *Esztergami*. Ez a jelenség tehát nem palóc nyelvjárási sajátosságot tükröz a levelek írójának nyelvhasználatában.

ë A szurdokpüspöki jobbágypanaszok lejegyzője a rövid *e* jelölésére kétféle grafémát használ: az *e* a középzárt, a köznyelvünk fonémaállományának részét képező *e* jele lehet, az *è* egyrészt a zárt *ë* jelölésére, másrészt a hosszú *é* jelölésére szolgál. A hosszúságjelölés és a grafémahasználat azonban nem következetes. Az alábbi szóalakokban vélhetően a zárt *ë*-t jelöli: *rèá*, *rèánk*, *nè*, *lènne*, *βèrèzzen*, *csèndes*, *kègyes*, *lèhet*, *hègyen*, *èdgy*, *rèndbeli*, *csèndessedgyék*, *βèrèncsessen*. Ha az *è* = *ë* elv szerint jelölöm a *csèndes*, *kègyes*, *lèhet* stb. szóalakok olvasatát, akkor nem palóc, hanem dunántúli sajtóságot mutat a zárt és a nyílt *e* ejtése a szavakban, ezt nyugat-dunántúli anyanyelvjáráruként is igazolni tudom.

Helyenként ugyanez az *è* a jele a levelekben a hosszú *é*-nek is, pl. *ès*, *Szècsény*, *levelekèrt*, *egyèb*, *tehetnèk*, ugyanakkor az írnok a mai írásrendszerünkben meglévő *é*-vel is jelöli a hosszú magánhangzót, pl. *nyugodgyék*, *léßen*, *jövén*, *égetnek*, *veteték*, *sörtés*, *βemély*.

A rövid és a hosszú magánhangzókkal jelölt szóalakok kiejtése nehezen rekonstruálható, mivel következtlen az írnok ékezethasználata. Néhány ékezet nélküli alak esetében azonban érdemes elgondolkodnunk az esetleges ejtést tükröző írásmódon. A palóc nyelvjárásra nem jellemző a köznyelvi hosszú magánhangzók rövid ejtése, ellenben a dunántúli beszélő rövid hangzóval ejti a levelekből idézett példasorban szereplő szavakat: *busitanunk*, *háborúság*, *elmult*, *uttyok* 'útjuk', *szükleni*, *nevü*, *igazítja*, *félelmesitet*, *bátorítja*, *eltulajdonításából*. A köznyelvi *ú*-val szembeni nyelvjárási *u* jelentkezését Imre Samu a dunántúli nyelvterületen tartja számottevőnek.¹¹

⁹ DEME–IMRE 1968–1976.

¹⁰ IMRE 1971, 229–230.

¹¹ IMRE 1971, 167.

A **zártabb magánhangzó** megjelenése a levelekben főként hangsúlytalan helyzetben, legtöbbször a többesjel utáni tárgyrag előtt figyelhető meg, de más hangtani helyzetben is előfordul. A levelek szövegében az alábbi adatokat találjuk:

a > o *meghol, holta, határokat, határinkot, Urunkot, tartonak.*

Imre Samu a köznyelvi *a* : nyelvjárási *o* megfelelésről írt összefoglalójában azt emeli ki, hogy ez a jelenség viszonylag erős hatású a Dunántúl nyugati és Erdély keleti részein.¹²

Az *o ~ u* szembenállásból a zártabb változat használata sem palócos jellegű, a Dunántúlon viszont létező sajátosság. A levélben azonban csupán a *csudálkznak* szóalakban jelenik meg a zártabb alak, de a *somma, magok, miattok* esetében a nyíltabb változatot preferálta a lejegyző. A példák jól szemléltetik a fentebb említett kevertnyelviséget.

Az *i ~ ü* szembenállás már az ősmagyar nyelvjárások korában is vélhetően megvolt, de a nyelvemlékes adatok alapján a honfoglalás utáni évszázadokban a legjobban kitapintható nyelvjárási különbséggé lépett elő. Ebben a korszakban az *ü* javára tolódtak el a szembenállás arányai.¹³ A 17. században az *i ~ ü, í ~ ü* szembenállásból a legtöbb idetartozó szóban az *ü*-s változat lett normává, de bizonyos mértékű labiális *ü*-zés az egész magyar nyelvterületen megfigyelhető ettől az évszázadtól, de a legerősebben nyelvterületünk keleti részein hat.¹⁴ Imre Samu is azt írja a magyar nyelvjárásokról szóló szintézisében, hogy a köznyelvi *ü* : nyelvjárási *i* lényegében az egész magyar nyelvterületen jelen lévő megfelelés.¹⁵ A levelekben az *üdösbnek, üdőtül* adatokban bukkan fel a zártabb magánhangzós alakváltozat. A keleti-északkeleti, így a palóc területen is inkább az *i*-s formák jellemzőek. Ilyen adatot is találunk a levelek szövegében: *bikk, idvösséges, igyünk*. Az *idvösséges ~ üdvösséges* és az *igyünk ~ ügyünk* szóalakpárok használata azonban ingadozó a nyolc levélben. A kevés számú adat és az ingadozás miatt ennek a nyelvi részlegnek az adataival nem tudjuk sem megerősíteni, sem cáfolni a palóc avagy a dunántúli nyelvjárási jelleget.

Ugyanígy ingadozó és nem domináns egyik fonéma sem az *é ~ i* hangviszonyban, mivel szintúgy, mint az előző hangtani esetben, itt is megjelenik a levelek szövegében mindkét változat: *kévánunk : árnyikában*. Ez a kettősség is jól mutatja a fentebb részletezett nyelvi ingadozást, mely nehezíti a nyelvemlékek írójának nyelvjárási beazonosítását.

e ~ ö A 16. században a legerősebben *ö*-ző déli területek mellett más nyelvjárási részlegekben is megfigyelhető az *ö*-zés. A 17. századi északi területi norma egyik jellegzetessége a *tött, vött, lött* alakok használata, noha a palóc és az északkeleti

¹² IMRE 1971, 193.

¹³ BENKŐ 1957, 73.

¹⁴ BENKŐ 1957, 88.

¹⁵ IMRE 1971, 186.

a legillabiálisabb nyelvjárásunk, az illabiális *i*-zés és *ē*-zés jellemzi, a köznyelvben szinkrón variánsként egymás mellett élő formák közül inkább az illabiális használatos ezen a területen. Korábbi vizsgálataim, a 17. századi Nógrád megyében keltezett iratok vizsgálata alapján is bizonyítani lehet, hogy a *tött*, *vött*, *lött* alakok használata nem nyelvjárási indíttatású.¹⁶ Az akkor vizsgált korpuszomban kizárólag hivatalos iratokban (közgyűlési jegyzőkönyvben, határvitákban és egy kölcsönnyilatkozatban) találtam ilyen alakokat, de pl. a nemesi misszilisekben vagy a palóc területhez köthető tanúvallomások lejegyzett szövegében nem fordul elő. Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy az északi-északkeleti deáki írásművekbe a norma hatására kerülnek be ezek az *ő*-zű alakok. A szurdokpüspöki levelek írója is használja ezeket a normatívnak tekintett igealakokat, pl. *tött*, *vött*, *vönne*.

Labiális a szótőben és a *-t* tárgyrag előtt a fonéma az alábbi szavakban: *pör*, *röstsége*, *röttegesben*, *rétünköt*, *bennünköt*, *életünköt*, tehát némi *ő*-zés jellemzi a szurdokpüspöki levelek lejegyzőjét. Horger Antal is, akit Imre Samu idéz, azt írja, hogy a – tipikusan *ő*-zű déli területen kívül – a Dunántúlon gyakori az *ő*-zés, Imre Samu is sok dunántúli kutatópontot sorol az *ő*-zés típusainak bemutatására.¹⁷

eő A 16–17. században a magyar nyelvterület kisebb részére korlátozódó hangváltozás indult meg: az *ő* monoftongus a Tiszántúl egy részén *eő* kettőshangzóra bomlott.¹⁸ Reguly Antal 1857 szeptemberében a Medvesalja településeinek adatolta ezt a kettőshangzót speciális hangtani helyzetben, a szótagzáró *l* kiesésével együtt.¹⁹ Hogy a szurdokpüspöki levelekben az alábbi szavakban csupán az *ő* lejegyzésére szolgáló írnoki írásjegy, avagy az élőbeszédben is hallható *eő* diftongus lenyomata, aligha dönthető el bizonyosan az alábbi szavakban: *eő*, *eők*, *eövék*, *eörökös*, *eőkör*, *keönyörgünk*, *eövekké*, *keözöttünk*, *eöccsével*. Ugyan Bárczi Géza azt írja, hogy a 16–18. század között a Tiszántúl egy részén többek között *ő* > *eő* kettőshangzóra bomlás indult meg,²⁰ de nem valószínű, hogy ennek a hatása lenne ez. Mivel más diftongusra utaló jel nincs a levelek szövegében, ezért inkább az írásváltozat erősíthető meg, mintsem az, hogy ejtett diftongus lenyomata lenne.

Mássalhangzó-jelenségek

Palatális és depalatális alakok. Nyelvjárásaink a 16. században *l*-ező és *ly*-ező részlegekre bomlottak, a *j*-zés a 17–18. században terebélyesedett ki. Az *ly*-ezés olyan jelenség, amelyet a palóc beszélők megőriztek. A szurdokpüspöki levelekben sok olyan szóalak fordul elő, amelyben az *lly* utalhat a palatális ejtésre, de biztosan nem jelenthetjük ki, hogy pl. az *ammellyet*, *tellyességgel*, *illy*, *megvizsgállya*, *visellyen*, *valamellyikünknek*, *talállyák*, *ollyá*, *ollyan*, *gondollyák*, *illyen képpen*,

¹⁶ GRÉCZI-ZSOLDOS 2007, 55.

¹⁷ IMRE 1971, 203–204.

¹⁸ BÁRCZI 1996, 250.

¹⁹ REGULY 1975; REGULY 1994.

²⁰ BÁRCZI 1996, 250.

véllyük, javallyuk, éllék, tellyes szavakban az *lly* a palatális *l* jele lehet, csupán gyanítható. Bizonyos szavakban a kiejtés szerinti helyesírás alapján kerültek be a palatális ejtésre utaló betűk, betűkapcsolatok: *szolgálattyára, sajjattyok, akarattyá, parancsolattyá*, ám az *utolbanyi* szóalak a palatalizáció félreértelmezhetetlen példája.

Depalatális alakok is feltűnnek: *vadnak, hadnánk, kénszerítetténk, kéntelenség, reménségbül, visszázkodó*.

Intervokális gemináció. A levelek szövegében több olyan szóalakot is találunk, amelyben a mássalhangzó (s) intervokális helyzetben megnyúlik, a legtöbbször -s melléknévképzős szavakban: *alázatossan, valóságossan, helyessen, szorgalmatossan, szerencsésen, bőségesen, felessen, alkalmatossabb*, de más esetekben is előfordul a gemináció: *várassa* 'városa', *beszéllek, utánna, közölünk, béllenni, velle*. Elképzelhető, hogy az alábbi szavakban emfátkus oka van a nyúlásnak: *iszszonyú, panaszszainkra*.

Ezzel ellentétes jelenség, a **rövid magánhangzós** lejegyzés is előfordul a levelekben: *menyiszer, vilongó, könyű, békeséget*. Valószínű, hogy ezek csak a kialakulatlan, következtelen helyesírásból adódó alakváltozatok. Az *Ara* (valószínű ejtése: *ára*) 'arra' szóalak azonban vélhetően az *r* kiesése és az előtte álló magánhangzó megnyúlását előidéző, a palócban is meglévő jelenség írásbeli jele.

Alaktani jelenségek

A **szótövek** közül érdemes szót ejteni a palóc nyelvjárásra jellemző *szeker*-típusú egyalakú tövekről, mivel a levelek szövegében is megjelennek ilyen jellegű alakok, bár a következtelen helyesírás miatt nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy valóban az ejtést tükrözi-e az írásmód: *level, keves*. Megerősítheti mégis a rövid magánhangzós olvasatot az a tény, hogy a *level* többször – szótóváltatként, toldalékolva, összetett szóban is – rövid magánhangzójú. Ez a tőtípus a palóc nyelvjárási részleghez köti az írnokot.

Két olyan szóalakkal találkozunk azonban a levelek szövegében, amelyek nem a palóc nyelvjárási régióhoz, hanem a dunántúli, göcseji nyelvjáráshoz kötődő tőváltozatot mutatnak. A nyugat-dunántúli nyelvjárási részlegben őrződött meg a – vélhetően az ősmagyar korban még meglévő – tővéghangzó. A levelekben az alábbi nyelvi adatok szintén az írnok dunántúli származására mutatnak: *elrepüllövé, szaladován*.

A 17. századi északi-északkeleti norma egyik jellemzője, hogy a **birtokos személyjel** E/3. személyű alakja *-i*. A levelekben is találunk egy példát erre: *ízit*, a birtoktöbbsesítő jel is a legtöbbször *-i*, pl. *Tábori* 'táborai', *épületire* 'épületeire', *Jobbágyi* 'jobbágyai', *határinkot* 'határainkat'.

A birtokos személyjel regionális norma szerinti T/3. személyű alakja: *-ok, -jok, -ék, -jék, -ök, -jök*. A levelekben ez az alakváltozat az egyeduralkodó, tehát ebben a nyelvi részlegben a normára törekvés mutatkozik meg, pl. *parasztságok, sajjattyok, uttyok, marhájok, commisziójok; elméjek, szívek; földök(ön), ügyök*. (A mai közép-

palócban kétalakú, a zárt *ë*-s forma már nem, de a másik két változat ugyanolyan formában él: *-ok, -ök, -jok, -jök*.)

A levelek írója a **határozóragok** közül a zárt, rövid magánhangzós alakváltozatot részesíti előnyben, tehát a normától csupán a rag magánhangzójának hosszúsága tér el, amely a hosszúság-rövidség következtelen jelöléséből adódóan akár egyező is lehet, hiszen néhol az *ü* ékezte akár *ű*-nek is olvasható:

-bul, -bül: eltulajdonításából, (csupán egyszer megjelenő alakváltozat: hullásából), törésébül, földébül, vesztésébül, kéntelenségébül, leveleinkbül, kezébül;

-tul, -tül: kár vallásoktul, Atyafiaktul, Nag[yságo]toktul, állapattul, I[sten]tül, erdőtü, vezértül;

-rul, -rül: nyomoruságinkrul, arrul, dolgairul, hatalmasságokrul, földrül, mélyrül, gyöngvösrül, ezekrül.

A palóc nyelvjárásra a *-bó, -bö* típusú ragváltozat jellemző, így ez a nyelvi részleg sem a keletkezési hely nyelvjárásához köti az ímokat.

A ragos személyes névmások vagy határozószók *l*-jének időtartam-átváltásos alakulása már a középkor végén megindult, leginkább a keleti országrészben. A levelekben talált alakok ezt a változatot mutatják: *tölle, töllünk, töllök; rolla, rollunk, rolluk.*

A **-val, -vel** ragos alakok sem palócos sajátyságot mutatnak, s ez vélhetően nem abból adódik, hogy a mássalhangzók mennyiségjelölése nem következetes. Szembetűnő, hogy a levelek írója sosem jegyez le geminált alakot, csupán – az egyébként a nyugati nyelvjárásainkra jellemző – rövid magánhangzós formákat találunk a levelek szövegeiben, pl. *falunkal, portékáinkal, tehetségünkkel, marháinkal*. Benkő Loránd megjegyzi, hogy ezek a változatok még a 18. században is éltek a Dunántúlon.²¹ Nem találunk sok *-val, -vel* ragos szóalakot a levelek szövegeiben, mivel az írnok gyakran a sociativusi *-stul, -stül* ragos formát használja társ- vagy eszközhatározóként a mondatban, pl. *seregestul* (bizonyára íráshiba) ~ *seregestül, gyermekestül*.

A **vonatkozó névmás** változástörténete szorosan kapcsolható a **határozott névelő** alakváltozásának folyamatához. A szurdokpüspöki levelekben található vonatkozó névmások egy része az *mi, az mellyekért* alakváltozatú, de többnyire azt az átmeneeti állapotot mutatják, amikor az *az*- előtag hasonul a névmás első mássalhangzójához, s geminálódik: *ammely, akki, ammelyre, ammelynek, ammint*. Ez az alakváltozat előzi meg a későbbi normatív nyelvváltozatra jellemző *ami, amely* típusú formát. A 17. századi Nógrád vármegye területén kelt nyelvemlékek részletes tanulmányozása arra a jól nyomon követhető változási folyamatra mutatott rá, hogy a 17. század első évtizedeiben még kizárólagos az *az*- előtagú változat, a névelők esetében *az + C (consonans)* alakváltozatú, a század középső évtizedeiben jelennek

²¹ BENKŐ 1957, 80–81.

meg a fenti példasorban is látott átmeneti állapotot jelző, hasonult, geminált névmásváltozatok, ugyanekkor párhuzamosan a hiányjellel jelölt, átmeneti állapotot jelző *a' + C* névelőváltozatok, s a század utolsó évtizedeiben jelenik meg a névmásokban az *a-* előtagú változat, a névelőknél az *a + C* forma.²² A szurdokpüspöki levelekben a határozott névelő alakja a legtöbbször *az + mássalhangzó* alakváltozatú (pl. *az kéntelenség, az nevezetes határok, az Bikk erdőtü, az határok, az Pataiak* stb.), ez arányaiban jóval többször fordul elő (a 8 levélszövegben 41-szer), mint az összesen 3-szor megjelenő *a + C* forma – jelezve az új grammatikai alak kezdődő terjedését, az írott szövegben való meg-megjelenését: *a babad földrül, a Szent Albert könyvébül, az a föld*. A mutató névmási alakok kizárólag az *ez + C* alakváltozatot mutatják, pl. *ez kis cédulában*.

Ez időben nagy jelentőségű változás történt a **múlt idő** kifejezési módjában. Fokozatosan eltűnt a régmúlt, az elbeszélő múlt és az egyszerű múlt között funkciókülönbség mutatkozott. A leggyakrabban a *-t, -tt* jeles befejezett múltat használták akár a régmúlt kifejezésére is. A levelekben igen változatos múltidő-kifejezési módokat találunk. Megvan a régmúlt, mind a *volt*, mind a *vala* segédigés változat: pl. *volt volna, bocsátott volt, jötenek volt, bocsátotta vala, küldötte vala*. Jelen van az *-a, -e, -á, -é* jeles elbeszélő múlt: pl. *mondánk, vég nem szakada, kénszerítetténk*, és az eredetibb T/3. raggal a *-t, -tt* jeles befejezett múlt is megjelenik a levelekben: *fizettenek, jötenek, elszakasztottanak, cselekedtenek*.

Fokjelek. A melléknév közép fokának a jele a levelekben: *-b*, pl. *üdősb, esztendősb*. A felsőfok jele egy helyütt *let-* ... *-b*: *let elsőben*, de megtaláljuk a *leg-* változatot is: *leg főképpen*. A *let-* felsőfokjel palócos vonás, a 20. században is jelen volt még a palóc nyelvjárásban, de annak inkább már csak a keleti csoportjába szorulva vissza.

Mondattani jelenségek

Vonzatok. A *-ban, -ben* és a *-ba, -be* közötti funkciókülönbség elmosódása gyakori jelenség ebben a korban, a levelek is bizonyítékkal szolgálnak erre: *kezünkben adatott, Gombkötő János kezében bocsátott volt bennünköt, vetük is eszünkben, eleiben bocsátani*. A mai igei vonzatoktól eltérnek az alábbiak:

azon esedezünk

melyről gyanakodunk

azzal bízzák magokat

busítottuk ... levelekért

A *fut* ige tranzitív: *Nag[yságo]tokat immár sokszor futottuk*.

Egyeztetés. A többes számú határozatlan számnév utáni többes szám használata a mai palócnak is sajátossága, de a korabeli magyar nyelvű szövegekbe főként latin hatásra kerültek be. A szurdokpüspöki levelekben is megjelenik: *sok panaszkolko-*

²² GRÉCZI-ZSOLDOS 2007, 108–111.

dásink, számtalan sarcsoltatások miatt, de találunk a többes számnév után egyes számban álló főnevet is: *sok berzenkedése miatt*.

Az alany és az állítmány egyeztetlenségét is látjuk a következő mondatban: *az környül való tartomány is fölötte igen álmélkodnak és csudálkoznak Nag[yságo]tok[na]k és Uraságtok[na]k ilyen nagy gondviseletlenségén*. Ez lehet véletlen elírás, de logikai egyezés is, vagyis az odatartozó emberek összességét szinesztézaszerűen megjelenítő *tartomány* szónak akár többes értelmet is tulajdoníthatott az írnok.

Idegen nyelvi hatást érzékelhetünk az alábbi mondatok szerkesztésében:

minden jomodort keressen eö N[a]g[yság]oktul

Ara-is tēßünk emlekezetet

nem felejtkezhetünk Nag[yságo]tok és Uraságtok eleiben emlekezetet nyujtanunk.

A tagadás idegenes hatást tükröz az alábbi levélrészletben: *semmit adnak rajtok*. Elképzelhető, hogy a latin nyelv hatása hagy nyomot magyar nyelvhasználatán.

Néhány helyen meg épp a **költői mondatfűzés** gyönyörködteti a mai olvasót. A levelek írója igyekszik képszerűvé tenni helyzetüket:

...tellyességgel elszorítottanak bennünkket, úgy annyira, hogy csak mint edgy kertben volnánk...

Török Pogányságok[na]k Tábori nyughatatlanságok miatt rajtunk hatalmaskodo insege és rètegése annyira borongat és félelmesitet bennünket, hogy mint az ágon ülő madarak, csak elröpüllöven és szaladován élünk tartományunkban.

A poétikai eszközök közül egy helyen figura etymologica teszi költőivé a szöveget: *emberséges embereinket*.

Lexémák

Érdemes kiemelni és szótárszerűen bemutatni néhány szót a levelek szövegéből. Egy részét azért, mert archaikus szóalak vagy azért, mert a szó mára elavult, és ma már nem vagy nem ebben az értelmében használjuk, másrészt azért, mert tájszó, s ezzel a lokalizációt segíthetjük. A szócikkekben a címszó mellett feltüntettem a szövegkörnyezetet, majd a jelentés(ek)e)t, s helyenként némi magyarázatot.

aránt *egyéb aránt mind helyessen vagyon 'iránt'*. A TESz. szerint az alakváltozatok közül az *aránt* az eredetibb, ebből az *eránt* *a > ě* elhasonulással, majd az *iránt* *ě > i* zártabbá válással jött létre.

atyafi *ßomßéd Várasí és Falusi Atyafiak; villongó Atyafiak 'ember, embertárs'*

berzenkedés *röttegésben és félelemben vagyunk az Pogányságnak sok berzenkedése miatt 'háborúskodás, ellenségeskedés, marakodás, veszekedés'*

derék *az határok állapattya felől való derék levelet szorgalmatossan megvisgállyá; Ezen dolgot elfelejtvén derék levelünkben beiratni; méltosztassa Nagtok alá bocsátani... az derék határ levelet* TESz. 'fő-, igazi, valódi', SzT. 'hiteles, fontos, lényeges'

egyenetlen *velünk egyenetlen és viszálykodó bomßéd Várasí és Falusi Atyafiak*
'nem azonos állásponton lévő, harcoló, viszálykodó'

elmulatás *Az elmúlt törvénynap elmulatása után is elkapták ... szántó marháinkat.*
'elmúlás'

elragadoz *az szabad földről is el ragadozzák ... marháinkat* 'sorozatosan ellopják, elragadják, eltulajdonítják'

felesen *Pataiak felesen vadnak, mi pedig kevesessen.* 'fele annyian'

feltámad *kénszerítették Nag[yságo]tokat megtalálni, hogy támadgyon fel mellettünk* 'kiáll, megvéd, védelmez'

hányott *hányot határok* 'ásott, felhányt'. A települések határait egykor földhányásokkal is megjelölték.

haza *hazánk[na]k tudniaillik az Nag[yságo]tok BurdokPüspöki nevü Falujának, nekünk lakó helyünknek; pusztaságra jut állapattya nyomorult hazánk[na]k; BurdokPüspöki nevü hazánk[na]k* 'otthon, lakóhely, itt: falu'

következik *az eöör fele marháinkon kívül más vidéki földekre kellet következnünk*
'kényszerül, költözik, szorítkozik'

lakos *környülöttünk levő falukban lakos* 'lakó'

megigenlik *immár magunk is tellyességgel megigenlettünk illy messzére fáradozni*
'megeléget'

ráfogad *az saját erdőnkre hatalmasul ráfogadták az Vidéki sörtés marhákat* 'ráterel, ráenged'

sörtésmarha *az Vidéki sörtés marhákat* 'sertés, disznó'

szorgalmaztat *Uraságtokat menyiszer kelletett szorgalmaztatnunk határink állapattya végett* 'fáradtságot okoz, munkára bír'

szűkleni *az kertek körül kelletik szűklenünk* 'szűkösén lenni, élni'

taglás *s-ki még ez világon vèrteng-is megérzi ízit az rajta esett taglásnak, lövésnek*
'tángálás, ütés, ütögetés, verekedés'

unalmas *unalmas nyomoruságinkrul* 'sokáig tartó'

untaszt *Uraságtokat menyiszer kellett ... untasztanunk határaink állapotya végett* 'untat, sokszor tesz vmit'

utolbanyi *utolbanyi panaszkunk* 'utolsó'

verteng *ki megholt, s-ki mígez világon vèrteng-is, megérzi ízit az rajta esett taglásnak, lövésnek* 'forgolódik, fetreng, egyhelyben topog, toporog';²³ a Czuczor–Fogarasi-szótár a Nádor-kódexből idézi E/2. személyű ragozott alakját: *vertengesz*, illetve Toldi Ferencre hivatkozva osztja meg a Winkler-codex adatát: *vertenghez*.²⁴

villongó *villongo Atyafiak* 'vitázó'; *vilongo nagy darab földünk; vilongo darab erdőnkön* 'vitázó, viszálykodó, vita tárgyat képező'; *villongó állapotinkrul* 'vitás'

A levelek szövegének helyesírása

A nyelvi elemzés során több alkalommal tettem már megjegyzést a szurdokpuspöki levelek helyesírására vonatkozóan. A scriptor helyesírására – a korra jellemzően – a következtelenség jellemző, egyazon szót ugyanabban a levélben akár kétféleképpen is leír, a magán- és a mássalhangzó-hosszúságok jelölése nem mindig történik meg. Az *-is* kötőszót vagy partikulát mindig kiskötőjellel kapcsolja az előtte álló szóhoz, ugyanígy a *s-* kötőszót az utána álló szóhoz. A sorok végén elválasztójelet alkalmaz, amennyiben átviszi a szó egy részét a másik sorba, ennek jele kettős vízszintes vonal (=). Mondatai hosszúak, több tagmondatból állnak, s akár féloldalmnyi terjedelműek is lehetnek. A tagmondatokat vesszővel választja el, a mondat végén pontot használ. Helyenként a szóelemzés elvét alkalmazza, de gyakrabban fordul elő a mássalhangzók kapcsolódásánál a szóelemzés helyett a kiejtés elvének alkalmazása (pl. *állapattya, Annyátul, hajcsák, álhatunk* stb.).

Összefoglalás

Az 1654–1659 között keletkezett szurdokpuspöki jobbágypanaszok történeti dialektológiai elemzése után arra a következtetésre juthatunk, hogy a nyelvemlékek külső és belső lokalizálása nem mindig mutat azonosságot. A keltezés ugyan a palóc nyelvjárási területen elhelyezkedő Szurdokpuspöki településhez köti a missziliseket, ám a belső lokalizáció, amely a levelek szövegeinek nyelvi-nyelvjárási elemzésén alapul, a levelek írójának nyelvhasználatát csak kismértékben köti a palóc nyelvjáráshoz, ebből következően valószínűsíthetjük, hogy az írnok nem a levelek keletkezési helyéről származik, azaz nem palóc anyanyelvjárású. A mikrolingvisztikai elemzésből sokkal inkább arra következtethetünk, hogy a levelek scriptora a Dunántúlról származik. Nyelvhasználatát a 17. századra jellemző nyelvi-nyelvjárási keveredés jellem-

²³ Kiss 2012, 458.

²⁴ Czuczor–Fogarasi 1862, 959.

zi. A levelek szövegében megmutatkozó nyelvi keveredést az indokolja, hogy a nyelvi norma még csak alakulóban van, de nem kodifikálódott, illetve az írnokot származási és működési helye más-más nyelvjárási területhez köti. Ez a kis korpuszon végzett vizsgálat is bizonyítékkul szolgálhat a nyelvjárástörténettel foglalkozók számára, hogy a nyelvemlékek lokalizálása esetén nem egyedül a keletkezés helye a mérvadó. A dialektológiai vizsgálatomat kísérő szociolingvisztikai elemzés, a nyelvemlék keletkezése mögött feltárható történelmi-társadalmi kontextus ismerete is fontos adalékokkal szolgálhat. Egy egykori szövegemlék, ez esetben határvita nyelvi elemzését a külső nyelvi tények ismerete is segítheti.

Bibliográfia

BÁRCZI 1996

BÁRCZI Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Custos, 1996.

BENKŐ 1957

BENKŐ Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.

CZUCZOR–FOGARASI 1862

CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdász, 1862.

DEME 1959

DEME László: *A XVI. század végi norma kérdéséhez*. Budapest, Akadémiai, 1959. (Nyelvtudományi Értekezések, 20.)

DEME–IMRE 1968–1976

A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. Szerk. DEME László–IMRE Samu. Budapest, Akadémiai, 1968–1976.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2007

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2007. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 52.)

IMRE 1971

IMRE Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai, 1971.

KISS 2012

KISS Gábor: *Régi szavak szótára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2012.

PAPP 1956

PAPP László: Az északkeleti nyelvjárásterület a XVI. században. In: *Emlékkönyv Pais Dezső 70. születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI Géza–BENKŐ Loránd. Budapest, Akadémiai, 1956, 466–472.

REGULY 1975

REGULY Antal: *Palóc jegyzetei*. Sajtó alá rendezte SELMECZI KOVÁCS Attila. Eger, 1975. (Tanulmányok a Palóckutatás körében, 1.)

REGULY 1994

REGULY Antal: *Magyarországi jegyzetek*. Szerk. és közreadja SELMECZI KOVÁCS Attila. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1994.

SZOMSZÉD 1992

SZOMSZÉD András: *Egy falunak két temploma*. Szurdokpüspöki, Szurdokpüspöki Község Önkormányzata, 1992.

SZT.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I–IX. Összeáll., szerk. SZABÓ T. ATTILA. Bukarest–Budapest, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Kriterion–Akadémiai, 1975–1997.

TAKÁCS 1987

TAKÁCS Lajos: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1987.

TESz.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai, 1967–1976.

A NÉMET LOGISZTIKAI SZAKSZÓKINCS BEMUTATÁSA, VALAMINT LEHETSÉGES SZÓTÁRI ÁBRÁZOLÁSA(I)

ILLÉSNÉ KOVÁCS MÁRIA – KRISTON RENÁTA

Bevezetés

Jelen tanulmányban a német logisztikai szaknyelv bemutatására teszünk kísérletet azzal a célkitűzéssel, hogy a szaknyelvi elemzés után vázolhassuk a logisztika szakszókincsének szótári ábrázolási lehetőségeit német–magyar viszonylatban. Egy német–magyar, magyar–német szaknyelvi logisztikai szótár nagymértékben támogatni tudja a logisztikai bilaterális együttműködéseket, a logisztikai kommunikációt, valamint a fordítók, tolmácsok számára is egyszerűbbé teszi az eligazodást, és hatékonyabbá teszi a logisztikai irányultságú munkavégzést (fordítást, tolmácsolást). Mivel jelenleg nem áll rendelkezésre se nyomtatott, se elektronikus formában kétnyelvű logisztikai kézikönyv, illetve szótár, ezért hiánypótlónak számítana egy hasonló jellegű munka. Korábbi tanulmányokban¹ már esett szó logisztikai szótárral kapcsolatos koncepcionális kérdésekről, azokban egy háromnyelvű tanulói szakszótár megalkotása volt a cél.

A logisztika fogalma

A német logisztikai szaknyelv konkrét ábrázolása előtt elsőként a logisztika fogalmát tisztázzuk nemzetközi környezetben, hiszen többféle értelmezés létezik. Modern kori létünk számos területét meghatározza, mindennapjaink része mindaz, amit logisztika néven értünk. A fogalom régóta ismert és használatos, jelentése azonban egyrészt sokat változott történetileg, másrészt eltérő a hétköznapi és a tudományos nyelvhasználatban. A logisztika köznyelvi definíciója Minya Károly *Új szavak* (2007) című munkájában a következő: „1. Ellátóegység, hadtáp. 2. Nagyobb munkát támogató szolgálatok összessége, munkaszervezés, szervezeti háttér. Azon vállalkozási tevékenységek rendszere, amely biztosítja a működéshez szükséges javakat (termékeket, szolgáltatásokat), különös figyelmet fordít arra, hogy azok megfelelő helyen, időben, mennyiségben, minőségben és választékban álljanak rendelkezésre, és egyúttal érvényre juttatják a vállalkozás profitszerzési törekvéseit.”² A szó jelentésének megadása utal a logisztika történetére is, hisz az első jelentés a legkorábbi megjelenésre, az elsődleges funkcióra vezethető vissza. A logisztika fogalma először az ókori görögöknél jelent meg. Vélhetően a görög

¹ KRISTON 2012; KRISTON 2013.

² MINYA 2007, 97.

logos 'értelem, tervezés' jelentésű szóból származik. Évszázadokon keresztül a hadviseléshez kapcsolódott, szinte csak katonai értelemben fordult elő, az utánpótlás, ellátás szervezését és szervezetét jelentette.³ A hadsereg eredményességét, üttőképességét jelentős mértékben befolyásolta az utánpótlás megszervezése, hatékonysága, időbeli ütemezése (élelmiszer, ruházat, fegyver, szállítóeszközök stb.). Olyannyira, hogy a római hadseregben már külön szervezet foglalkozott a légiók szállásával és ételmezésével. VI. Leó bizánci császár már a maihoz hasonló értelemben írt a logisztikáról a harcászatról szóló művében. A napóleoni háború egyik tábornoka, A.-H. Jomini szinte a mai jelentésében használta a logisztikát az ellátás és utánpótlás tervezésére, irányítására, és a katonai biztonság fontos eszközének, valamint a hadtudomány önálló ágának tekintette. A modern kori hadseregben is kiemelkedő jelentőségű a logisztika szerepe, akár a második világháború amerikai részvételét vizsgáljuk, akár a vietnámi, vagy az Öböl-háborúban betöltött szerepét, netán napjaink szomorú aktualitását, Ukrajna orosz megtámadását.

A logisztika tehát a hadászatból indult, vált egyre jelentősebb tényezővé a katonai sikeresség terén, és innen indult hódító útjára a gazdaság minden területén. A 20–21. század globális gazdaságában, felgyorsult világában, az intenzív termelés és a vevői igények azonnali kielégítésére fókuszáló gyártás és kereskedelem korszakában a logisztika a gazdaság meghatározó tényezőjévé vált. A fogalom értelmezése a tudományterülettel foglalkozó szakirodalomban sem egységes. Az általunk legátfogóbbnak tekintett definíció szerint: „Olyan zárt folyamat, amely magában foglalja a beszerzés – termelés – szolgáltatás – elosztás – értékesítés – felhasználás – újrahasznosítás értékteremtő és -megőrző láncolatában meghatározó szerepet játszó anyagáramlást és az ehhez kapcsolódó, integráltan kezelt információ – energia – munkaerő – érték- és pénzáramlást.”⁴ Napjaink gazdaságában a logisztika átfogó területei, amelyek számos speciális részterületet foglalnak magukba, a következők:

- Beszerzési logisztika
- Termelési logisztika
- Elosztási/értékesítési logisztika
- Hulladékkezelési és újrahasznosítási logisztika

A főbb területeket áttekintve láthatjuk, hogy a logisztika egy termék előállításának teljes ciklusát lefedi egészen az újrahasznosításig. Ebből következően pedig napjaink globális gazdaságának szinte minden területét alapvetően érintő tevékenységek összességét értjük alatta, amely a termeléstől, értékesítéstől az energiaszolgáltatáson át a banki szféráig mindenütt jelen van.

³ CSELÉNYI–ILLÉS 2004, 23.

⁴ CSELÉNYI–ILLÉS 2004, 23.

A logisztikai szaknyelv használói

A logisztika fogalmi elemei után a logisztikai szaknyelv használóit mutatjuk be, ami a szótárszerkesztés szempontjából rendkívüli jelentőséggel bír. Legfőbb törekvésünk ugyanis, hogy a célzott használói csoport igényeiből kiindulva épüljön fel a szótári struktúra, és ez nem lehetséges a használói kör megismerése nélkül. A logisztikai szaknyelv használói a termelés, a gazdaság legszélesebb értelemben vett területein egyaránt megtalálhatók mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban. A közöttük levő pontos és konkrét információcsere, a feladatok összehangolása pedig szükségszerűen megkívánja az egységes terminológiával operáló szaknyelv használatát mind az egynyelvű, mind a többnyelvű szakmai közegben. A szaknyelv használóinak feltérképezése a gazdaság azon területeinek számbavételét kívánja meg elsődlegesen, amelyeken a logisztika szerepe lényeges, napi gyakorlat és szükséglet. Ezek elsősorban a gyártó és kereskedelmi vállalatok, multinacionális cégek, a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatók, szállítványozók, beszállítók, a pénzügyeket bonyolító banki területek, a kapcsolódó jogi szolgáltatások belföldi és nemzetközi értelemben is, az irányító, koordináló szervek: minisztériumok, hivatalok, a kereskedelmi szolgáltatók, beleértve az online kereskedelem szereplőit is, a felhasználók, vásárlók, a tudományos kutatást végző intézetek és egyetemek.⁵

A fenti használói kör csoportosítása jelen tanulmányban az alapján történik, hogy milyen szintéren valósul meg a munkavégzés, illetve kommunikáció.

Egynyelvű szintér dominál a gyártó és kereskedelmi vállalatoknál, a logisztikai szolgáltatóknál és a szállítványozóknál, az ellátási lánc beszállítóinál, valamint a minisztériumoknál, hivatalos szerveknél, érdekképviselőknél és egyetemek esetében a magyar nyelvű képzéseknél (pl. logisztikai mérnöki képzés).

Többnyelvű szintér valósul meg a multinacionális és globális cégeknél, valamint az olyan szakmák képviselői esetében mint a szaknyelvi fordító és tolmács, a terminológus, a nemzetközi szállítványozási és logisztikai szakügyintéző, valamint a nemzetközi gazdálkodás (nemzetközi szállítványozás és logisztika) felsőfokú szakképzés hallgatói és oktatói esetében, az egyetemek idegen nyelvi képzéseiben (pl. logisztikai mérnöki képzés angolul, illetve logisztikai szaknyelv és kommunikáció tárgy német nyelven), az oktatói mobilitás és hallgatócsere vonatkozásában, valamint a nemzetközi konferenciákon és projektek során.

A német logisztikai szaknyelv horizontális tagolása

A német logisztikai szaknyelv kétnyelvű szótári ábrázolásának bemutatásához, ahol a német a forrásnyelv, a magyar a célnyelv, a használói kör bemutatásán kívül elengedhetetlen a német logisztikai szakszókincs felépítésének vizsgálata. A szókincs elemzése során a horizontális és a vertikális csoportosítást vesszük alapul, vagyis ennek mentén mutatjuk be a logisztikai szaknyelv főbb jellemzőit.

⁵ NYAKAS 2011, 89.

A horizontális tagolás általánosságban azon a tényen alapul, hogy ahány szakma van, annyi szaknyelv létezik. A szaknyelvek horizontális tagolását többféle módon közelíti meg a szakirodalom, jelen tanulmányban Hoffmann⁶ és Roelcke⁷ felfogását mutatjuk be.

Hoffmann⁸ horizontális tagolásának rendezőelve a szaknyelvek egymáshoz való kapcsolata, azok egymáshoz fűződő rokonsági foka. Roelcke⁹ a szaknyelv horizontális felosztásában a tudományos, technikai, valamint az intézményi szaknyelvet különíti el egymástól.

Roelcke¹⁰ munkájára támaszkodva a német logisztikai szaknyelv a technikai szaknyelvek közé sorolható, hiszen szókészletében dominálnak az erre a szakterületre jellemző elemek. Emellett a logisztika interdiszciplináris terület, vagyis a műszaki tudományok mellett jelentős szerepet játszik benne a közlekedéstudomány és a közgazdaság-tudomány is. Két-két példa a német logisztikai szaknyelvből a fent említett három tudományterületről: A műszaki tudományokat az olyan terminusok képviselik, mint *Materialflusssystem* 'anyagáramlási rendszer', *technische Anlagen* 'műszaki berendezések', a közlekedéstudományt főként a szállítással, szállítmányozással kapcsolatos fogalmak reprezentálják, lásd *Frachtenbahnhof* 'teherpályaudvar', *Gabelstapler* 'targonca'. A közgazdaságtudományból származó elemekre szintén két példa a német logisztikai szaknyelvből: *Gemeinkosten* 'általános költségek', *Inkassoauftrag* 'inkasszós megbízás'.

A horizontális tagolás terminológiai rendszerezést is lehetővé tesz, így ennek keretében kerülhet sor az egyes részterületek ábrázolására. A funkcionális területi szempontú osztályozást két logisztikai szakkönyv alapján valósítjuk meg: Egy német egynyelvű logisztikai kézikönyv¹¹ és Cselényi–Illés¹² logisztikai tankönyve alapján. Ahogy a fentiekben, a logisztika fogalmának értelmezése kapcsán utaltunk rá, a logisztikán belül a következő területek különíthetők el: *Beschaffungslogistik* 'beszerzési logisztika', *Produktionslogistik* 'termelési logisztika', *Distributionslogistik* 'elosztási logisztika', valamint *Entsorgungslogistik* 'hulladékkezelési és újrahasznosítási logisztika'.

A *Beschaffungslogistik*, vagyis 'beszerzési logisztika' feladata, hogy a termeléshez szükséges alap-, segéd- és üzemanyagok, alkatrészek és szerelvények a megfelelő mennyiségben és minőségben, a megfelelő időpontban, a megfelelő helyen, megfelelő költséggel rendelkezésre álljanak, vagyis a beszerzési logisztika az anyagellátással kapcsolatos anyagáramlás és az ehhez kapcsolódó információ-áramlás megtervezését, megszervezését, irányítását és ellenőrzését végzi.¹³ A be-

⁶ HOFFMANN 1984, 67.

⁷ ROELCKE 2020, 29.

⁸ HOFFMANN 1984, 67.

⁹ ROELCKE 2020, 29.

¹⁰ ROELCKE 2020, 29.

¹¹ ARNOLD et al. 2008.

¹² CSELÉNYI–ILLÉS 2004.

¹³ CSELÉNYI–ILLÉS 2004.

szerzési logisztikához kapcsolódó kifejezések többek között a következők: *Zulieferer* 'beszállító', *Beschaffungsmarkt* 'beszerzési piac'.

A *Produktionslogistik* 'termelési logisztika' legfontosabb elemei közé tartozik az anyagszükséglet-tervezés, az erőforrás-tervezés, valamint a termelésirányítás. Funkciója az anyagok, kereskedelmi és kooperációs alkatrészeknek, részegységeknek a termelési folyamatokba történő belépésével kezdődik, és a termelő rendszer szempontjából értelmezhető késztermékek raktárba történő megérkezésével fejeződik be.¹⁴ A szótári címszólistára így az olyan terminusok felvételére kerül sor, mint például *Lagerbestand* 'raktárkészlet', *Materialfluss* 'anyagáramlás'.

Distributionslogistik alatt értékesítési, vagy disztribúciós logisztikát értünk. Az értékesítési logisztika termékáramlási és információs folyamatokat fog át, és a termék gyártásától a termék megvásárlásáig tart. Néhány példa erről a szakterületről: *Auftragsabwicklung* 'megrendelések lebonyolítása', *Verpackungseinheit* 'csomagolási egység'.

Az *Entsorgungslogistik*, vagyis 'hulladékkezelési és újrahasznosítási logisztika' a használaton kívülre kerülő áruk, termékek, erőforrások és az ezekhez kapcsolódó információk hálózatokon belüli és hálózatok közötti áramlásának koordinálásával foglalkozik, emellett felel a környezetvédelmi előírások betartásáért is.¹⁵ Olyan szakkifejezések tartoznak hozzá, mint például: *Abfallbewirtschaftung* 'hulladékgazdálkodás', *Abfallverbrennung* 'hulladékégetés' stb.

A szaknyelv, illetve szaknyelvi szóképzlet horizontális tagolása mellett létezik egy másik megközelítés, ez pedig a vertikális tagolás, mely más szempontok szerint veszi górcső alá a szaknyelveket, az ez irányú elemzésre a következő pontban kerül sor.

A német logisztikai szaknyelv vertikális tagolása

A szaknyelv és a szaknyelvi elemek használata a különböző szegmensekben eltérő jellegű, hiszen a szaknyelv több szinten létezik. Ezen szintek elkülönítése, a hierarchia szempontjainak kialakítása az utóbbi évek, évtizedek szaknyelvkutatóinak (hazai és nemzetközi) érdeme.

A vertikális tagolódás alapvetően a tudományos, a szakmai és a felhasználói nyelvet különíti el.¹⁶ A szempontok bővülése, az absztrakció fokának, a terminológiai igényességnek, a nyelvi formának, a nyelvhasználati környezetnek, a kommunikáció résztvevőinek a beemelése révén szofisztikáltabb, öt szintet elkülönítő struktúra jött létre.¹⁷

A kommunikáció absztrakciós foka alapján (Hoffmann):¹⁸

1. Legmagasabb (erősen terminologizált)

¹⁴ CSELÉNYI–ILLÉS 2004.

¹⁵ ARNOLD et al. 2008, 487.

¹⁶ HAHN 1983, 63.

¹⁷ HOFFMANN 1984, 72.

¹⁸ HOFFMANN 1984, 72.

2. Nagyon magas
3. Magas
4. Alacsony
5. Legalacsonyabb (csekély terminologizáltság)

Hoffmann rendszere a legmagasabb igényű, **erősen absztrakt, terminologizált** nyelvhasználatot tekinti a legfelső szaknyelvhasználati kategóriának, amely a tudós-tudós relációban fordul elő, és amelyet éppen ezért létszámát tekintve a legkisebb csoport használ. Az ez alatti szint a még mindig **nagyon magas** absztrakcióval, erős terminologizáltsággal jellemezhető, tudós-szakember közötti nyelvhasználatot jelenti, amelynek természetesen a felsőoktatás is a részét képezi. A **magas** absztrakciójú, erősen terminologizált nyelvhasználat az alkalmazott tudományok nyelvhasználatában, továbbá a kutató-vállalati vezető relációban használatos. Az ennél alacsonyabb szintre az **alacsony** absztrakció, a terminologizált természetes nyelv alkalmazása jellemző, és a gazdasági szféra, a termelés szakembereinek nyelvhasználatában jelenik meg. Ez a szint számosságát tekintve már jóval jelentősebb csoport kommunikációját jelenti. A hierarchia alján pedig a **nagyon alacsony** absztrakciójú természetes nyelv áll, amely néhány szakszót tartalmaz. Ez a laikusok, felhasználók, vásárlók, megrendelők nyelvhasználat, és éppen ezért számosságát tekintve a legjelentősebb csoport. A logisztikai szaknyelv használói is úgy oszlanak meg az absztrakció fokának mértéke alapján, mint minden szaknyelv esetében: az absztrakció, a terminologizáltság mértékének csökkenésével nő a használók köre. Ez természetesen összefügg az egyes területekkel, hisz a tudományos kutatás, a felsőoktatás jóval kevesebb személyt jelent, mint a gyártás, elosztás, beszerzés, szállítás stb. területek, nem beszélve a célcsoportról, azaz a fogyasztókról, vásárlókról.

Walther von Hahn¹⁹ vertikális felosztásában a szaknyelvek három szintje különböztethető meg:²⁰

1. Tudományok nyelve
2. Szakmai köznyelv
3. Gazdasági-kereskedelmi nyelv

Hahn²¹ fenti osztályozását alapul véve a logisztikában is megtalálhatóak ezek a szintek a következő példákkal: A tudományok nyelvét az olyan szaknyelvi elemek képviselik, mint *Disponibilität* 'rendelkezésre állás' és *Chargenkommissionierung* 'tétel-ek komissiózása'. A szakmai köznyelvhez tartozik többek között a *Bestellmenge* 'rendelési mennyiség' és a *Demontage* 'szétszerelés' kifejezések. A gazdasági-kereskedelmi nyelvhez sorolhatóak például a *Barcode* 'vonalkód' és a *Bankleitzahl* 'bankazonosító (szám)' szakszavak.

¹⁹ HAHN 1983, 63.

²⁰ Lásd még HELL 1985, 97.

²¹ HAHN 1983, 63.

Szótártipológia és logisztika

A logisztika szakszókincsének szótári ábrázolását megelőzően a szótárak tipológiai osztályozására kerül sor a fellelhető szakirodalom alapján. Elsőként egy általános szótártipológiát mutatunk be, melyet a szakszótárak csoportosítása követ. Az eredmények birtokában többféle szótári struktúra kialakítása válik lehetővé a logisztika szakterületén a célzott használói csoport igényeiből kiindulva.

Az általános szótárak tipologizálásánál Fóris Ágota²² munkájára támaszkodunk, mely egy szempontsor alapján csoportosítja a szótárakat.

A szótárak típusai Fóris²³ szerint:

1. Terjedelem: zsebszótár, kisszótár, kézisztár, normál méretű és nagyszótár
2. Nyelvek száma: egynyelvű, kétnyelvű, többnyelvű
3. Elrendezés: alfabetikus vagy tematikus
4. Szakterület: általános vagy szakszótár
5. Innovatív jelleg: teljesen új vagy átdolgozott kiadás
6. Hordozó alapján: nyomtatott vagy elektronikus/digitális

Terjedelem tekintetében zsebszótárakról, kisszótárakról, kézisztárakról, normál méretű és nagyszótárakról beszélhetünk. A szótári terjedelem többféle szemponttól függ: a címszavak számától, a feldolgozott anyag mennyiségétől, a könyv fizikai méretétől, kötetszámától. De szerepet játszhat a terjedelem meghatározásában az adott terület teljes szókészletéből vett minta nagysága, az adott nyelvet terület vagy szakma szokásai. Egyedül a címszavak száma nem lehet döntő terjedelmi kérdésekben.

Ha a nyelvek számát nézzük, akkor egynyelvű, kétnyelvű és többnyelvű szótárak léteznek. A feldolgozott nyelvek száma kihat a szótár szerkezetére, és lehetővé teszi vagy korlátozza az információk átadását. Az egynyelvű szótárak közül a nyelvi típusúak a címszavak értelmezését adják meg azonos nyelven, általában szinonimákkal és példamondatokkal kiegészítve. A lexikonok, enciklopédiák enciklopédikus ismereteket adnak meg a szócikkeikben, pl. adatokkal, dátumokkal, részletesebb magyarázatokkal segítik elő a szavak, nevek, események jobb megismerését.

A kétnyelvű szótárak a forrásnyelven megjelenő címszavak ekvivalenseit adják meg a célnyelven, legtöbbször egynél több jelentést megadva. Nagyobb szótárak példamondatokat használnak a címszó szövegkörnyezetben való bemutatására. A többnyelvű szótárak általában valamilyen nyelvváltozat szókincsét tartalmazzák, napjainkban legtöbbször szaknyelvi szótárak. A sok nyelv egymásmellettiisége nem engedi meg hosszabb magyarázatok vagy túl sok információ megadását, általában a címszavak és azok más nyelvi megfelelőit felsorolással, néha táblázatos formában adják meg.

²² FÓRIS 2018, 39.

²³ FÓRIS 2018, 39.

A szótári elrendezés kritériumának figyelembevételével a szótárak lehetnek alfabetikus vagy tematikus elrendezésűek. Ha a szakterületet tekintjük, akkor általános vagy szakszótárak különíthetők el egymástól. Az innovatív jelleg abban nyilvánul meg, hogy a szótár teljesen új koncepció szerint kerül kiadásra vagy már egy meglévő szótár átdolgozott kiadásaként. A szótárak létezhetnek különböző típusú hordozókon, vagyis lehetnek nyomtatottak, elektronikusak (CD-n, DVD-n hozzáférhetőek), illetve online változatban is hozzáférhetőek.

A wiegandi szakszótár-tipológia háromféle szakszótártípust különböztet meg:²⁴

1. fachliches Sprachwörterbuch
2. fachliches Sachwörterbuch
3. fachliches Allbuch

A *fachliches Sprachwörterbuch* legfőbb tulajdonsága, hogy kizárólag szaknyelvre vonatkozó nyelvi információkat tartalmaz, például morfológiai jellemzőket vagy a lemma ekvivalensét. A *fachliches Sachwörterbuch* kizárólag szakmai információkat közöl, míg a *fachliches Allbuch* rendelkezik mind a szaknyelvre, mind a szakmára vonatkozó információkkal.

Fóris²⁵ tipológiája, a logisztikai szakszókincs fenti ábrázolása, valamint a rendelkezésre álló források alapján (Kriston²⁶ és Fraunhofer Institut) megállapítható, hogy a logisztika szakterületén terjedelemben csak kis méretű szótár kiadására van lehetőség, a többi változat (közepes, nagy) kizárható. A Kriston²⁷ által kidolgozott logisztikai szakszótár címszóállománya német forrásnyelvvél 2537 lemmát tesz ki az lwb (Lexikograph's Workbench) nevű, a MorphoLogic Kft. által működtetett szótárszerkesztő programban, míg a Fraunhofer Institut által létrehozott logipedia elnevezésű online lexikonban²⁸ 3055 címszó található. A feldolgozott adatok nagysága is csekély(ebb) egy általános nyelvi szótárhoz képest, a német logisztikai szakszókincsben terminusként főként egyszerű, illetve összetett szavak (túlnyomórészt főnevek), valamint szókapcsolatok fordulnak elő.

Az is egyértelmű, hogy a logisztika esetében a szakterület jellegénél fogva csupán szakszótár (nem általános nyelvi) kiadására van lehetőség. Mivel sem nyomtatott, sem elektronikus, sem online formában még nem jelent meg magyar nyelvi kombinációban kétnyelvű vagy többnyelvű szótár, ezért a kiadandó szótár teljesen újnak minősül.

A fentieket összefoglalva a logisztika szakterületén általánosságban egy kicsi, teljesen új szakszótár megjelentetésére van lehetőség. A szakszótár további szempontokkal (lásd nyelvek száma, elrendezés, hordozó) való specifikációja annak függvénye, hogy mi a szótárszerkesztés legfőbb célja, valamint milyen használói igények kielégítését célozzák meg a szótárszerkesztők.

²⁴ Lásd WIEGAND 1988. és MURÁTH 2004, 122.

²⁵ FÓRIS 2018, 39.

²⁶ KRISTON 2013.

²⁷ KRISTON 2013.

²⁸ PRIEBIS 2022.

A német logisztikai szakszókincs szótári ábrázolásának lehetőségei

Ha leszűkítjük a logisztikai szakszókincs lexikográfiai jellegű vizsgálatát a német forrásnyelvre és a magyar anyanyelvű használókra, akkor a szótári ábrázolás kombinációs lehetősége is csekélyebb lesz, hiszen a nyelvek szerinti csoportosításnál kizárható az egynyelvű szótári ábrázolás. Ebben az esetben kétnyelvű vagy többnyelvű szótár megalkotása jöhet kizárólagosan szóba.

Elrendezés tekintetében az a döntő a szótárszerkesztés során, hogy a szótárhasználat milyen helyzetben valósul meg: Az alfabetikus (szemaziológiai) elrendezés legfőképpen a szövegfeldolgozási szituációkban előnyös, mellette szól még többek között a címszavak, szótári adatok gyors elérhetősége. A fogalmi-tematikus (onomaziológiai) elrendezés alkalmazása a szövegalkotás és a kompetenciabővítés során a legcélravezetőbb.²⁹

Hordozó szempontjából tervezhető nyomtatott, elektronikus vagy online szótár is a német logisztikai szakszókincs forrásnyelvi ábrázolásával. Az elektronikus vagy online változatban nem játszik szerepet az elrendezés, így az alfabetikus, illetve tematikus elrendezés közötti vita is okafogyottá válik. Az elektronikus és az online szótárakban ugyanis a szótári adatokhoz való hozzáférés általában egy saját keresőfelület bekapcsolásával történik, vagyis nem releváns a címszavak meghatározott rendszer szerinti elrendezése.

A vázolt szempontok és a fenti szakirodalom alapján a következő típusú szótárak megjelentetésére van lehetőség a logisztikában német forrásnyelvvvel magyar anyanyelvű használók számára:

1. Kétnyelvű, teljesen új, nyomtatott szakszótár nyelvi információkkal³⁰
2. Többnyelvű, teljesen új, nyomtatott szakszótár nyelvi és enciklopédikus információkkal³¹
3. Többnyelvű, teljesen új, digitális szakszótár nyelvi és enciklopédikus információkkal³²

Az 1. esetben (kétnyelvű, teljesen új, nyomtatott szakszótár nyelvi információkkal) hagyományos szótári struktúra valósul meg egy kétnyelvű német–magyar logisztikai szakszótár formájában, ahol a német a forrásnyelv, a magyar a cél nyelv. A célcsoportot mindhárom változatban magyar anyanyelvű szótárhasználók teszik ki. Az elsődleges célcsoportba a fordítók, tolmácsok és terminológusok tartoznak, míg a másodlagos célcsoportot a nemzetközi szállítmányozás és logisztika szakemberei, valamint egyetemi oktatók, kutatók és hallgatók alkotják. A címszó mellett a szócikkfejből szerepelnek nyelvi információk, mint névelő és többes szám, illetve szófaj, ezt követi a magyar nyelvi ekvivalens. Ha a lemma szempontjából releváns, a szócikktestben a

²⁹ WIEGAND 1977.

³⁰ Lásd FÓRIS 2018, 39. és WIEGAND 1988.

³¹ Lásd FÓRIS 2018, 39. és WIEGAND 1988.

³² Lásd FÓRIS 2018, 39. és WIEGAND 1988.

magyar megfelelő után példamondatok és kollokációk is szerepelhetnek. Egy próbaszócikk az 1. változat szemléltetésére:

Lager das, -/- <fn> raktár ♦ **ab Lager** raktárból ♦ **Lager auffüllen** raktárt feltölt

1. ábra. Próbaszócikk egy kétnyelvű, teljesen új, nyomtatott szakszótárból nyelvi információkkal

A 2. változatban, ahol egy többnyelvű, teljesen új, nyomtatott szakszótárt mutatunk be nyelvi és enciklopédikus információkkal, a célcsoport annyiban módosul, hogy az elsődleges célcsoporthoz egyetemi hallgatók és egyetemi oktatók tartoznak, ehhez igazodik a szótári struktúra. Számukra fontos, hogy az adott fogalmat német nyelven tudják definiálni egy vizsgahelyzetben, szemináriumon (lásd Logisztikai szaknyelv és kommunikáció német nyelven tantárgy), konferenciákon. Így a címszót és az alapvető nyelvi információkat német nyelvű jelentésmagyarázat követi forrásmegjelöléssel. A másodlagos célcsoport célzott használói miatt (nemzetközi szállítmányozás és logisztika szakemberei, fordító, terminológus) szükség van magyar nyelvű ekvivalens szerepeltetésére, mely mellett angol nyelvi megfelelő megadására is sor kerül. Mivel a logisztikában domináns szerepe van az angolnak, ezért az elsődleges célcsoport számára plusz információt jelent az angol nyelvi ekvivalens megadása, ezentúl elősegíti a keresés mellett a tanulási funkciót is. Ezt a típusú szótárt tanulói szakszótárnak nevezi a szakirodalom.³³ A 2. ábra szintén a Lager szócikket tartalmazza a 2. változat vonatkozásában.

Lager das, -/- <fn> **DEF:** Lager ist ein Raum bzw. eine Fläche zum Aufbewahren von Stück- und/oder Schüttgut, das mengen- und/oder wertmäßig erfasst wird. (ARNOLD et al. 2008, 374.)

H raktár **E** warehouse; store ♦ **ab Lager H** raktárból **E** ex-warehouse; x-warehouse ♦ **Lager auffüllen H** raktárt feltölt **E** restock; replenish

2. ábra. Próbaszócikk egy többnyelvű, teljesen új, nyomtatott szakszótárból nyelvi és enciklopédikus információkkal

Az utolsó, jelen tanulmányban bemutatásra kerülő változat egy tervezett többnyelvű, teljesen új, digitális szakszótárból származik nyelvi és enciklopédikus információkkal. Ebben az esetben nincs jelentősége az elsődleges és a másodlagos célcsoport különválasztásának, hiszen a szótári adatok nem lineárisan követik egymást egy elektronikus szótárban, hanem az adott adatra való kattintással érhetőek el a keresett információk. A célcsoportot a fentiek alapján az egyetemi hallgatók, egyetemi oktatók, a nemzetközi szállítmányozás és logisztika szakemberei, valamint a fordítók és terminológusok teszik ki együttesen. A szótár nagyon jól és eredményesen használható a logisztikával kapcsolatos valamennyi szituációban, hiszen szerepel benne a címszó német nyelvi jelentésmagyarázata, a magyar nyelvű ekvivalens,

³³ Lásd KRISTON 2012; KRISTON 2013.

ennek definíciója, az angol nyelvi ekvivalens, emellett kollokációk is megadásra kerülnek magyar és angol nyelvi megfelelőikkel. E komplex struktúrával és modern számítástechnikai megoldásokkal elérhetővé válik az, hogy a létező összes használói csoport és valamennyi szótárhasználati szituáció számára szakszótár készülhessen. A modern technika lehetővé teszi ezenfelül a címszó képi szemléltetését is (lásd 3. ábra).

► **DEF Lager** das, -/’- <fn> ► **DEF raktár** ► **E warehouse; store** **ab Lager** ► **H raktárból** ► **E ex-warehouse; x-warehouse** ♦ **Lager auffüllen** ► **H raktárt feltölt** ► **E restock; replenish**

► **DEF**

Lager ist ein Raum bzw. eine Fläche zum Aufbewahren von Stück- und/oder Schüttgut, das mengen- und/oder wertmäßig erfasst wird. (ARNOLD et al. 2008, 374.)

DEF

► A raktár a vállalati logisztikai rendszernek, vagy az ellátási láncnak azon része, amely a termékeket, azaz alapanyagokat, részegységeket, félkész-, illetve késztermékeket a gyártási, a felhasználási pontokon és/vagy azok között tárolja és azokkal kapcsolatban információkat szolgáltat. (ZSOMBIK 2013, 7.)

3. ábra. Próbaszócikk egy többnyelvű, teljesen új, digitális szakszótárból nyelvi és enciklopédikus információkkal

Zárszó

A német nyelvű logisztikai szakszókincs szótárban való megjelenítése fontos és nagy segítség lenne a logisztikában dolgozók és a logisztikával foglalkozók számára. A modern technológia lehetőségét kihasználva a nyomtatott szótárak szerkesztése mellett elsődlegesen elektronikus, illetve online szótárak kidolgozására lenne szükség, hiszen gyors, szinte mindenkor elérhetőséget biztosít a mobil eszközökön, nem korlátozott a benne szereplő adatok mennyisége, emellett feloldaná a címszó elrendezése (alfabetikus vagy tematikus) körüli vitákat is.

Bibliográfia

ARNOLD et al. 2008

Dieter ARNOLD–Heinz ISERMANN–Axel KUHN–Horst TEMPELMEIER–Kai FURMANS: *Handbuch Logistik*. Berlin, Springer Verlag, 2008.

CSELÉNYI–ILLÉS 2004

CSELÉNYI József–ILLÉS Béla: *Logisztikai rendszerek*. I. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2004.

FÓRIS 2013

FÓRIS Ágota: Terminológiai szótárak és adatbázisok tipológiai kérdései. In: *Társadalmi változások – nyelvi változások. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Kárpát-medencében*. A XXII. MANYE Kongresszus előadásai. Szerk. TÓTH Szergej. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2013, 433–437.

FÓRIS 2018

FÓRIS Ágota: *Lexikológiai és lexikográfiai ismeretek magyar (mint idegen nyelv) tanároknak*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018.

HAHN 1983

Walther von HAHN: *Fachkommunikation*. Berlin–New York, de Gruyter Verlag, 1983.

HELL 1985

HELL György: A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése. *Magyar Nyelvőr* 109/1. 1985, 91–102.

HOFFMANN 1984

Lothar HOFFMANN: *Kommunikationsmittel Fachsprache*. (2., átdolg. kiadás) Berlin, Akademie-Verlag, 1984.

KRISTON 2012

KRISTON Renáta: A német–magyar–angol logisztikai tanulói szakszótár koncepciójának a bemutatása. In: *Logisztika, szaknyelv és szaknyelvoktatás*. Szerk. ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária–KEGYESNÉ SZEKERES Erika–KRISTON Renáta. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2012, 121–134.

KRISTON 2013

KRISTON Renáta: Hagyományos szakszótár és a tanulói szakszótár közötti különbség bemutatása egy készülő logisztikai szótár példáján keresztül. *GÉP* 64/1. 2013, 59–62.

MINYA 2007

MINYA Károly: *Új szavak*. I. Budapest, Tinta Kiadó, 2007.

MURÁTH 2004

MURÁTH Judit: A szakszótárírás elmélete a germanisztikában. In: *Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák*. Szerk. TÓTH Szergej–FÖLDES Csaba–FÓRIS Ágota. Szeged, Generalia, 2004, 120–124.

NYAKAS 2011

NYAKAS Judit: *A magyar logisztikai szaknyelv vizsgálata*. PhD-értekezés. Veszprém, Pannon Egyetem, 2011.

PRIEBS 2022

Sabine PRIEBS: *Logipedia.de*. Dortmund, Fraunhofer-Institut für Materialfluss und Logistik, 2022. Internet: www.logipedia.de/lexikon/Fraunhofer%20IML (letöltés: 2022. aug. 18.)

ROELCKE 2020

Thorsten ROELCKE: *Fachsprachen. Grundlagen der Germanistik*. 4., neu bearbeitete und wesentlich erweiterte Auflage. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2020.

WIEGAND 1977

Herbert Ernst WIEGAND: Nachdenken über Wörterbücher: Aktuelle Probleme. In: *Nachdenken über Wörterbücher*. Hrsg. Günther DROSDOWSKI–Helmut HENNE–Herbert Ernst WIEGAND. Mannheim–Wien–Zürich, Bibliographisches Institut, 1977, 51–210.

WIEGAND 1988

Herbert Ernst WIEGAND: Was ist eigentlich Fachlexikographie? Mit Hinweisen zum Verhältnis von sprachlichem und enzyklopädischem Wissen. In: *Deutscher Wortschatz. Lexikologische Studien*. Szerk. Horst HAIDER–MUNSKE–Peter v. POLENZ–Oskar REICHMANN–Reiner HILDEBRANDT. Berlin–New York, de Gruyter, 1988, 729–790.

ZSOMBIK 2013

ZSOMBIK László: *Logisztikai alapismeretek*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013.

A TÁRSADALMI ÉS A GAZDASÁGI TÉNYEZŐK SZEREPE: A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ GYERMEKEK OKTATÁSA ÉS NEVELÉSE

JASKÓNÉ GÁCSI MÁRIA

A társadalmi-gazdasági háttér befolyásának elemzése az iskolai teljesítményre, az iskolai előremenetelre a pedagógiai és szociológiai kutatások egyik állandó kérdése. Az, hogy a tanulók sikeresek-e az iskolában, vagy fennáll a korai iskolaelhagyás veszélye, nagymértékben függ a társadalmi-gazdasági helyzetüktől. A társadalmi-gazdasági státusz hatásai egyértelműen jelen vannak Európa összes oktatási rendszerében. Az alacsonyabb társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkező gyermekek kisebb valószínűséggel vesznek részt a korai gyermekkori nevelésben és gondozásban, és már ezáltal hátrányba kerülnek. Ezért az oktatási intézmények pedagógiai módszerein nagy hangsúly van, mivel a kezdeti hátrányok az iskolai évek során vagy tovább fokozódnak, vagy csökkennek. Amennyiben nem biztosított megfelelő családi és intézményi támogatás a gyermekek hiányainak és hátrányainak leküzdésére, akkor az iskolai teljesítményük nem lesz megfelelő, és a továbbtanulási lehetőségek is szűkülnek.¹ A társadalmi-gazdasági helyzet, a családi háttér és az otthoni tanulási környezet hatása nemzedékről nemzedékre megmarad. Ebben a tekintetben nagyon fontos, hogy a családokban érték és fontos tényező legyen a tanulás.

A hátrányos helyzet fogalma, meghatározása, kialakulása

A hátrányos helyzetről szinte mindannyiunknak lehet elképzelése, illetve mindnyájunk tud asszociálni a fogalomra. A hátrány egy kedvezőtlen helyzetet jelent, egyén vagy egyének hátrányba kerülnek valakivel vagy valakikkel szemben. Amennyiben a társadalomra nézve próbáljuk a hátrányos helyzetet megfogalmazni, akkor a szegénység, az elmaradottság, a tanulatlanság, a kedvezőtlen körülmények lehetnek azok a fogalmak, szavak, melyek először eszünkbe jutnak.² A hátrányos helyzetnek a törvényi meghatározása a következő:

- a szülő vagy a gondviselő alacsony iskolai végzettségű;
- a szülő vagy a gondviselő alacsony foglalkoztatottságú;
- a gyermeknek elégtelen a lakás- és lakókörnyezete (félkomfortos, komfort nélküli lakás)

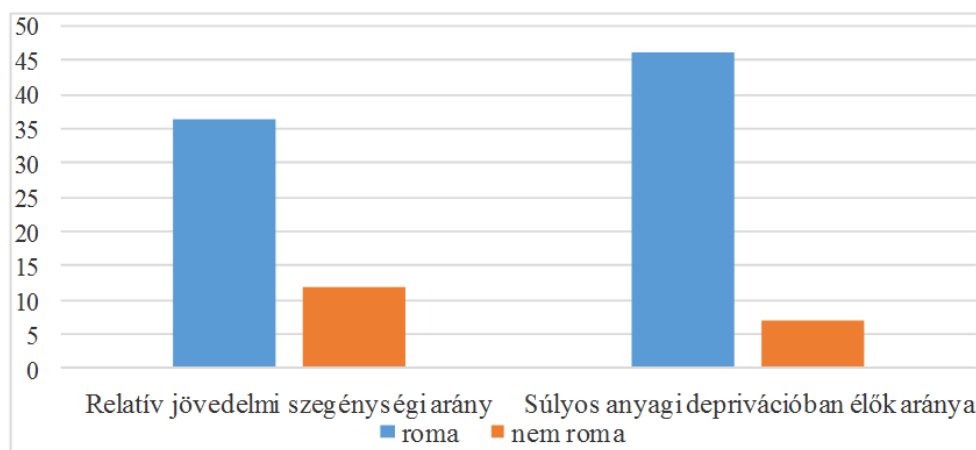
¹ THOMSON 2018.

² VÁRNAGY–VÁRNAGY 2000, 8.

Halmazottan hátrányos helyzetű pedig az, akinél az előzőek közül legalább két feltétel fennáll, és gyermekvédelmi kedvezményben részesül; illetve idesorolandó a nevelésbe vett gyermek és az utógondozásban ellátott gyermek is.³

A szociálisan, társadalmilag hátrányos helyzet az, amikor a szociális és nyelvi feltételek miatt nincs megfelelő motiváció arra, hogy az egyén értelmi és érzelmi fejlődése kellő ütemben történjen. Ezáltal a hatékony szocializáció sem megy végbe, és a személyiségfejlődés sem teljes, vagy sérül. Torzul az egyén értelmi és erkölcsi fejlődése.⁴

A hátrányos helyzetű családok említése kapcsán hazánkban talán sokunknak a roma családok jutnak eszünkbe. Mondhatnánk, hogy rájuk asszociálunk. A hátrányos helyzettel – a törvény meghatározása szerint is –, együtt jár az alacsony foglalkoztatottság, amely összefügg az alacsony munkabérekkel. Ez pedig együtt jár a szegénységgel. Amennyiben megnézzük a KSH erre vonatkozó adatait, láthatjuk, hogy 2013 óta mérik a relatív jövedelmi szegénységi arányt a roma és a nem roma népesség körében, és a súlyos anyagi deprivációban élők arányát a roma, illetve nem roma népesség körében. Az alábbi diagramon láthatjuk, a legutóbbi, 2020-as adatokat.⁵

A további adatokból⁶ érzékelhető, hogy habár évről évre csökken mindkét arány a roma lakosság körében, azonban számottevően nagyobb arányú a szegénység, mint a nem-roma populáció közegében. Hogy miért lehet ez fontos, azt a neveléstudomány és a gyakorlati pedagógia tudástárából vett, a szegénységgel kapcsolatos megállapítások segítik, melyek szerint a szegénység: „a családoknál a társadalmi többséghez képest szűkebb anyagi életkörülményeit, gyengébb kulturális ellátottságát, a szülőknek az átlagnál alacsonyabb szintű iskolázottságát jelöli. A társa-

³ 2013. évi XXVII. törvény, 45 §.

⁴ MENYHÁRT 2020.

⁵ KSH, 2020.

⁶ KSH, 2020.

dalmi szerkezet újratermelődésének folyamatában az ilyen típusú szociális hátrányokkal induló gyerekeknek az átlagnál kisebb esélyük van arra, hogy szüleiknél magasabb társadalmi pozícióba kerüljenek.”⁷ Az esélyegyenlőség sérül, hiszen az iskolai produktivitás nézőpontjából kardinális készségek és képességek kifejlesztésére az előnytelen elsődleges mikrokulturális közeg nem ad lehetőséget; és az ebből fakadó kezdeti iskolai felsülések eredményeképp az érintett tanulók hátat fordítanak az iskola által közvetített értékeknek. Ugyanakkor szakképesítés nélkül szintén nem tud megfelelő anyagi körülményeket teremteni egy-egy személy. Ahhoz, hogy a kedvezőtlen társadalmi miliő, anyagi helyzet újratermelődése megszűnjön, mindenképpen iskolai végzettségre van szükség.

Bencéné az alábbiak szerint hasonlóan vélekedik Nemes Gyöngyi pedagógiai kontextusban értelmezett előnytelen státusz kifejezésével kapcsolatban. Az ő megfogalmazásában, értelmezésében is az inadekvát, hátrányos helyzet nem más, mint amikor a gyermekek személyiségfejlesztése nem az adottságaiknak megfelelően történik. Ezt okozhatja a depriváció, a szülők alacsony iskolázottsági szintje, a migráció, a pozitív deviancia, illetve a nyelvi fejlődés során történő lemaradás.⁸ A következő viszonyulás tekintetében a kedvezőtlen állapot akkor is fennállhat, ha a gyermek kiváló anyagi körülményeknek örvend, és megfelelő közegben él: „a hátrányos helyzet a szegénység kapcsán, viszonyfogalom. Pedagógiai megközelítésben – ezen túlmenően – minden olyan esetben hátrányosnak tekinthető egy gyermek helyzete, amikor az számára a szokásosnál és átlagosnál nehezebb körülményeket idéz elő a személyiségfejlődésében, tanulási eredményei elérésében, iskolai életminőségében.”⁹ Ennek mélyebb kibontásába nem bocsátkozom, hiszen a marginalizált helyzet elkerülése társadalmi és családi relációkban magyarázható, és az iskolázottság nem kerülhető ki a téma szempontjából.

Nahalka István gondolataival egyetértve elmondhatjuk, hogy a szülők iskolai végzettsége csak fokozatosan javulhat, és a családok átlagos vagyona az ország hosszú távú gazdasági fejlődésétől és az egyéni megtakarításokat ösztönző kultúrától függ. Azonban az iskolákkal szemben támasztott követelmények nem korlátozódhatnak arra, hogy a tanulókat csak a munkaerő-piaci igényekre készítsék fel. A gyermekeknek úgy kellene felnőniük, hogy tájékozott tagjai legyenek annak a társadalomnak, amelyben élnek, és rendelkezzenek olyan tudással, készségekkel és képességekkel, melyekkel a társadalom hasznos tagjai lehetnek. Tehát az is nagyon fontos, hogy a versenyképesség mellett az oktatási rendszer más készségeket is erősítsen a diákokban, mint például a kritikai gondolkodás vagy a folyamatos tanulás igénye.¹⁰

Meg kell említeni a téma kapcsán a tanulmányi sikereket. Amikor erről van szó, nagyon sok tényező játszik szerepet. Egy jó tanár vagy egy motivált diák csak egy kis része annak, ami végső soron hozzájárul egy tanuló sikeréhez. Alapvetően négy „változó” járul hozzá az iskolai sikerekhez:

⁷ BÁTHORY–FALUS 1997, 647.

⁸ NEMES 2018, 650.

⁹ RÉTHY–VAMOS 2006, 11.

¹⁰ BENCZI 2017.

- tanuló,
- tanár,
- pedagógiai tényezők,
- társadalmi tényezők.¹¹

A tanuló és a tanuló személyisége, motiváltsága, értékrendje nagyban befolyásolja az iskolai előmenetelét. Ugyanígy a pedagógusok személyisége és szakképzettsége is nagy befolyással bírhat. A pedagógiai tényezőknél a tanítási-tanulási módszerek és az iskolai környezet vannak hatással egy-egy diákra. A tanulók nagyobb valószínűséggel tartják meg motivációjukat az oktatásban, ha a pedagógusok eltérő tanítási módszereket alkalmaznak.

Ez sokszínűséget teremt, és fenntarthatja a tanulók érdeklődését. Az egy osztályba járó tanulók valószínűleg eltérő tanulási stílussal rendelkeznek. Így a tanár nagyobb valószínűséggel elégíti ki ezeket az igényeket különböző tanulási módszerek alkalmazásával. Egy másik nagyon fontos szempont annak biztosítása, hogy a tanult ismereteket vagy készségeket a gyakorlatban is alkalmazni lehessen a való életben, vagyis életszerű legyen az, amit a gyermekek tanulnak. Úgyszintén lényeges a szubjektív tényezők vonatkozásában, hogy a pedagógus igazságos-e, jól érzi-e magát a pályán, motivált-e, elkötelezett-e; a nevelésbe vetett hittel közeledik a diákok felé, vagy a kiégés jelei mutatkoznak rajta? Ezek is lényeges szempontok.

A szupportív és elkötelezett család az egyik legfontosabb tényező, amely befolyásolja a tanulók teljesítményét és tanulmányi sikerességét. Az elsődleges szocializáció a családban zajlik. Itt a gyermek elsajátítja a társadalmi lét, együttélés és beilleszkedés szabályait, a normákat és értékeket.

A társadalmi tényezőknél szerepet játszik a család, a gazdasági tényezők és a társas kapcsolatok. A szociális kötelek nagy szerepet játszanak a tanulmányi sikerben. Azok a diákok, akiknek barátai vannak az iskolában, gyakran alig várják, hogy részt vegyenek az órákon, és persze egy barát pozitív hatással lehet az intenzívebb órai részvételre is. A barátok jól tesznek az önbecsülésnek, és önbizalmat adnak a tanulóknak, hogy részt vegyenek az órai munkában, az iskolai életben. Másrészt, ha a tanulók küzdenek a barátságok kialakításáért, zaklatást tapasztalnak, vagy úgy érzik, hogy nem illenek bele például egy osztályba, gondok merülhetnek fel. A szociális megterheléssel járó stressz és szorongás elvonhatja a figyelmet az iskolai munkáról, ami alacsonyabb osztályzatokhoz, csökkent tanulói elkötelezettséghez vezethet.¹²

Az esélyegyenlőtlenség okai

Ismeretes tény, hogy az egyén veleszületett képességei is determinálják a tanulmányi sikereit, ugyanakkor befolyással van a sikerességre a családi és szociális környezet, valamint a társadalmi státusz és a család gazdasági helyzete is. Számos oka

¹¹ HANÁK 2016.

¹² HANÁK 2016.

lehet az esélyegyenlőtlenségnek, ezekből az alábbiakban ismertetek néhányat társadalmi-gazdasági, tanulói, valamint iskolai oldalról.

Társadalmi-gazdasági okok:

- Szegénység: a családi jövedelem és foglalkoztatottság alapján egyes gyermekek nehezebb helyzetben vannak, mint társaik.
- Szülők alacsony iskolázottsági szintje: annak a gyermeknek, akinek szülei alacsony végzettséggel rendelkeznek, a motiváció a család részéről hiányozhat.
- Kulturális különbségek: egy-egy adott országon belül számos népcsoport élhet, és mindegyiknek megvan a saját kultúrája. Ezek a kulturális vonások néhány esetben esetleg nehezítik az iskolai előmenetelt. Ilyen lehet például a korai családalapítás (tisztaság megőrzése a lányoknál), a női és férfi szerepek (nők feladata a háztartási teendők elvégzése, gyermekek nevelése, és ebben már a fiatalabb lányoknak is részt kell venni). A korai családalapítás pedig ahhoz vezet, hogy az eleve hátrányos helyzetű tanulók legfeljebb csak az általános iskolát végzik el, a szakképzettséget igazoló bizonyítványt már nem szerzik meg. Szakképzettség nélkül nehéz megfelelő munkát találniuk, megfelelő munka nélkül pedig nehéz anyagi helyzetbe kerülnek. Így az újabb generációs családoknál ismétlődik a szülők alacsony iskolai végzettsége és szociális körülményeik.

Tanulói oldalról lehetséges okok:

- Nyelvi hátrány: az iskolába lépéskor az alacsony iskolázottságú szülők gyermekei kommunikációs nehézségekkel küzdenek. Családi háttérük miatt korlátozott nyelvi készségekkel rendelkeznek.
- Szülők hozzáállása az iskolához: itt nem feltétlenül a szülők által közvetített motivációról van szó. Sok esetben előfordulhat, hogy a szülők például nem tudnak segíteni gyermeküknek a tanulásban, vagy a tanárokkal egyszerűen nem tudnak, vagy nem mernek kommunikálni.
- Megfelelő jövőperspektíva hiánya: a jövőelképzelések rövidebb távúak a hátrányos helyzetű gyermekeknél, nem gondolkodnak években az iskolai tanulmányaikat tekintve. A jutalom ígérete sem vonzó számukra, hiszen a befektetett munka nem térül meg azonnal.

Iskolai oldalról lehetséges okok:

- Inkább az elméleti tudás oktatása van hangsúlyban, mint a gyakorlati, praktikus ismeretek elmélyítése.
- Eltérő tárgyi, személyi feltételek. Mivel a gyermekek is sokszínűek, ezért a pedagógiai módszereknek, eszközöknek is sokszínűeknek, változatosaknak kellene lenniük.¹³

¹³ MENYHÁRT 2020; VÁRNAGY–VÁRNAGY 2000, 13–17.

Az iskola sok újdonságot és tapasztalatot hoz a gyermek életébe, olyan élményeket nyújt, amelyek meghatározó módon alakítják személyiségét. Minden gyermek egyéni módon, meglévő erőforrásainak függvényében válaszol ezekre a változásokra. Ugyanakkor érzelmileg egyedi stratégia szerint éli meg őket, a már meglévő, családból vagy épp a másodlagos mikrokulturális közeg közösségből elsajátított viselkedési sémák, megoldások függvényében.¹⁴

Lehetséges megoldások

Az oktatás szinte állandóan változik. Ez a folyamat elkerülhetetlen, hiszen a társadalom is változik, s vele együtt a tanítás-tanulás folyamatának is fejlődnie kell. A jövőnk a gyerekeink, ezért a társadalomtudományok, az oktatási kutatások és a demográfiai tanulmányok mindig arra fognak irányulni, hogy olyan oktatási reformot hozzanak létre, dolgozzanak ki, és hajtsanak végre, amely az országban élő emberek javát szolgálja. Bár nehéz vitatni, hogy a politikai tényezőknek óriási hatásuk van az oktatásra, nem szabad elfelejtenünk, hogy nem ezek az egyedüliek. A politikán kívül vannak földrajzi, gazdasági, történelmi, nyelvi, vallási, technológiai, társadalmi és kulturális tényezők is. Mind a tanítást, mind a tanítás módját az a kulturális, társadalmi, politikai és történelmi környezet határozza meg, amelyben egy iskola található.¹⁵

A pedagógiában arra is felkészülnie kell lennie minden szakembernek, hogy a gyermekek személyisége, tudása, tehetsége más és más. A gyengébb képességű és készségű tanulóknak biztosítani kell a felzárkózás lehetőségét a megfelelő iskolai keretek között, megfelelő és változatos pedagógiai módszerekkel. Akár például kiscsoportos foglalkozásokkal, akár kooperatív munkamódszerekkel vagy fejlesztőfoglalkozásokkal. Azonban a gyengébb képességű tanulók mellett a tehetséges diákok támogatását is meg kell oldani.¹⁶ A tehetséggondozásnak is szerepelnie kell a nevelési-oktatási célok között. A hátrányos helyzetű tehetségek gondozásánál érdemes nemcsak a készségek, ismeretek bővítésére figyelmet fordítani, hanem az anyagi támogatások megszerzésére is. Jelenleg hazánkban is vannak olyan ösztöndíjak, melyek kifejezetten a hátrányos helyzetű gyermekek tanulmányi sikerességét segítik (Útravaló, Arany János Tehetséggondozó Program).

A hátrányos helyzetű tanulók esetében, ahogy azt már többször említettem, rendkívül sok esetben nem áll rendelkezésre a megfelelő családi háttér, lakókörnyezet, szociális környezet. Ezért fontos, hogy az oktatási intézményekben a kötelező jellegű tananyagok mellett tanórán kívüli foglalkozásokon is részt vehessenek. Számtalan foglalkozást lehet egy-egy intézménynek vállalni, a cél azonban az kell, hogy legyen, hogy a gyermekek nagy része megtalálja a számára kedvezőt; azt, amelyikben örömet lel. Lehetnek ezek kézműves foglalkozások, sportfoglalkozások vagy akár táblajátékok. Nemzetközi példára épült ki például Hejőkeresztúron egy olyan rendszer,

¹⁴ BAGDY 2020, 28.

¹⁵ KERÜLŐ 2013, 44.

¹⁶ VÁRNAGY–VÁRNAGY 2000, 122.

mely a tanórai „reformok” mellett, a diákoknak délutáni elfoglaltságként több mint 300-féle táblajátékot is kínál. A KIP pedagógiai módszer a tanórákon remekül működik, de az iskola igazgatójának beszámolója szerint a gyermekeknek találniuk kellett egy olyan délutáni elfoglaltságot, mellyel hasznosan el tudják tölteni a szabadidejüket. Hiszen ezeknél a gyermekeknél otthon nincs közös játék, nincsenek közös családi programok, s így ezeket valamilyen formában a közös délutáni foglalkozásokon próbálják pótolni.

Nem hagyható figyelmen kívül a következő téma sem, nevezetesen: a kapcsolattartás a szülőkkel. A pedagógusoknak és az oktatást segítő munkatársaknak meghatározó szerepe van abban, hogy milyen a szülőkkel való kontaktálás. Alapvető hangsúlyozni, és azt kommunikálni a szülők felé, hogy az oktatás-nevelés megoszlik közöttük és az intézmények között. Ki kell alakítani a bizalmi kapcsolatot, valamint a megfelelő együttműködési csatornákat és módszereket.

Alkalmat kell biztosítani a szülőknek arra, hogy részt vegyenek az oktatási intézmények életében (nem csak szülői értekezleteken; nemcsak akkor, ha gond van a gyermekkel; például közös rendezvényeken). Lehetőséget kell arra is kínálni, hogy minden információ hozzáférhető legyen a szülők számára. Vannak olyan szülők, akiknek nincs internetük vagy eszközük például a Kréta rendszer elérésére. Ez esetben biztosítani kell azt, hogy más csatornákon keresztül is értesüljön gyermeke tanulmányairól, iskolai életéről.¹⁷

Fontos, hogy a lemorzsolódás korai jelzései, beleértve az iskolai hiányzásokat és a nem megfelelő viselkedést, gyorsan észlelje mind a pedagógus, mind az intézmény. Amennyiben ilyen helyzet áll fenn, fontos, hogy a jelzések megtörténjenek a megfelelő szakintézmények felé (például családsegítő). Persze az is ugyanilyen fontos, hogy minél hamarabb megtörténjenek a válaszlépések, és a család felé is meginduljon a kommunikáció ezzel kapcsolatban. A tanulási nehézségek vagy egyéb problémák időben történő felismerése is nagy jelentőséggel bír. A veszélyeztetett tanulók számára célzott beavatkozást kell biztosítani egy inkluzív rendszerben.¹⁸ Ezen a ponton a kommunikációs nehézségek enyhítése kardinális kérdés. Alapvetően a hátrányos helyzetű és roma nemzetiségű családoknál gondot jelent a megfelelő és érthető kommunikáció. Ami a pedagógusoknak vagy más, az oktatásban dolgozó szakembereknek egyértelmű és világos, az nem biztos, hogy a cigány gyermekeknek, szülőknek is érthető. Ez számos okra vezethető vissza, ilyen például a meseolvasás negligálása, a beszélgetések hiányossága.¹⁹ Ezeket a nehézségeket szem előtt kell tartani, hiszen a szülők és tanárok között a fentiekben leírt hozzáállás nagyon fontos. Azonban, ha nem értik meg egymást, vagy „elbeszélnek” egymás mellett, akkor nem lesz megfelelő a kommunikáció. Ebből számos probléma adódhat, számos olyan konfliktushelyzet kialakulhat, melynek megoldása nehéz lehet.

Nem vitatkozhatunk azzal a ténnyel, hogy a tanárok, a pedagógusok rendkívül fontos szerepet játszanak a tanulók nevelésében. Ők azok, akik mindennap több

¹⁷ IMRE 2016.

¹⁸ BIHARI 2021, 68.

¹⁹ H. SZILÁGYI 2017.

órát töltenek a gyermekekkel. Nem csak tanítják a tanulókat, hanem hatással is vannak rájuk. A tanár szerepe nem korlátozódik csak az osztályteremre, hanem az egész iskolai környezetben különböző szerepeket tölt be. Egy pedagógus személyiségének gazdagnak és sokszínűnek kell lennie.²⁰ Ugyanakkor állandó megújulásra van szüksége mind tudásában, mind személyiségében, mind nevelési elveiben. A tanári minta egy társadalmi elvárás és kötelesség is egyben.

A tanári jellem egyik fontos alkotóeleme az, hogy személyisége optimizmust sugall, amely akár észrevétlenül is motiválja a gyermeket. A pedagógusszerepnek való megfelelést befolyásoló tényezők között említendő hangsúlyos elem a felgyorsult világ változásainak integrálása a nevelő-oktató munkába.

A változó körülmények determinálják, hogy milyen ismeretekre, készségekre, képességekre lesz szüksége a jövő nemzedékének. Komoly kihívás ez gyermeknek, szülőnek, pedagógusnak és a társadalomnak egyaránt; hiszen nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy milyen tudáscsomagra lesz szükség ahhoz, hogy a változó világ kihívásaira kreatívan, alkotó módon tudjunk reagálni. A jövőt nem látjuk, nem tudjuk felkészíteni a gyermekeket az elkövetkezendő időszakra, azonban a lehetőséget megadhatjuk számukra ahhoz, hogy képességeiket kibontakoztathassák, tudásszomjukat kielégítsék.²¹ Egyetértek Hanák gondolataival, aki azt írja, hogy „pedagógus az, aki munkája, hivatása révén a többség és a kisebbség között kultúra- és értékközvetítő tud lenni, de ehhez szükséges lenne speciális szakképzettségre, valamint nagyobb társadalmi megbecsültségre, így növekedhetne a pedagógus hivatástudata és a pozitív, tanuló iránti beállítódása”.²²

A halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek oktatásához speciális pedagógiai módszerekre van szükség. Ezeket a módszereket továbbképzéseken, jó gyakorlatok formájában lehet elsajátítani, ahogyan ezt Nahalka is említi.²³ Meghatározó az ösztönző tanulási légkör, amely megfelelő elvárásokat támaszt mindenki felé, ez alapvető fontosságú. Az iskolának és a pedagógusoknak minden tanuló számára olyan környezetet kell biztosítani, amely figyelembe veszi sokféleségüket, maximalizálja tanulási lehetőségeiket, és igazodik a tanulók igényeihez. Lehetővé kell tenniük a tanulóközpontú tanítási megközelítéseket, valamint az együttműködésen alapuló tanítást. Megfelelő jövőkép biztosítása, motiválás és az iskolai kultúra korszerűsítése, fejlesztése nagyban hozzájárulna ahhoz, hogy kicsit elmozduljunk a kívánt irányba.

Bibliográfia

BAGDY 2020

BAGDY Emőke: *A személyiség titkai: Család, nevelés, önértékelés*. Budapest, Kulcslyuk Kiadó, 2020.

²⁰ DAVIES 2018.

²¹ JASKÓNE GÁCSI 2015, 23.

²² HANÁK 2016, 73.

²³ IMRE 2016.

BÁTHORY–FALUS 1997

BÁTHORY Zoltán–FALUS Iván: *Pedagógiai lexikon*. Budapest, Keraban Könyvkiadó, 1997.

BENCÉNÉ FEKETE 2019

BENCÉNÉ FEKETE Andrea: A tanítóképzés átalakulása a változások tükrében. In: *Pedagógiai változások – A változások pedagógiája*. Szerk. KAPOSÍ József–SZŐKE-MILINTE Enikő. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–Szaktudás Kiadó Ház, 2019. Internet: btkepke.hu/uploads/articles/1734918/file/Pedag%C3%B3giai%20v%C3%A1ltoz%C3%A1sok%20B1%2BB4%2Bbel%C3%ADv%20screen.pdf (letöltés: 2022. máj. 8.).

BENCZI 2017

BENCZI Melinda: Az oktatáspolitikai társadalomformáló hatásai. *Új Egyenlőség*. 2017. Internet: ujegyenloseg.hu/az-oktataspolitika-tarsadalomformalohatasai (letöltés: 2022. máj. 3.).

BIHARI 2021

BIHARI Ildikó: Az iskolai szegregáció szerepe a hátrányos helyzetű gyermekek és fiatalok lemaradásában. *Acta Medicinæ et Sociologica* 12/32. 2021. 67–88.

DAVIES 2018

Nikola DAVIES: Giving disadvantaged students a helping hand. *Education in Chemistry*. 2018. Internet: edu.rsc.org/analysis/giving-disadvantaged-students-a-helping-hand/3009817.article (letöltés: 2022. máj. 4.).

HANÁK 2016

HANÁK Zsuzsanna: *A korai iskolaelhagyás problematikája, és a megelőzés lehetőségei a magyar közoktatásban*. Habilitációs értekezés. 2016. Internet: habilitacio.uni-eszterhazy.hu/12/9/Hanak_Zsuzsa_ertekezes.pdf (letöltés: 2022. máj. 3.).

H. SZILÁGYI 2017

H. SZILÁGYI István: *A roma jogi kultúra*. Előadás. Az előadás anyagát lejegyezte: PÖDÖR Lea. 2017. Internet: jet.sze.hu/images/Jogszociol%C3%B3gia/H%20Szil%C3%A1gyi%20Istv%C3%A1n%20el%C5%91ad%C3%A1sa%2017%2004%2024%20A%20CIG%C3%81NY%20KUT%C3%9aRA%20.pdf (letöltés: 2022. máj. 4.).

IMRE 2016

IMRE Anna: *Az oktatás és a korai iskolaelhagyás kérdései az Európai Unió politikájában*. 2016. Internet: eslplus.eu/documents/Imre_Anna_Az_oktatases_a_korai_iskolaelhagyas_kerdesei_a_Europai_Unio_politikajaban.pdf (letöltés: 2022. máj. 4.).

JASKÓNÉ GÁCSI 2015

JASKÓNÉ GÁCSI Mária: A pedagógus idea. In: *A pedagógusképzés megújítása*. Eger, Líceum Kiadó, 2015. (Sárospataki Pedagógiai Füzetek)

KERÜLŐ 2013

KERÜLŐ Judit: A felnőttkori tanulás kudarcainak lehetséges okai. *Szakképzési Szemle* 29/3. 2013, 43–58.

KSH 2020

Relatív jövedelmi szegénységi arány nem, korcsoport, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, háztartástípus és lakáshasználat jogcíme szerint. Központi Statisztikai Hivatal. 2020. Internet: www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/ele0004.html (letöltés: 2022. máj. 4.).

MENYHÁRT 2020

MENYHÁRT Rita: *Hátrányos helyzetű tanulók oktatása*. 2020. Internet: poradnads.sk/wp-content/uploads/2020/05/hatranyos-helyzetu-tanulok-oktatasa-1.pdf (letöltés: 2022. máj. 7.).

NEMES 2018

NEMES Gyöngyi: Tananyagkészítés a (nyelvi) hátrányos helyzet témaköréből – a tervezéslépései, a célok és a lehetséges megoldások reflexiója. In: *Innováció, kutatás, pedagógusok*. Szerk. ENDRÖDY-NAGY Orsolya–FEHÉRVÁRI Anikó. Budapest, Magyar Nevelés és Oktatáskutatók Egyesülete, 2018 (Hera Évkönyvek, 5.) 649–659.

N. KOLLÁR 2017

N. KOLLÁR Katalin: Amikor nem a gyerekkel van a baj... In: *Pedagógusok pszichológiai kézikönyve*. III. N. KOLLÁR Katalin–Szabó Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2017.

THOMSON 2018

Sue THOMSON: Achievement at school and socioeconomic background – an educational perspective. *Science of Learning* 3/5. 2018.
<https://doi.org/10.1038/s41539-018-0022-0> (letöltve: 2022. máj. 4.).

RÉTHY–VAMOS 2006

RÉTHY Endréné–VAMOS Ágnes: *Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia*. Budapest, Bölcsész Konzorcium, 2006.

VÁRNAGY–VÁRNAGY 2000

VÁRNAGY Elemér–VÁRNAGY Péter: *A hátrányos helyzet pedagógiája*. Budapest, Corvinus Kiadó, 2000.

**GEOFILOZÓFIA, AVAGY GEOTEOLÓGIA?
VILÁG, FÖLD ÉS GLÓBUSZ
HEGEL, NIETZSCHE ÉS ROSENZWEIG FILOZÓFIÁJÁBAN**

NYÍRŐ MIKLÓS

A világ-föld-glóbusz fogalmaknak a címben említett szerzők általi megközelítéseit a politikai vagy a történetfilozófia körébe szokás sorolni. A neves amerikai Nietzsche-kutató, Gary Shapiro viszont egy sajátos – s igen érdekesítő – szempontból, ti. a Deleuze és Guattari által körvonalazott geofilozófia terminusait szem előtt tartva tárgyalja azokat.¹ Mindazonáltal magam alább a teológiai vonatkozásokra igyekszem rákérdezni, hiszen azok a legtöbb történetfilozófiai eszme tekintetében a diszciplína megszületésétől kezdve meghatározónak mondhatók.² Noha ez a megközelítés idegennek tűnhet a „geofilozófiát” illetően, feltevéssem éppen az, hogy „a” világ, „a” föld és „a” glóbusz fogalmai az említett szerzőknél egyaránt valamiféle ontoteológiai perspektíva keretében bontakoztak ki. Ennek igazolásául először azokat a „horizontképző elveket” igyekszem felkutatni, melyek keretében e három fogalom a szóban forgó szerzőknél körvonalazódott (I). Azzal, hogy felmutatom ezen elveket – s miként állítani szeretném, azok „teológiai” jellegét –, korántsem egy efféle teologizáló vonulat megőrzésének a kíváncsiságát szeretném hangsúlyozni. Éppen ellenkezőleg: szándékom inkább az, hogy kidomborítsam a geofilozófiai megközelítés hallgatóságos teológiai terheltségét. Ezt a messianizmus Jacob Taubes által nyújtott tipológiájának, valamint Derrida és Heidegger néhány vonatkozó elgondolásának az értelmezése mentén igyekszem vázolni (II).

Teológiai vonatkozások Hegel, Nietzsche és Rosenzweig nézeteiben

A „világ” hegeli fogalma – miként Hegel dialektikája, s így egész rendszere is – nem kis mértékben adósa annak, ahogyan a fiatal Hegel Jézus alakját és történelmi szerepét interpretálja. Noha e tényállás Hegel ifjúkori írásaiból egyértelműen kiolvasható, igazolása végett most Jacob Taubes összegzéséhez fordulok, aki *Hegel dialektikája* címmel kifejezetten a jelzett összefüggés szempontjából vizsgálja Hegel korai munkáit. Taubes itt többek közt azt hangsúlyozza, hogy a „német idealizmusban Kant jelenti az Ószövetséget, Hegel az Újszövetséget”. Miközben ugyanis „Kant kötelességtörvényét az ószövetségi törvénnyel azonosítja [...] saját rendszerét Hegel szigorúan az Újszövetségből [...] igyekszik levezetni”.³ A kanti mo-

¹ SHAPIRO 2015; DELEUZE–GUATTARI 1994, 85–116.

² Vö. LÖWITH 1996.

³ TAUBES 2004/a, 200–201.

rálfilozófiát – közelebből a kötelesség és hajlam kanti szembeállítását – bírálva Hegel arra mutat rá, hogy Jézus személyében és tanításában a kanti moralitás meghaladásának paradigmaticus esetét kell látnunk. A szeretet ugyanis magának az egyetemes törvénynek a megtestesülése – vagyis e törvénynek és a szubjektum partikuláris hajlamainak az egysége –, s ennyiben a törvény szeretet általi beteljesülése egyúttal formája általánosságának – a törvény mint olyan „pozitivitásának” – a megszüntetését is maga után vonja. A szeretetben „a vonzalom és törvény egysége érvényesül, [s ez] olyan szintézis – írja Hegel –, melyben a törvény [...] az általánosságát, a szubjektum pedig ugyanígy a különösségét veszíti el – s mindketten a szembenállásukat”.⁴

A szeretet nem ismer határokat; korlátlan hatalma pedig az egyedüli, amely képes meghaladni bármely „pozitivitást”, minden megmerevedett elkülönülést. Hegel számára még nem lehet kétséges, hogy ennek a szeretetnek a „szubsztanciája” Isten. Isten végtelensége azonban nem a határtalanságban – a hegeli „rossz végtelenben” – rejlik, hanem inkább a *beteljesülésnek (Vollendung)* mint önmagába való visszatérésnek a végtelensége. Ez a „jó végtelen” az Abszolútum „mássálevésének önmagával való közvetítése” révén valósul meg.⁵ E közvetítés pedig a szeretet műve, mivel „a szeretetben maga az élet van mint önmaga megkettőződése és egysége; az élet kifejeletlen egységből indult ki, és az egyesítő összekapcsolódás révén bejárta a kört a kiteljesedett egységig”.⁶ Ennyiben a hegeli rendszer az isteni Szeretet önbeteljesítésének a filozófiája, s így Hegel önazonosságról alkotott fogalma – mint amely az identitás és nem identitás azonossága – végső soron „a szeretet metafizikájának” egy fajtájából származik, abból, amely Isten *önmagát elsajátító szeretetének* az eszméjén alapszik.

Mármost az antiteológiai vonulat Nietzsche műveiben éppen eléggé kifejezett. A gondolat, miszerint nem az ember Isten teremtménye, hanem fordítva, már *A tragédia születése* című műnek is egyik alapotívumát képezi: „Hogy élni tudjanak, ezért kellett a görögöknek mélységes kényszerből megteremteniük isteneiket.”⁷ Mindazonáltal „Isten halála” egy bizonyos alternatíva elé állítja az emberiséget: „Ideje, hogy az ember célt tűzzön maga elé [s] elvesse legmagasztosabb reménységének magvát” – hirdeti Nietzsche Zarathustrája.⁸ Miután nyilvánvalóvá válik az ember számára, hogy csakis magára hagyatkozhat, azzal szembe, hogy vagy valami önmagán túlmutatóvá, azaz *Übermensch*-sé lesz, vagy pedig „utolsó emberként” éli majd életét. A döntő különbség, melyet e két típus életvitele és moralitása tekintetében Nietzsche felmutat, úgy tűnik, a következőkben rejlik. Az *Übermensch* tudatában van a benne lakozó „*creator spiritus*”-nak és továbbra is gyakorolja ezt „az emberben honoló istenformáló erőt” – hiszen eljött az idő, hogy úgyszólván önmagára irányulóan fejtse ki az ember a képességet, mely révén valaha isteneket

⁴ HEGEL 1907, 268; idézi TAUBES 2004/a, 203.

⁵ HEGEL 1979, 17.

⁶ HEGEL 1982, 118.

⁷ NIETZSCHE 1986, 44.

⁸ NIETZSCHE 2004, 18, 22.

volt képes teremteni.⁹ Az utolsó ember azonban megtagadja ezt a benne lakozó erőt: „Mi az, hogy teremtés? Mi az, hogy vágy? [...] – így kérdezősködik az utolsó ember, és vaksin pislog.”¹⁰ Látható tehát, hogy miközben Nietzsche leleplezni igyekszik mindent, ami az ember evilági életének teológiai értelmezéseiből maradt vissza, aközben távolról sem veti el magát azt a – korábban isteninek, most azonban már emberinek tekintett – *teremtő erőt vagy szellemet*, melyből minden teológia a maga legbensőbb motivációját nyeri. Nietzsche folyvást azt hangsúlyozza, hogy az ember nagysága egy efféle – általa végső soron a „hatalom akarásaként” értelmezett – teremtő szellemben rejlik, s hogy ehhez kell hűnek maradnunk.

Ez az elemi spirituális erő azonban több tekintetben is hasonlóan mutatkozik ahhoz, amiként Hegel a Világszellemet jellemzi. Az utóbbinál isteni, Nietzschénél dedivinizált formában ugyan, de mindketten egy végső teremtő erőre vezetnek vissza minden létezőt. Ám maga az az alapvető struktúra is analógiát mutat, ahogyan a Világszellem, illetve a hatalom akarása kibontakozik. Miként arról „a szellem három metamorfózisának” (teve, oroszlán és gyermek) a nietzschei leírása is tanúskodik,¹¹ a „szellem” – noha nem dialektikusan, mégis – teleologikus módon, a szabad és kiteljesült önazonosság kiépülését célozva fejti ki önmagát. E metamorfózisok is egyfajta – kvázi hegeliánus – beteljesülésben csúcsosodnak ki. Míg Hegelnél ez a világszellem öntudatra emelkedéseként valósul meg, Nietzschénél abban a korlátozatlan spontaneitásba kell megtestesülnie, amely az *Übermensch*-t szimbolizáló, „gyermekké” vált individuumnak a legfőbb jellemzője.

Igaz ugyan, hogy az a politika, amelyet a „szellem” nietzschei teleológiája megkövetel, a földet benépesítő mobil és nomadikus sokaság irányába mutathat – miként Shapiro is rámutat –, s ennyiben az szétfeszíteni látszik a monarchikus állam kereteit, mely pedig Hegel történelemfilozófiájának egyik alapvető kategóriája. Hangsúlyozandó azonban, hogy a nietzschei nomadizmus nem összeegyeztethetetlen a kasztrendszer valamely formájával (mely utóbbira Nietzsche utal műveiben).¹² Ennél is fontosabb azonban, hogy a pszichológiai struktúrának, melyből a gyermek spontaneitása fakad, nem annyira anarchikus, mint inkább monarchikus formát kell öltenie: az nem egyszerűen „szabad szétszórtság”, hanem a szellem verejtékes metamorfózisának eredménye. Egyetlen akaratnak kell uralkodnia az akaratok pluralitása fölött, hogy a nietzschei spontaneitás lehetséges legyen.

Egy olyan olvasat lehetőségét szeretném tehát megnyitni, mely szerint a hatalom akarásának nietzschei eszméje nem is áll oly messze az önmagát elsajátító szeretet – Hegelnél még az Abszolútumnak tulajdonított – fogalmától. Eszerint az *Übermensch* filozófiája az *önszereteten alapuló teleologikus isteni önelsajátítás képletének inverziója*, dedivinizált változata. Ami a következményeket illeti, Isten halálának a tapasztalatát követően *télosszá* az a szinte „istenített”, minden meghasonlottságon túli, szuverén emberi individuum lép elő, akiről az *Adalék a morál*

⁹ NIETZSCHE 2005, 31.

¹⁰ NIETZSCHE 2004, 23.

¹¹ NIETZSCHE 2004, 31–33.

¹² Vö. NIETZSCHE 2005, 101; NIETZSCHE 2002, 91–92, 322, 402, 411.

genealógiájához című mű mint „csak önmagához hasonlít[ó], autonóm, erkölcs fölötti egyén”-ről beszél;¹³ a szakadék (*Abgrund*) pedig, melyben e *téloszt* realizálni kell, az az „önmagam” (*Selbst*), amelyet áthat a dekadencia. Mivel azonban a hegeli Világszellem önmagának való abszolút jelenléte sem őrizhető meg az emberi temporalitás összefüggésében, ezért annak úgyszólván „szét kell fészülnie”, s az idő három extázisának ama körkörös egészévé kell zárulnia, amelyről az „Ugyanannak az Örök Visszatérését” meghirdető nietzschei tan tanúskodik. Nietzsche projektje ennyiben egy dedivinizált hegeli eszkatológiára emlékeztet. Eközben pedig *maga az inverzió az, ami az evilági földet megpillanthatóvá teszi* – ám a nietzschei föld egyesítését ugyanaz a fajta *önszeretet* hivatott végbevinni, amely Hegel történelemfilozófiájának is a végső elve.

Miként Nietzsche, úgy Rosenzweig is úgy vélte, hogy az emberi individuum partikuláris nézőpontjának a spekulatív-hegeliánus meghaladása nem kívánatos. Rosenzweig kiváltképp azt hangsúlyozza, hogy vegyük komolyan az isteni kinyilatkoztatás eszméjét. Ez szerinte egyszerre foglalja magában Isten önkinyilatkoztatását, és Isten transzcendens függetlenségét. Ez utóbbi azonban annyit tesz, hogy nem csupán Istennek, de a világ dolgainak és az emberi lényeknek is redukálhatatlan függetlenséget kell tulajdonítanunk. A valóság e komponensei tehát korántsem lényegileg Egyek. Inkább temporális viszonyokban állnak egymással, ahogyan azokról tényleges tapasztalataink tanúskodnak. Ahelyett tehát, hogy a partikularitások aktuális tapasztalatát a *jelen* valamiféle spirituális egységében oldanánk fel Hegel módjára, az egységet a *jövőben* kell elgondolni.

Az individuum és az őt körülvevő világ közti kibékülés ennyiben egyáltalán nem ragadható meg az egyén partikuláris szellemének Isten abszolút jelenlétében való intellektuális „újjászületéseként”. Noha e kibékülés Rosenzweig szerint is a történelem célját alkotja, az szükségképpen elhalasztódik. Egyfelől azonban meg van előlegezve abban a formában, ahogyan az a zsidóság elszigetelt közösségi életében tapasztalható. Másfelől viszont az átfogó aktualizálódás folyamatában is van – éppen a történelem révén, melyben Rosenzweig az egység ama megváltó realizálását véli látni, amely a keresztény szeretet munkája.

A szeretet tehát Rosenzweig szemében is a történelem princípiumát alkotja, még ha valamiféle „csel” révén is, miként Hegelnél. Az egyetemes szeretet abszolút jelene (Hegel) azonban temporális dimenzióira hullik szét, melyeket a jövőbeni egység ígérete, az önmaga számára jelen lévő partikuláris én, valamint az a már mindig is adott *hely* alkotják, ahol az ígéretnek be kell teljesülnie. A történelem eszerint egy abszolút és a megváltás ígértét magában rejtő röppálya mentén halad. E röppálya pedig a *glóbusz* egységének *fokozatos* megvalósulása irányába mutat, ahol is a végcél a határoknélküliség – a „határtalanság [...] a föld végső célja marad”, a „föld egysége a történések hajtóereje”.¹⁴ E röppálya irányát Istennek az emberi lényekhez való viszonya létesíti, illetve garantálja. A kinyilatkoztatás

¹³ NIETZSCHE 1996, 62.

¹⁴ ROSENZWEIG 1984, 313, 314; idézi SHAPIRO 2015, 329, 331.

nyújtja tehát az orientációt, ez tudósít bennünket, embereket mindkettőről: a létezők három alapvető fajtája közti *viszonylatok röppályájáról*, mely a teremtéstől a megváltásig ível, de annak a partikuláris szubjektumnak a *helyéről* és hivatásáról is, aki e röppályában áll.

Hegel, Nietzsche és Rosenzweig megfontolásaiban a világ, föld, illetve glóbusz fogalmai egyaránt valamely evilági „egész” avagy „totalitás” eszméjét hivatottak megragadni. Gondolatkísérletem egyik alpmotívuma viszont az, hogy *totalitás csak egy olyan egyesítő princípium révén körvonalaódhat, amely magában foglalja a végtelenség valamely ideáját*, s továbbá, hogy az egyesítés „alapjára” (Grund), vagyis az „egyesítendőre” vonatkozó különböző elgondolások szükségképpen az egyesítő elv korrelátumai, annak a horizontjában fogalmazódnak meg. Miként igyekeztem rámutatni, a történelem végső mozgatóelvének elgondolási módja nem csupán Hegel és Rosenzweig, de Nietzsche esetében is (kvázi) teológiai jellegű. Mi több, mindhárman teleologikus módon írják le e mozgatóelv kifejlését. Hegellel ellentétben azonban Nietzschénél és Rosenzweignél a történelem teleológiája kontingens, ami az emberi ágenciát előtérbe állító de-divinizációnak (Nietzsche), illetve relacionalizmusnak (Rosenzweig) tudható be. Az egységesítés elvének alapvetően két formájával van dolgunk tehát: az vagy az *önmaga elsajátítására* irányuló isteni szeretet, illetve emberi akarat munkája, vagy egy *individuumok közötti*, redukálhatatlanul relacionalista szeretet műve. Az ezen *egységesítő princípiumok korrelátumaiként körvonalaódó „alap” eszméje* így a következőképpen alakul: az alap megszüntetve megőrződik (*ist aufgehoben*) az isteni önszeretet végtelenségében (Hegel); akként értelmeződik, mint amely az emberi akarat végtelenségének van kitéve (Nietzsche); illetve olyan véges helyként jelenik meg, amely az emberek és Isten *közt*i végtelen szeretet révén válik felfedetté (Rosenzweig).

A messianizmus tipológiája, meghaladási kísérletei – és a geofilozófia

A különbségek, melyeket e történetfilozófiai megközelítések közt jeleztünk, jól illeszkednek abba a tipológiába, amelyet az ábrahámi messianizmus eszmetörténeti alakzatainak Jacob Taubes által nyújtott leírásából kivonatolhatunk. *Martin Buber és a történelemfilozófia* című írásában Taubes először összegzi, majd bírálja és továbbfejleszti a megkülönböztetést, amelyet Buber a történelem apokaliptikus, illetve profetikus tapasztalásmódjai közt tesz. Ezekben Buber szerint

„közös a valamennyi létező elmúlt, jelenlegi és jövőbeli történetének Urába vetett hit; mindkettő bizonyos az Ő arra irányuló akaratában, hogy teremtményének üdvözülést ajándékozzon; de hogy miképpen ad hírt magáról ez az akarat ama súlyos pillanatban, amikor a beszélő szól, s hogy milyen kapcsolatban van e pillanat az eljövendővel, abban lényegesen különbözik a profetikus és az apokaliptikus üzenet”.¹⁵

¹⁵ Idézi TAUBES 2004/b, 300–301.

E megkülönböztetés azt hangsúlyozza, hogy miközben az apokaliptikusok esetében nem beszélhetünk valóban történelmi jövőről – amennyiben számukra „minden előre eldöntött, [s] nem lehetséges a történelmi eseményekben bekövetkező, az emberből [...] kiinduló fordulat” –, aközben a prófétai messianizmus mindenkor az Isten és ember közti dialogikusság megőrzésével s így valamely nyitott alternatíva jegyében szól, hiszen „a jövő nem eleve meghatározott”.¹⁶ Miként Taubes rámutat, „Buber a zsidó messianizmust állítja szembe a keresztény eszkatológiával”, esetében „a messianisztikus *remény* egy fajtája néz farkasszemmel a messianisztikus *beteljesedés* egy fajtájával”.¹⁷

Az emberi cselekvésnek mint a megváltás ügynökének buberi hangsúlyozásával szemben viszont Taubes arra utal, hogy „a későbbi apokaliptikus irodalomban az alternativitás egy merőben új formája”, egy *bensővé tett alternativitás* fogalmazódik meg. Ez ugyan

„a történelem menetét rögzítetté és előre elrendeltévé fogadja el”, ám ez „az apokaliptikus közösségekben és csoportokban váratlan aktivizmust szabadít föl. [...] Az apokaliptikus »kell« nem a szükségszerűségnek abból a fajtájából való, amely a semleges természeti törvények jellemzője. Az apokaliptikus »kell« a történelem végének intenzív megelőlegezését jelenti a hit aktualitásában.”¹⁸

Taubes számadásában így az ábrahámi messianizmus három alakzata rajzolódik ki. Az első az apokaliptika ama formája, amely a messianisztikus beteljesedésnek az eleve elrendelt voltát hirdeti, s így a történelmi jövőt zártként vázolja, kioltva ezzel az emberi ágencia jelentőségét – ahogyan azt Hegel eszkatológiájában is láthatjuk. Az apokaliptika másik típusa ugyancsak a történelem eleve elrendelt menetébe veti a hitét, az embereket azonban egy sürgető alternatíva előtt állóként, s ezért alapvetően két csoportra osztva látja: lesznek olyanok, akik felismerik a szükségszerűen készülődő Újat – ami pedig „megerősít[i] a történelem céljának útjában álló akadályok leküzdésének eltökéltségét” –,¹⁹ illetve lesznek, akik nem ismerik föl azt, vagy elzárkóznak a történelemben feltörő Új elől. Úgy vélem, különösen a belsővé tett alternativitás itt hangsúlyozott mozzanatában nem nehéz felismerni a Nietzsche által meghirdetett világhelyzet jegyeit. A harmadik típus a Buber által is képviselt profetikusság remény alakzata, amely megőrzi a történelmi jövő nyitottságát, s az emberi ágenciának az Új történelmi fellépését illető jelentőségét hirdeti. Rosenzweig nézetei csak részben sorolhatók ez utóbbi alakzat rubrikája alá, amennyiben a történelem röppályájáról alkotott elgondolása egyszerre támaszkodik a messianisztikus remény, valamint a kinyilatkoztatásra hivatkozó eszkatologikus tudás mozzanatára. Mindazonáltal az határozottan kirajzolódni látszik, hogy annak men-

¹⁶ Idézi TAUBES 2004/b, 301–302.

¹⁷ TAUBES 2004/b, 306.

¹⁸ TAUBES 2004/b, 307–308.

¹⁹ TAUBES 2004/b, 309.

tén, amiként különbséget tehetünk a teológiai eszmék fényében artikulálódó történelemfelfogások – szükségszerű, illetve kontingens módon elgondolt, de egyaránt – eszkatologikus típusai, valamint profetikus alakzatai közt, úgy különbséget tehetünk e megközelítésekben az „alapra” vonatkozó – s ennyiben „geofilozófiai” jelentőséggel felruházható – eszmék ezeknek megfelelő eszkatologikus, illetve profetikus típusai közt is.

E ponton két olyan szerzőre szeretnék hivatkozni, akik a történelemfilozófia hagyományos-teologizáló megközelítését meghaladni igyekeztek, s így *ellenpéldák-ként* vehetnek fényt a geofilozófiai törekvés egészére. Egyrészt Derrida dekonstruktivizmusára gondolok, mely – kifejezett módon legalábbis a *Marx kísértetei* című kötet óta – a messianizmus sajátos formájaként érti magát. Másrészt a kései Heidegger egyes megfontolásaira utalnék, akinek a „projektje a *Sein und Zeit* után [...] arra irányult – írja maga Derrida –, hogy a világot és a világban-benne-létet megszabadítsa görög és keresztény előfeltevéseitől”.²⁰

A világ és a föld fogalmainak a tematizálására a kései Heidegger kifejezetten a tényleges élet végessége és fakticitása mellett kitartva, s ezzel a hagyományos onto-teo-lógiák végtelenségmetafizikájának a horizontját maga mögött hagyva tett kísérletet. A heideggeri számadásban sem a világ, sem pedig a föld nem olyasvalami, amiről módunkban állna tárgyi, objektív képzetet alkotni. „A világ az örökön nem tárgyi”; a „föld az, ami lényegszerűen magát elrejtő”.²¹ Továbbá, e megközelítésben a világ és a föld lényegszerűen egymásra utalt marad, oly módon, hogy az ember feltárult világban-benne-léte számára a világot hordozó alap, vagyis a föld csakis mint magát lényegileg megvonó, mint elrejtőzködő adódhat.

„A világ az egyszerű és lényegi döntések tág pályáinak felnyíló nyitottsága egy történelmi nép sorsában. A föld az állandóan elrejtezkedő és ily módon elrejtő semmire sem szoruló előjötte. A világ és a föld lényegszerűen különböznek egymástól és mégsem különülnek el sohasem. A világ alapja a föld, a föld meg áthatja a világot.” A föld lényege „csak úgy lepleződik le, ahogy a föld átjárja a világot, azaz a kettő szembesülésében”.²²

Világ és föld ezen „vitáját” Heidegger továbbá egy olyan „történésből” eredezteti, mely az igazságnak mint el-nem-rejtettségnek a kiharcolásaként, közelebbről a létezésben zajló világlásnak és elrejtésnek az ősvitájaként megy végbe.²³ Az ősvitának ez az eszméje azonban, melyet mint *eredeti, ugyanakkor mediális értelmű történést* kell érteni, *elébe vág az ágensia bármiféle képzetének* – legyen az isteni, vagy éppen emberi.

Mármost a fakticitásra irányuló heideggeri megközelítéssel szemben Derrida kiindulópontját egy olyasfajta „politikai imperatívusz” képezi, amely a történelem egésze iránti felelősségből, „a még meg nem születettek vagy a már halottak fantomjai iránt” táplált igazságszeretetből fakad. Ez egyáltalán nem a fakticitás kiin-

²⁰ DERRIDA 2009, 27.

²¹ HEIDEGGER 2006, 72, 76.

²² HEIDEGGER 2006, 78, 107.

²³ HEIDEGGER 2006, 87. skk.

dulópontja, hanem egy olyan igazságosság igénye, amely „az életet túlvi[szi] a jelenlévő élet [...] ontológiai ténylegességén [s] lehetősége jóelőre szétválasztja vagy megbontja az élő jelen, s ugyanígy minden ténylegesség önmagával való azonosságát”.²⁴ Az identitás ezen „önmagától-különböző-azonosságként” megragadott eszméje azonban nem csupán a differencia ontológiai elgondolásának heideggeri kísérletével áll szemben. Az ennél is élesebben határolódik el mind a különbözőséget önmagába felemelő, mind pedig az a felett uralkodó önazonosság hegeli, illetve nietzschei eszméitől, lévén mindkettő valamiféle „önazonosság-a-különbözőségben”. Ám a magától elkülönülő identitásnak a fogalma nem csupán Derrida olyan központi témáiban ismerhető fel, mint például a vendégszeretet vagy az ajándék stb., de a szeretet relacionalitásának Rosenzweig-féle eszméjében is. Ez utóbbi elgondolásaival összevetve azonban Derrida egy alapvetően újszerű, további lépést is tesz. Walter Benjaminhoz kapcsolódva ugyanis *Derrida dedivinizálja a messianizmus hagyományos alakzatait*. Azzal, hogy mindvégig az igazságosság egy lényegileg transzontológiai, egyúttal dekonstruálhatatlan eszméjét tartja szem előtt, Derrida egy tisztán strukturális, azaz „minden dogmatikától, sőt minden metafizikai-vallási meghatározottságtól, minden *messianizmustól*” megszabadított, de továbbra is ígéretjellegű, tehát messiási mozzanatra hivatkozik.²⁵ E messiásnak „az emancipáció ígéretének bizonyos tapasztalata” szolgál alapjául, s nem más, mint „egy messianizmus nélküli messiási formalitása” – melyet mindenekelőtt az legitimál, hogy egy efféle mozzanat „már mindig is hat magában a történelemben, amennyiben valamennyi nemzedék felruházza vele az utódait, akiket vár”.²⁶

Ez az elgondolás eleve kizárja bármiféle onto-teo-lógiai képzet igénybevételét. Így például a történelemben Rosenzweig szerint még érvényre jutó valamiféle „csele”, illetve *telosz* képzetei Derrida számára egyaránt elfogadhatatlanok. Nem más, mint a „jövő” fogalma forog itt kockán. Rosenzweig orientációja egy feltáru-ló, hiszen megelőlegezett jövőt tart szem előtt, s a történelemre vonatkozó elgondolása még teleologikus. Ezzel szemben a jövő Derrida számára lényegileg előrelát-hatatlan „események” sorozata marad, ami viszont azt a követelményt támasztja velünk szemben, hogy az eddigieknél radikálisabban nyíljunk meg annak a jövőnek (*l'avenir*) az irányában, melynek – az *à venir* értelmében – „jönnie kell”. A minden ténylegesen eljövő esemény abszolút jövőjére való effajta nyitottságot azonban nem valamiféle fatalizmus, hanem az igazságosság ama dekonstruálhatatlan köve-telménye melletti kitartás teszi lehetővé, mely követelmény a „messiási” ígéret tartalmát alkotja, a dekonstruktív munkát pedig szűnhetetlen feladatként állítja minden jövőbeni generáció elé.

Vélhetően ezért, vagyis a ténylegességeket mindig is a dekonstruktív impulzus fényébe állító megközelítés miatt van az, hogy Derrida nem bízik az olyan fogal-makban, mint amilyen „a” világ, „a” föld vagy „a” glóbusz. Így a jelenkori fejle-mények kapcsán is előnyben részesíti azt, hogy a mondializáció folyamatáról, ne

²⁴ DERRIDA 1995, 40, 8–10.

²⁵ DERRIDA 1995, 98–99.

²⁶ DERRIDA 1995, 69, 65.

pedig globalizációról beszéljünk, ugyanis: „a világ [*monde*] nem univerzum, nem a föld vagy a földi glóbusz, nem is a *kozmosz*”.²⁷ A mondializáció „humanizáció akar lenni” – hangsúlyozza Derrida –, amennyiben „az ember, az ember sajátja, az ember joga, az ember emberisége elleni büntett fogalma szervezi ezt a mondializációt”.²⁸ A világ fogalma tehát továbbra is szorosan összefügg az embermivolttal. Másfelől viszont a mondializáció mindannak a mondializációja kell legyen, amely nem *Mundus* – vagyis amely abban az értelemben képezi e humanizáció „alapját”, hogy szünhetetlenül igényli önnön mondializációját. Az „alap”, ha a messiási ígéret perspektívájából vesszük tekintetbe, „önmagában véve” épp úgy meghatároz(hat)atlan kell maradjon, ahogyan az, amit „világnak” nevezünk.

Mindazon különbségek ellenére, melyekre Heidegger, illetve Derrida megközelítésében rámutathatunk, közös bennük az igény, hogy tartózkodjanak a hagyományos onto-teo-lógiai horizont implikációitól. Mindketten valamely dedivinizált kiindulópontból – a történelem eredetként megragadott őstörténés (Heidegger), illetve a történelemben munkáló „messiási” ígéret (Derrida) szempontjából – vázolják elgondolásaikat. Így aztán mindketten elutasítják a történelem teleológiájának az eszméjét is, továbbá meghaladhatatlan egymásrautaltságukban – ösvitaként, illetve egy etikai-politikai imperatívusszal szemben álló ténylegességekként – ragadják meg azt, ahogyan világ és nem-világ, a világ világ mivolta és az, ami annak ellenáll, vagy másképpen a „*nomosz*” és előírásának az „alapja” (*Grund*) egymáshoz viszonyul. Arra pedig, ami „nem-világ” – ám mint „alap” a geofilozófia érdeklődésének kiváltképp az előterében áll –, végképp nem tekintenek úgy, mint amely az ember világa felől hozzáférhető volna.

A heideggeri és derridai „ellenpélda” felől tekintve kiváltképp szembeötlő, hogy írása keretében Shapiro nem tárgyalja behatóbban egyikőjük vonatkozó nézeteit sem. E hiány, úgy vélem, szimptomatikus. Kérdéseim ezért a következők. A geofilozófia, melyet Nietzsche indított útjára, vajon nem valamiféle inverziója-e a teológiának – miként az érintett mozzanatok sugallják –, és ennél fogva nem más, mint *geoteológia*? S vajon nem kell-e egy efféle geoteológiát alávethnünk a végesség valamely *filozófiájának* – hiszen a filozófia a véges lények ügye –, mely filozófia elismerné a tényt, hogy maga az „*Ab/Grund*” csak valamiféle „teológia” keretében közelíthető meg, s tulajdonképpen filozófiája nem létezhet? Vajon a geofilozófia képes-e nélkülözni a teológiát, vagy pedig elkerülhetetlenül a geoteológia formáját kell öltse?

Bibliográfia

DELEUZE–GUATTARI 1994

Gilles DELEUZE–Félix GUATTARI: *What is Philosophy?* London–New York, Verso, 1994.

²⁷ DERRIDA 2009, 27.

²⁸ DERRIDA 2009, 12.

DERRIDA 1995

Jacques DERRIDA: *Marx kísértetei*. Ford. BOROS János–CSORDÁS Gábor–ORBÁN Jolán. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1995.

DERRIDA 1997

Jacques DERRIDA: „Vendégszeretetgyűlölet”. In: Jacques DERRIDA: *Ki az anya?* Ford. CSORDÁS Gábor–ORBÁN Jolán. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997, 59–91.

DERRIDA 2009

Jacques DERRIDA: A szakma jövője, avagy a feltétel nélküli egyetem (amely a „Humanities”-nek hála, holnap helyt kaphatna). In: *Jacques Derrida szakmai hitvallása*. Szerk. ORBÁN Jolán. Ford. BOROS János–ORBÁN Jolán. Veszprém, Iskolakultúra, 2009, 12–36.

HEGEL 1907

Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *Theologische Jugendschriften*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1907.

HEGEL 1979

Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *A szellem fenomenológiája*. Ford. SZEMERE Samu. Budapest, Akadémia, 1979.

HEGEL 1982

Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *Ifjúkori írások. Válogatás*. Válogatta MÁRKUS György. Ford. RÉVAI Gábor. Budapest, Gondolat, 1982.

HEIDEGGER 2006

Martin HEIDEGGER: A műalkotás eredete. In: Martin HEIDEGGER: *Rejtektak*. Ford. BACSÓ Béla. Budapest, Osiris, 2006, 9–69.

LÖWITH 1996

Karl LÖWITH: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Ford. BOROS Gábor–MIKLÓS Tamás. Budapest, Atlantisz, 1996.

NIETZSCHE 1986

Friedrich NIETZSCHE: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Ford. KERTÉSZ Imre. Budapest, Magvető, 1986.

NIETZSCHE 1996

Friedrich NIETZSCHE: *Adalék a morál genealógiájához*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Győr, Holnap Kiadó, 1996.

NIETZSCHE 2002

Friedrich NIETZSCHE: *A hatalom akarása. Minden érték átértékelésének kísérlete*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Cartaphilus Kiadó, 2002.

NIETZSCHE 2004

Friedrich NIETZSCHE: *Így szólott Zarathustra*. Ford. KURDI Imre. Budapest, Osiris, 2004.

NIETZSCHE 2005

Friedrich NIETZSCHE: *Az Antikrisztus*. Ford. CSEJTEI Dezső. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2005.

ROSENZWEIG 1984

Franz ROSENZWEIG: *Globus: Studien zur weltgeschichtlichen Raumlehre*. In: Franz ROSENZWEIG: *Der Mensch und sein Werk*. III. (Zweistromland. Kleinere Schriften zu Glauben und Denken.) Hrsg. Reinhold MAYER–Annemarie MAYER. Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1984, 313–368.

ROSENZWEIG 2002

Franz ROSENZWEIG: *Der Stern der Erlösung*. Freiburg im Breisgau, Universitätsbibliothek, 2002.

SHAPIRO 2015

Gary SHAPIRO: World, Earth, Globe: Geophilosophy in Hegel, Nietzsche, and Rosenzweig. *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly* 64. 2015, 313–334.

TAUBES 2004/a

Jacob TAUBES: *Nyugati eszkatológia*. Ford. MÁRTONFFY Marcell–MIKLÓS Tamás. Budapest, Atlantisz, 2004.

TAUBES 2004/b

Jacob TAUBES: Martin Buber és a történelemfilozófia. In: Jacob TAUBES: *Nyugati eszkatológia*. Ford. MIKLÓS Tamás. Budapest, Atlantisz, 2004, 297–318.

A KÜLÖNBÖZŐSÉG ELŐNYEI: X ÉS Z – RÉGI ÉS ÚJ GENERÁCIÓK A MUNKAERŐPIACON

OSVÁTH ANDREA

Az eltérő szakmai háttérű, értékrendszerű, a digitális tudáshoz másképp viszonyuló munkavállalók közössége hozzásegítheti a cégeket ahhoz, hogy innovatívabbak, sikeresebbek legyenek másoknál. A kontraszt azonban konfliktusokat, nehézségeket, egyet nem értést is eredményezhet. Hogyan lehet, hogyan kellene kezelni az előbb említett különbségeket a vállalatban belül ahhoz, hogy a generációs másságból adódó értékrendbeli diszkrépancia és az eltérő kommunikációs stílusok *eredményességet* és ne eredménytelenséget okozzanak? Dolgozatomban mindezt az X és a Z generáció munkahelyi viselkedésének bemutatásával, egy, a Z generáció körében jelenleg is folyamatban lévő kvalitatív kutatás részeredményeinek ismertetésével kívánom bemutatni.

A munkaerőpiacon jelenleg négy generáció van jelen, melyeket e tanulmányban Tari Annamária¹ munkáira támaszkodva² határozzuk meg.

„Baby boom generáció (1946–1964): A demográfiai robbanás gyermekei, szüleiiktől eltérően merészebbek, új utakra, tudásra, információra, cselekvésre vágyanak, karriert építenek. Fegyelem, tisztelet és kitartás jellemzi őket, és alázattal végzik munkájukat a szó legpozitívabb értelmében. Kötődnek a munkahelyhez, nem váltanak gyakran munkahelyet, egy kicsit a megszokás rabjai, ragaszkodnak cégükhöz, a szervezeti kultúrához, fontosak számunkra a státuszszimbólumok, amely a hierarchiában betöltött szerepekhez köthetők. Tudásuk, tapasztalatuk, bölcsességük, munkafegyelmeük és lojalitásuk olyan vállalati érték, amely bármilyen és bármekkora céget a legjobbak közé emelhet. Tartanak attól, hogy az utánuk következő nemzedékek elveszik a munkájukat, mert olyan digitális tudással rendelkeznek, amelyekkel ők csak részben.

Ez a generáció korábban nem látott tanulási lehetőségeket kapott, és a demokrácia hozta versenyelőnyök kihasználásában is jeleskedik. Ennek a generációnak jó a közérzete, valószínűleg abból adódóan, hogy bőven voltak a munkaerőpiacon, a versenyszférában negatív tapasztalataik, poroszos nevelést kaptak, megküzdöttek a pozíciójukért, számtalan változást éltek már meg a munkaerőpiacon, így például a rendszerváltás idején munkanélküliség, 2008-as válság, a nyugdíjba vonulás feltételeinek változásai az elmúlt évtizedekben.

X generáció (1965–1979): Tagjainak gyermekkorát nem befolyásolta az online tér, de fiatal korukban találkoztak a technológiai vívmányaival.

¹ TARI 2010.

² Idézi SZABÓ 2017, 116–117.

Megbízhatóak, kontrolláltak, jellemző rájuk a szakmai igényesség és a nagyfokú munkafegyelem. Gondot jelent számukra a munka–magánélet egyensúlyának kézben tartása, mivel nagyon sokat dolgoznak, ami a magánéletük rovására megy, pedig családjuknak is a lehető legjobbat szeretnék. Az X generáció munkaéletéből kezd kikopni a személyes kapcsolat, egyre gyakoribb, hogy nem is ismerik főnököket.

Y generáció (1980–1995): A millenáris vagy az első digitális nemzedék átmenetet képez az offline és az online behatás terén. Ők az X generáció gyermekei, akik már gyermekkorukban megismerkedhettek a modern kommunikációs eszközökkel. Sikerorientáltak, rugalmasak, információéhesek és rendkívül önállóak. A munka számukra nem csak kötelezettség, hanem egyben a kreativitásuk műhelye is.

Z generáció (1996–2009): Ők a digitális bennszülöttek, akik bátrak, kezdeményezők, magabiztosabbak, és még sokkal merészebbek az előző generációnál is. A munkaerőpiacon még csak kis mértékben vannak jelen, de a munkaadók felfigyeltek túlzott magabiztosságukra, magas munkahelyi elvárásaikra. Elsősorban az önállóságot preferálják, és munkaélményre vágynak.

Alfa generáció (2010–): Az alfa gyermekek beleszülettek a digitális világba, csak feltételezések vannak arra vonatkozóan, hogy mi lesz rájuk jellemző. A veterán generáció már jellemzően nincs a munkaerőpiacon.”³

A munkahelyeken jelenleg együtt élő, eltérő kommunikációt és viselkedéskultúrát mutató generációk munkahelyi magatartásának vizsgálata már több évtizeddel ezelőtt elkezdődött. Kissné⁴ a generációs munkaerő motivációval foglalkozó értekezése 1971-re datálja az USA-ban elkezdődött, a Yankelovich cég munkatársai által elindított vizsgálatokat. Az új generációk különbözőségét, az idősebb generációkkal való problémáit taglalja több magyarországi kutatás is,⁵ hiszen a jelenlegi munkaerőpiacot egyre inkább uralja a fiatalabb nemzedék, amely a cégektől mind az elhelyezkedés, mind a munkaerő megtartásának kérdéskörében nagy jelentőséggel bír. A Hackman–Oldham-féle munkaköri motivációs potenciál modell⁶ vette vizsgálatának alapjául Mészáros Aranka és Kollár Péter 2017-es vizsgálatában – csak-

³ SZABÓ 2017, 116–117.

⁴ KISSNÉ 2013.

⁵ BUDAVÁRI-TAKÁCS et al. 2017.

⁶ MÉSZÁROS–KOLLÁR 2017. A szerzőpáros, HACKMAN–OLDHAM (1980) az öt munkaköri jellemzőt a következőképpen definiálja:

I. A munka elvégzéséhez szükséges készségek/képességek változatossága: a munkakör mennyire kívánja meg a dolgozó különböző képességeinek, készségeinek aktivizálását.

II. A feladatok egészlegessége és azonosíthatósága: annak mértéke, hogy a munka mennyire fog át egy teljes folyamatot a kezdetektől a jól látható végeredményekig.

III. A feladatok jelentősége, fontossága: mennyire érzi úgy valaki, hogy a munkahelyi feladata nagy hatással van más emberek életére?

IV. Autonómia, a feladatkörre jellemző önállóság: a munka mennyire ad szabadságot, függetlenséget az egyén számára? Az egyén saját maga belátása szerint teljesítheti-e a rá bízott feladatokat?

V. Visszajelzés: a dolgozó mennyire kap tiszta és világos információt a teljesítményéről?

úgy, mint az elmúlt évek munkahelyi generációs kutatásainak egy jelentős hányada. A Hackman–Oldham által leírt különböző munkaköri dimenziókra hívta fel a figyelmet például Gubik és Farkas (2013) a Z generáció megnövekedett önállóság-igényére vonatkozólag, míg Shaffer (2015) ezen generáció visszajelzés- és szabadságigényére, Kissné (2013) pedig a generációk eltérő motivációs lehetőségeire utalt kutatásaiban.⁷

Tanulmányomban elsősorban az X és a Z generáció különbözőségeit, a munkaerőpiacon tapasztalható eltérő magatartását és a viselkedésükből adódó konfliktusok lehetséges feloldási módjait vizsgálom. Ezáltal ugyanis képet kaphatunk a jelenleg együtt dolgozó, a legidősebb korosztályt legnagyobb számban képviselő X-esek, illetve a munkaerőpiacra nemrég belépett legfiatalabb generáció munkahelyi kommunikációjáról, egymáshoz való viszonyáról, együttműködésük lehetőségeiről. Az ez utóbbi nemzedék tagjaival készített kvalitatív kutatás részeredményeit⁸ is ennek függvényében mutatom be. Az interjúk kutatás a munkahelyi kommunikációval, munkakörnyezettel, munkakörrel, karrierlehetőségekkel kapcsolatos elvárásokra, a vezetőkkel és munkatársakkal való kapcsolatok milyenségére, kommunikációs módokra mutat rá.

X-esek a munkaerőpiacon

Az X generáció tagjai már olyan családokban éltek, ahol mindkét szülő dolgozott, a hivatástudat, a diploma megszerzésére való törekvés már szüleikre is jellemző volt, és ez gyakran együtt járt a munka priorizálásával, a család háttérbe szorulásával, melynek gyakori következménye a válás lett. Ők a „kulcsos gyerekek”, akik üres lakásba tértek haza iskola után, egyedül tanultak, szülői felügyelet, kikérdezés nélkül. Ennek eredményeképp önálló, találékony és önellátó nemzedékké váltak, akik az életük minden területén, így a munkájukban is értékelik a szabadságot és felelősségteljesek. Ez az első generáció, amelyik már középiskolában vagy egyetem alatt találkozott a számítógépekkel, a technológiai fejlődés életük részévé vált. „Munkába állásukkor a munkaerőpiacon versenyképes fizetést kínáló, újonnan betelepült multinacionális vállalatok várták őket, akikkel együtt azonban megérkezett a korlátlan munkaidő és a korlátlan munkahelyi stressz is. A munkájukért hajlandóak a magánéletüket is feláldozni, talán ezért is olyan nagy a válások száma a generáció tagjai között.”⁹ Nagy előnye e generáció tagjainak, hogy kialakult nor-

⁷ MÉSZÁROS–KOLLÁR 2017.

⁸ A kutatás a jelenlegi koronavírus járvány alatt és terveink szerint azt követően folyik majd. Egyrészt a járvány miatt kialakult új helyzet és a járvány lecsengése utáni helyzet összehasonlítását hivatott vizsgálat alá vonni. A kvalitatív vizsgálat a Z generáció körében, egyetemisták, egyetem mellett dolgozók, illetve aktív dolgozók körében folyik, és jellemzően az e dolgozatban is vizsgált aspektusokat térképezi fel. Ez az oka annak, hogy a jelenlegi tanulmányban a kutatás eddigi eredményeit, már felvett interjúk idevágó részleteit tudom bemutatni.

⁹ ANDRÁS 2017, 176.

marendszerük van. Ennek eredménye, hogy mikrokörnyezetükben, munkahelyükön is – a vállalati kultúra elfogadása nyomán – a cég fundamentumai, a munkáltató támaszai lehetnek. Szakmai eredményeik, tapasztalatuk, munkában eltöltött idejük, megszerzett rutinjuk eredményeképp stabil szakmai szerepekkel és fejlett önreflexióval rendelkeznek.

Cégük iránti lojalitásuk gyakran az ott töltött hosszú évekből fakad, ami azonban azt is eredményezi, hogy kevésbé jártasak az álláskeresésben, az interjúzásban, a saját brand építésében, így nehezebb dolguk van a munkaerőpiaci elhelyezkedés terén, mint az Y-osoknak vagy a Z-seknek.

Z-sek a munkaerőpiacon

A Z generáció tagjait gyakran digitális bennszülöttekként definiálják, akiknek – az X-ekkel szemben – már nincsenek információik a számítástechnika nélküli világról. Az információátadás közöttük megy végbe a leggyorsabban, számukra nélkülözhetetlen, hogy az összes információ a nap minden órájában rendelkezésre álljon. Jellemző képességük a multitasking, a több dologra párhuzamosan figyelés tudománya. Viszont ezekre a dolgokra csak felületesen tudnak figyelni. Emlékeztük is egyedi módon működik, mert nem az információ tartalmát, hanem inkább annak elérési útvonalát jegyzi meg. Ezen tulajdonságuk alapján a reklámszakma szemszögéből is egyedülálló nemzedék (bár az Alfák hasonlóak). A korábbi generációknál sikeres reklámstratégiák, eszközök más hatást gyakorolnak rájuk. Nagyon korán kialakul bennük a reklámelkerülés, de ha olyan üzenetet sikerül velük közölni, amely felkelti érdeklődésüket, akkor a vártnál intenzívebben reagálnak.

A Z generáció jellemzője a szórakozás iránti vágy. Értenek „számítógépül”, „videójátékul” és „mindenolyangépül”, amely a digitális kor szülötte. Természetes vonzódás alakult ki bennük a technológia iránt. Állandó internetkapcsolatban vannak társaikkal, barátaikkal, és úgy érzik, hogy az állandó „online voltuk” segíti őket a teljes szociális kiterjedésükben: abban, hogy minél több kapcsolatuk legyen másokkal.

Munkahelyeiken vagy azok kiválasztásában az Y generációhoz képest kevésbé motiválja őket az anyagi előny, reálisabban tudják „belőni” munkabérüket, de még így is túlzásokba esnek. A generációból kikerült munkavállalók hajlamosak félresöpörni a korábbi generációk által bejáratott eljárásokat, módszereket. Az analitikus gondolkodás és a megfontolt döntéshozatal hiánya bizonyos munkakörökben hiányosságnak minősülhet. Önértékelésük reálisabb, gyakran alacsonyabb, mint Y-os társaiké.

Az automatizáció robbanásszerű fejlődése miatt képességeik egyre értékesebbé válnak. Szorgalmas munkavállalók, munkavégzésük célja saját szakértelmük, tudásuk gyarapítása, ezért munkahelyüknek gondoskodni kell előrelépési, fejlődési lehetőségeikről. Igénylik a rugalmas munkaidejű tevékenységeket, nem tabu számukra az éjjeli és hétvégi munkavégzés sem, de csak akkor, ha érdekes számukra a feladat. Idegenkednek a túlóráról, de mivel a pénz az egyik legnagyobb motivációjuk, többletpénzért a rendes munkaidőn túl is dolgoznak.

Fontos, hogy munkahelyeiken rászoktassák őket a formális kommunikáció követelményire, hiszen számukra a tegeződés, az informális kapcsolatok az elfogadottak. Az Y-osokhoz hasonlóan ők is „fordított szocializációs generáció”. Ugyanis az Y előtti nemzedékek a szülőktől és nagyszülőktől sajátították el empirikus tudásukat, ami alapot teremtett ahhoz, hogy tiszteljék felmenőiket, hasonló korú kollégáikat. „Ez a fordított szocializációs generáció azonban a legfontosabb tudást, amely a digitális újkorban szükséges, nem az előző generációktól szerzi meg, hanem önmaga kutatja fel és sajátítja el, valamint a kortársaktól is informálódik. Sőt, nemcsak hogy nem az idősebbektől tanul, hanem inkább ő tanítja az előző generációkat a digitális világ eszközeinek használatára.”¹⁰

Eltérések a munkahelyi együttműködés aspektusaiban¹¹

1. A vezetőkkel szembeni elvárások

Az X generáció a menedzszerszemléletű vezetőt fogadja el a leginkább, akivel szemben elvárás, hogy önmagát és csapatát is menedzselni tudja. Irányításra, leader típusú vezetőre nincs szüksége e generáció tagjainak, hiszen alapvetően önállóak.¹² Ezzel szemben a fiataloknak támogató, segítő (coach) szemléletű vezetőkre van szükségük, akit alapvetően a tudása és tehetsége és nem csupán az életkora alapján tisztelnek. (Ez a Y-osokra is érvényes.)

A Z-ekkel felvett interjú azon kérdésére, miszerint *Milyen kapcsolatot ápolsz a vezetőddel és közvetlen kollégáiddal?* – a következő jellemző válaszok születtek:

- „A mostani vezetőmmel régóta jó kapcsolatban vagyok, a munkatársakkal is baráti viszonyom van, majdnem mindenkiel.” (Férfi, 20 éves)
- „Jó fej a főnököm, bírom, pedig idősebb.” (Férfi, 21 éves)

2. A karrierépítés lehetőségei

Az X-esek és az idősebb generáció értelmezésében a *karrier* szó a vezetővé válás folyamatával, a ranglétrán való előrejutással egyenlő. Természetes számukra, hogy a karrierépítés együtt jár azzal is, hogy „ki kell várni” annak lehetőségét, hogy vezetővé válhassanak, és ezt türelmesen meg is teszik. Élvezik és elvárják a vezetői poszthoz tartozó státuszszimbólumokat, előnyöket, így a saját irodát, céges autót, személyi titkárt, titkárságot stb.

A Z-sek számára is kiemelt jelentőségű a tudás megszerzése, illetve a vertikális és horizontális előrejutás egyaránt karrierutakat jelent számukra. Azonban a *karrier* szóhoz náluk a gyorsaság társul elvárásként, gyors lépésekkel, szinte azonnal akarnak karriert építeni. Figyelmen kívül hagyják a kiégés veszélyét. Az azonnaliság vágya – mint a generáció egy meghatározó tényezője – itt is jelen van.

¹⁰ ANDRÁS 2017, 178.

¹¹ Az egyes aspektusokat részben András Klára (2017) tanulmánya alapján, másrészt saját vizsgálati szempontjaim alapján választottam ki.

¹² ANDRÁS 2017.

3. A munkakörnyezettel szembeni elvárások

A fiataloknál az ingergazdag, változatos, a környezettudatosság iránti igénnyel párosuló, dinamikus tér kialakítása élvez prioritást a munkakörnyezettel szembeni elvárások terén. Ez a legmarkánsabb különbség a többi generációval szemben. Szükség van a hobbiszobára, bokszzsákra, pingpongasztalra. A saját iroda nem, de a saját íróasztal egy amerikai típusú nyitott terű irodában elvárás náluk. Ezzel szemben az idősebb generációk a klasszikus munkakörnyezetet kedvelik, kiemelve az önálló munkavégzésre lehetőséget nyújtó saját iroda – és nem csak saját íróasztal – iránti igényüket.

4. A folyamatos tanuláshoz való viszony

E ponton András Klára megállapításait veszem alapul:

„A folyamatos tanuláshoz való viszonyulásban az idősebb generációknál gondot okoz az elvárás, hogy folyamatosan tanulni és fejlődni kell. Az életkor függvényében a bevésségi idő hosszabbodik, nagyon fontos a korosabbak számára az időnyomástól mentes tanulási lehetőség, nem szívesen ülnek iskolapadba. A fiatalok viszont elvárják, hogy folyamatosan tanulhassanak, fejlődhessenek. Leginkább a személyes oktatást, képzést kedvelik. Ezt a helyzetet a versenypiaci cégek mentor programok kidolgozásával fordítják a javukra: az idősebbek tanítják a fiatalokat, miközben ők maguk is sok új tudást szereznek, a fiatalok pedig megkapják a személyes tanulás lehetőségét, miközben ők maguk is »tanítják« az idősebbeket.”¹³

5. Kommunikáció, tisztelet

A fordított szocializáció következménye, hogy a fiatalabb generáció tagjai számára az idősebb korosztályhoz tartozók pusztán életkorukból adódóan nem vívják ki a tiszteletet. Ehhez szakmai tudás, tapasztalat szükséges, illetve ha jártasság nem is, legalább érdeklődés a digitalizált világ eszközei, azok használata iránt. Van bennük tisztelet, de csak a saját elvárásaiknak megfelelő tudással rendelkezők iránt. A kommunikációban is megnyilvánulhat ez a konfliktusforrás a két nemzedék között: a Z-sek már nem nagyon élnek a magázódással, a tegezés azonban az idősebb generáció számára – neveltetéséből következően – a tiszteletlenség, sőt a szemtelenség érzetét keltheti.

Az interjúk mindegyike a Z-sek kommunikációjának tegező formájú használatát erősítik meg: arra a kérdésre, miszerint: „*Kommunikációjára a tegezés vagy a magázás a jellemző?*”, egyöntetű válaszok születtek:

Inkább a tegezés, de természetesen, ha olyan a helyzet, magázódom. (Férfi, 21 éves)

Helytől, helyzettől és személytől függ, egy fiatal srácot a mekiben nem magázok, viszont egy orvosi rendelőben egy fiatalabb orvost valószínűleg igen. (Férfi, 20 éves)

Tegezés, nagyon ritka esetben magázás. (Férfi, 21 éves)

¹³ ANDRÁS 2017, 184.

Fontos-e számodra mások véleménye? – az e kérdésre adott válaszokban is megerősödik az a tapasztalat a Z-sekkel szemben, hogy csak a saját elvárásaiknak megfelelő tudással rendelkezők iránt érznek tiszteletet, és csak tőlük fogadják el a véleményüket.

„Attól függ miben, pl. egy vállalatnál, ahol tölem tapasztaltabbak dolgoznak, igen, adok a véleményükre, de egy témában, ahol jól kiismerem magam, szeretek a saját véleményemre alapozni.” (Férfi, 20 éves)

„Úgy gondolom, hogy fontos mások véleményét kikérdezni az adott témában, de a döntéseket saját magunknak kell meghozni adott helyzetben.” (Férfi, 22 éves)

A Z generáció számára a szervezeti kommunikáció formális módszerei ismeretlenek, csak az informális módokat ismerik. Azonban a vállalati diskurzusban fontos szerep jut a formális találkozóknak, ezért ennek a fiatalabbakkal való funkcionális megismertetése, elfogadtatása az idősebb generáció feladata. Ebben a folyamatban segítségükre lehet az Y-osok és Z-sek céges brand iránti elköteleződése. A brand egyik fundamentuma a kommunikáció különböző formáinak meghatározása, kialakítása, használatuknak az adott célhoz való hozzárendelése, ezzel a formális kommunikáció mindenki számára történő elismertetése is.

De a munkahelyi kommunikációban van más, konfliktust is okozó különbség a generációk között: ez pedig nem más, mint a kommunikáció gyorsasága. A fiatalok leggyakrabban chatelnek, elhagynak bizonyos udvariassági formákat, rövidítenek. És ez nemcsak a chatben, hanem gyakran az élőbeszédben is megjelenik, ami nem vált ki feltétlen szimpátiát az X generációból.

6. Motiváció, sikerek

Itt először is Thuma Orsolya észrevételeit idézném:

„Heidi G. Halvorson a Columbia Business School Motiváció Kutatási Központjának vezetőjének megfogalmazásában a fiatalokat az ún. promóciós motiváció (promotion motivation) jellemzi, azaz idealisták, keresik az újdonságot és az új tapasztalatokat, a kalandvágy hajtja őket. Ezzel szemben az idősebbek egy alkotó életet tudhatnak maguk mögött, pontosan számon tartják mennyi energiát jelentett elérni mindazt, amivel rendelkeznek, a halhatatlanság illúziója elmúlik, realistább a gondolkodás. Ezért őrájuk az ún. prevenciós motiváció (prevention motivation) a jellemző, vagyis szeretnék megőrizni mindazt, amit létre hoztak, kerülni a veszteségeket, és nyugalomban élni.”¹⁴

Ezzel a megfogalmazással összecseng az a tapasztalat, amely szerint az X-esek számára a biztonság az egyik legnagyobb érték: támaszt kell jelenteniük gyermekeiknek és idősödő szüleiknek egyaránt. Ezért nemcsak a pénz, hanem a teljes cafeteriacsomag jelent motivációs bázist számukra.

A Z-sek számára fontos, hogy modern kialakítású legyen a munkahely, a cél az, hogy otthonosan érezzék magukat az ott dolgozók. A pénz jelentős motiváló erő, hiszen most kezdik kialakítani életüket, az egzisztencia megteremtése pedig nem

¹⁴ THUMA 2016, 214.

megy e nélkül. (Arra a kérdésre, hogy „Mennyire fontos számodra a cég jó hírneve, a személyes fejlődés, a karrier lehetősége, a rugalmas munkakörülmények, versenyképes fizetés?”, a válaszadók mindegyike „Nagyon fontos” feleletet adott.) Figyelembe kell venni azonban azt a tényt, hogy a saját egzisztencia megteremtése nem olyan fontos számukra, mint például az Y-osok számára, akiknek munkába állását erősen nehezítette a 2008-os világválság és ez a frusztráció odáig vezetett náluk, hogy képesek napi 14-16 órát is dolgozni, hogy pótolják az akkor kiesett pénzt – mint saját életük alapköveinek letételéhez, biztos egzisztenciájuk kiépítéséhez szükséges forrást. A Z-seknél erős a szülői háttértámogatás, gyakori a „mama-hotel” intézménye (Y-osokra is jellemző), kitolódik a családalapítás, ezért ha a betöltött munkakör nem elég motiváló, nem jelent megfelelő kihívást, akkor könnyen továbbállnak, keresnek másik állást. Azonban egyetérthetünk Tari Annamáriával, aki szerint „a legnagyobb motiváló erő a kommunikációban figyelhető meg: a dicséret egyfajta biztonságérzetet ad”.¹⁵

A „Fontosnak tartja, hogy vezetője/tanára/szülei támogassa céljai elérésében?” kérdésre az alábbi válaszok születtek:

„Olyan embernek gondolom magam, akinek szüksége van megerősítésre, és jól esik, ha tudja, állnak mögötte és segítenek, bármilyen helyzetbe kerülök. Fontos, hogy a szüleim és azok, akik közel állnak hozzám, támogassanak.” (Nő, 22 éves)

„Nem feltétlenül szorulok mások támogatására és segítségére, de van, mikor a szüleim támogatnak és segítenek.” (Férfi, 20 éves)

„Igen fontosnak tartom.” (Férfi, 21 éves)

Figyelemre érdemesek ugyanitt a „Sikeresnek tartod önmagad?” kérdésre adott válaszok is:

„Vannak olyan dolgok, amiket sikeresen elértem eddig, de nem tartom elég sikeresnek magam.” (Nő, 20 éves)

„Valamiben igen, valamiben nem.” (Férfi, 20 éves)

„Próbálok reálisan nézni, akkor azt mondanám, hogy nem tartom magam egy nagyon sikeres embernek, viszont azt gondolom, nem vagyok rossz helyzetben sem. A kettő között lebegek valahol. Nyilván segítséggel, de tanulok az egyetemen, jó eredménnyel. Vannak céljaim, amik felé haladok, ez egy fontos lépés a sikerességben. De ahhoz még sokat kell fejlődni, de sikertelennek nem tartom magam.” (Nő, 22 éves)

A generációk közötti különbségek feloldásának lehetséges módjai

„Az idősebb generáció tagjainak meg kell tanulni tisztelettel tekinteni a fiatalabb generáció felé, míg ez természetesen fordítva is igaz. A kölcsönös tiszteletadás, az egymástól való tanulás, mind a vállalatoknak, mind az egyéneknek hasznukra válhat. Tanulni kell egymástól, el kell ismerni, ha nem értünk valamihez. A bébi boom és X generáció tagjai elveszítették tekintélyüket, mert nem képesek felvenni a fonalat, kezelni az új technikákat. Igaz, az

¹⁵ ZÁMBÓ 2020.

50 év felettiek többsége nem arra vágya, hogy új technológiákkal, alkalmazásokkal, szoftverekkel ismerkedjen, mert nincs kedve hozzá, nem érdekli. A korral viszont haladni kell.”¹⁶ – fogalmaz Tari Annamária.

Az X generációsok általában Z generációs gyerekeket nevelnek, ebből következően kölcsönösen ismerik a korosztály jellemző viselkedési modelljeit (hangsúlyozva, hogy nem ugyanarról a szerepleosztásról beszélünk a családban, mint a munkahelyen, de a kommunikáció, a magatartás-forma ismerős mindkét félnek). A sok cégnél már bevezetett mentorprogram, gyakornoki program arra ad lehetőséget, hogy kölcsönösen kérdezzenek, kérdezhessenek egymástól a különböző generációkhoz tartozó munkatársak. Ha a fiatalabbak a tanulás, a szakmai tapasztalaton alapuló tudás elsajátításának lehetőségét látják az idősebbekben, az X-esek pedig az Y-osokban, a Z-sekben meglévő nyitottságot, a digitális világban való könnyebb eligazodási lehetőséget ismerik fel, akkor kölcsönössé válhat közöttük a másikat elismerő, tőle tanulni vágyó kommunikáció. Ez persze hosszú távon segítheti a különböző generációk munkaerőpiaci együttes jelenlétéből fakadó legnagyobb problémának a megoldását: a fiatal munkaerő megtartására irányuló nehézségek feloldását is.

Figyelembe kell vennie az idősebb generációnak, hogy a fiatalok számára a rugalmasság, a home office alkalmazásának lehetősége, a szabad időbeosztás, az állandó megmértetés, a kihívások és a tanulás, az önképzés lehetőségének folyamatos megteremtése jellemzi az álommunkahelyet. Természetesen ismerni kell a Z-sek véleményét: mi, mik jelentik számukra a munkában a kihívást, melyek a legjobb motiváló eszközök, milyen formáit képzelik el a rugalmas munkavégzésnek, és persze mérjék fel együtt idősebb kollégáikkal, mindezek hogyan tudnak beépülni a vállalat struktúrájába, jogi lehetőségeibe, a szervezeti kultúrájába. Ennek a felmérésnek különböző formái lehetnek: a gyakori interakció, brainstormingok, tréningek szervezése, informális találkozók. Az éves elégedettségi felmérések, a céges brand alakításával kapcsolatos ötletbörzék, meetingek a szervezeti kommunikáció egészére lehetnek pozitív hatással, a csapatszellem erősítésével, a közös tudás fontosságának hangsúlyozásával. A negyedéves vezetői visszajelzések, az egyénre szabott feedbackek pedig a személyes fejlődésre, a bizalom kiépülésére, az egymás kölcsönös elfogadására, az egymás iránti tisztelet kivívására adnak lehetőséget. A feedback egyrészt személyre szabott volta miatt, illetve a konkrét cselekedetre, elvégzett feladatra, viselkedésre való utalása miatt azt üzeni a munkavállalónak, hogy a vezetője valóban figyelemmel kíséri teljesítményét, sikereit, de felismeri fejlesztendő területeit is. Ha szükségesnek látja, akár segítséget is biztosít a szakmai fejlődés eléréséhez tanfolyamok, tréningek biztosításával, coach alkalmazásával.

A fentiekben említett eszközök, eszközrendszerek, úgy vélem, megteremthetik a Z generáció számára is annak a lehetőségét, hogy felismerje a stabil munkahely, a sokszor barátként definiált munkatársi kapcsolatok fontosságát, a csapatban való munkavégzés örömeit és a mindez adta biztonságtudatot, amely önismerete mélyüléséhez, önértékelésének erősítéséhez is hozzájárul.

¹⁶ ZÁMBÓ 2020.

Bibliográfia

ANDRÁS 2017

ANDRÁS Klára: Gondolatok a versenyképesség és a generációs szinergia kapcsolatáról. In: *Generációsok(k)*. Szerk. MÉSZÁROS Aranka–LESTYÁN Katalin. Gödöllő, 2017. Internet: www.gvik.hu (letöltés: 2020. ápr. 10.)

ARBER–ATTIAS–DONFUT

Sara ARBER–Claudine ATTIAS–DONFUT: *The Myth of Generational Conflict. The Family and the State in Ageing Societies*. London, Routledge, 2000.

BARTA 2011

BARTA Judit: Milyen lesz az Y-generáció? *Élet és Tudomány* 66/13. 2011, 389.

BESENYEI 2016

BESENYEI Lajos: A munkaerőpiac generációs struktúrájának alakulása a XXI. század első felében. In: *Magyarország 2025-ben és kitekintés 2050-re. Tanulmánykötet Nováky Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. TÓTH Attiláné–S. GUBIK Andrea. Budapest, Arisztotelész Kiadó, 2016.

BESSENYEI 2010

BESSENYEI István: A digitális bennszülöttek új tudása és az iskola. *Oktatás-Informatika* 2/1–2. 2010, 24–31.

BOKOR et al. 2007

BOKOR Attila–SZÖTS-KOVÁTS Klaudia–CSILLAG Sára–BÁCSI Katalin–SZILAS Roland: *Emberi Erőforrás Menedzsment*. Budapest, Aula Kiadó, 2007.

BUDAVÁRI-TAKÁCS et al. 2015

BUDAVÁRI-TAKÁCS Ildikó–CSEHNÉ PAPP Imola–JEKKEL Orsolya: Karrier építési tudatosság vizsgálata fiatal felnőttek körében. In: *Innováció – növekedés – fenntarthatóság*. Szerk. CSEHNÉ PAPP Imola–BUDAVÁRI-TAKÁCS Ildikó–MÉSZÁROS Aranka–ILIÁS Anikó–POÓR József. Budapest, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, 2015, 44–49.

CSEHNÉ PAPP et al. 2017

Imola CSEHNÉ PAPP–Erika VARGA–Katalin SZABÓ–Zoltán SZIRA–László HAJÓS: The appearance of a new generation on the labour market. *Annals of Faculty of Engineering Hunedoara – International Journal of Engineering* 15/1. 2017, 123–130.

CSEHNÉ PAPP 2017

CSEHNÉ PAPP Imola: A Z generáció munkához való viszonya. In: *Generációsok(k)*. Szerk. MÉSZÁROS Aranka–LESTYÁN Katalin. Gödöllő, 2017. Internet: www.gvik.hu (letöltés: 2020. ápr. 10.)

Ilyen az álommunkahely... 2019

Ilyen az álommunkahely, amire az Y generáció vágyik. *Piac&Profit*. 2019.
Internet: piacesprofit.hu (letöltés: 2020. ápr. 15.)

KISSNÉ ANDRÁS 2014

KISSNÉ ANDRÁS Klára: Generációk, munkaerőpiac és a motiváció kérdései a 21. században. *HR Magazin Online*. 2014.
Internet: www.ohe.hu (letöltés: 2020. ápr. 10.)

MÉSZÁROS–KOLLÁR 2017

MÉSZÁROS Aranka–KOLLÁR Péter: A Hackman-Oldham-féle munkaköri központi dimenziók megítélésében megjelenő generációs különbségek. In: *Generációsok(k)*. Szerk. MÉSZÁROS Aranka–LESTYÁN Katalin. Gödöllő, 2017. Internet: www.gvkik.hu (letöltés: 2020. ápr. 10.)

RUMPF 2017

RUMPF Nikoletta: Az X generáció a munkaerőpiacon. *HR Portál*. 2017.
Internet: www.hrportal.hu (letöltés: 2020. ápr. 15.)

SZABÓ–KISS 2013

SZABÓ Andrea–KISS Balázs: Konfliktus és generáció. A generációs konfliktusok kutatásának fogalmi kiindulópontjai. *Politikatudományi Szemle* 22/4. 2013, 97–115.

SZABÓ 2017

SZABÓ Katalin: Generációmenedzsment. In: *Generációsok(k)*. Szerk. MÉSZÁROS Aranka–LESTYÁN Katalin. Gödöllő, 2017.
Internet: www.gvkik.hu (letöltés: 2020. ápr. 10.)

TARI 2010

TARI Annamária: *Y generáció – Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani összefüggések az információs korban*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2010.

TARI 2015

TARI Annamária: Generációk a munka világában. *Magyar Coachszemle*. 2015. Internet: coachszemle.hu (letöltés: 2020. ápr. 15.)

THUMA 2017

THUMA Orsolya: Generációs különbségek a munka és az iskola világában. In: *Korkép. XXI. századi kihívások*. Szerk. FENYVESI Éva–VÁGÁNY Judit. Budapest, Budapesti Gazdasági Egyetem, 2016, 3–23.
Internet: publikaciotar.repozitorium.uni-bge.hu (letöltés: 2020. ápr. 15.)

EGY RADIKÁLIS EGYHÁZ- ÉS VALLÁSPOLITIKAI PROGRAM 1882-BŐL

RADA JÁNOS

1867 után Magyarországon is fellángoltak a hosszú 19. században Európa-szerte jellegadó,¹ a katolikus egyház szerepével, jogállásával és befolyásával kapcsolatos viták. Seregnyi egyházpolitikai, sőt kimondottan antiklerikális kiadvány látott napvilágot, amelyek rendszerint az általam kultúrharc retorikájának nevezett² interpretációs keretbe helyezték az egyházi kérdések szerteágazó problematikáját, vagyis éppúgy a klerikális befolyás felszámolása útján kívánták kivívni a modern államok szuverenitását, ahogy azt a porosz-német Kulturkampf ideológiája hirdette.³ Korábbi tanulmányaimban⁴ az 1867-től kb. 1875-ig terjedő, egyházpolitikailag rendkívül feszült, mondhatni forró korszak röpirat-irodalmával foglalkoztam, ezúttal pedig egy olyan kiadványt fogok vizsgálni – elemezni, kontextualizálni –, amely később, már az 1880-as évek elején jelent meg, referenciáit és tematikáját tekintve, illetve szerzője felfogásmódja s álláspontjai alapján viszont az írást világosan az 1870-es évek első felének kultúrharcos irodalmához kapcsolhatjuk.

A szöveg szerzőjének, Hegyi Pálnak (szül. 1830, Jászberényben)⁵ az életútját jelentősen és nem is egyedülálló módon⁶ befolyásolták az 1860-as évek második felétől éleződő egyházi feszültségek. A néhai piarista szerzetes az 1864-ben megjelent híres-hírhedt *Syllabus*⁷ hatására fordult szembe egyházával, hogy aztán elhagy-

¹ Európa kultúrharcos csatározásairól összefoglalóan lásd pl. STADLER 1998.

² Kultúrharc retorikáján azt a tipikus interpretációs sémát értem, amely az egyházpolitikai diskurzusok középpontjába az ultramontánnak bélyegzett egyházi hatalom és az állam harcát helyezi – a harc tétjét az állami szuverenitásban jelölve meg –, szembehelyezi egymással az állampolgári-nemzeti, illetve az egyház iránti lojalitást; az egyháznak az államra és társadalomra nézve veszélyes célokat tulajdonít; és mindennek megfelelően államvédelmi, néha egyenesen etatista szempontok mentén érvel az egyház befolyását felszámolni, de legalábbis határozottan korlátozni hivatott reformok mellett. Erről részletesen: RADA 2019.

³ A győztes francia háború s a birodalomalapítás után megindult új, immár belső fronton vívott háború ideológiájához lásd pl. GROSS 1997. A 19. század kultúrharcos eszmévilágát – „antikatolicizmusát” – nagyon alaposan feltárja BORUTTA 2011.

⁴ Pl. RADA 2017; 2019; 2020.

⁵ Életrajzi adatait lásd SZINNYEI 1891–1914, IV. 622–623. col.

⁶ Tanulmányomban később érinteni fogom például a katolicizmust szintúgy elhagyó teológust, Hatala Pétert.

⁷ A IX. Pius pápa 1864. évi *Quanta cura* enciklikájához csatolt ún. *Syllabus* a modern világ tévedéseit lajstromozta 80 pontban, s reprezentatív példájává vált a 19. századi pápaság retrográd felfogásának: az egyházfő ugyanis az állam és egyház szétválasztásá-

ja azt. Ő a református hit mellett döntött. 1867 után már a sajtó frontján találjuk: hazai lapok rendszeres szerzője lett. Beutazva Franciaországot, Itáliát és Svájcot helvét földön lehetősége nyílt közelről is bepillantani az elfajuló kultúrharcok világába, ami Szinnyi szerint hatást gyakorolt – alább feldolgozandó – munkájára is. *Ál-lamfölség és papuralom. Egyházpolitikai tanulmány* című viszonylag terjedelmes vitairatát 1882-ben tette közzé. Közel 200 oldalas érveléséhez függelék járult, amely egyrészt a *Syllabus* eredeti szövegét, valamint annak magyar fordítását tartalmazta, másrészt a porosz Kulturkampf folyamán az egyházzal szemben fogantatosított, 1873-ban elfogadott „májusi törvények”⁸ német nyelvű szövegét közölte. Előbbit, tehát a *Syllabus*t természetesen rendszeresen citálta vitairatában, utóbbi közlése pedig jól megvilágíthatja, hogy a porosz-német kultúrharc mennyire fontosnak bizonyult látásmódja formálódásában. Ahogy azt *A Hon* című lap is megállapította az írást ajánlva olvasóinak, a szöveg szerzője „nem irtózik a kultúrharcztól sem, a mint hogy műve végén mintegy ajánlatul a hírhedt poroszországi májusi törvényeket közli”.⁹

Hegyí szövegének – az írás csalódott alaptónusának – megértéséhez elengedhetetlen, hogy felvázoljuk a korszak egyházpolitikájának alakulását s az egyházzal kapcsolatos viták kifutását. 1867, az osztrák–magyar kiegyezés az egyházpolitikára vonatkozólag is fordulópontot hozott, az új korszak nyitányán ugyanis a reformkori eredetű liberális elit jutott kormányzati pozícióba. A polémiai középpontjában a haddani államegyház befolyásának problémája állt, s fokozódtak a katolicizmus elleni támadások is. A közhangulat, egyben az egyházügyi törvényhozás irányát olyan országgyűlési interpellációk, kérvények, valamint a sajtóban felkarolt programok jelezték, amelyek a katolikus egyház közjogi helyzetének felülvizsgálását, régi előjogainak felszámolását, a felekezetek viszonyának szabályozását s a vegyes házasságok problémájának megoldását, mi több a házasságjog polgári reformját szorgalmazták. A radikális koncepciók már a hatalmas, középkori eredetű egyházi birtokállomány szekularizációjának programjáig terjedtek.¹⁰ Megszülettek az első egyházpolitikai reformkezdemények is: 1868-ban törvényt fogadtak el „a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról”,¹¹ illetve a népiskolák ügyében, amelyek egyaránt sérelmet jelentettek a katolikus egyházra nézve. A folyamat iránya világosnak látszott, s az 1869/1872-es országgyűlés kultúrharcos jelle-

val, a polgári házassággal, a sajtó-, a szólás- s a vallásszabadsággal – meg a polgári fejlődés útját járó világ egyéb ideáival – szemben egyaránt állást foglalt. A *Syllabus* magyar fordítását – Hegyi műve mellett – lásd még FÜSSY 1880, 518–545.

⁸ A porosz Landtag által 1873 májusában elfogadott és Hegyi révén is közzétett törvények (1) a papság képzéséről és az egyházi hivatalok betöltéséről, (2) az egyházfegyelmi joghatóságról és egy, az egyházi ügyek terén eljárni hivatott királyi bíróság felállításáról, valamint (3) az egyházi fegyelmezési és büntetési jogok korlátjairól szölettek. Láthatjuk tehát, hogy a jogszabályok az egyház belső életébe is erősen belefolytak. Magyar nyelven a kultúrharcos jogalkotásról lásd pl. NÉMETH 2009, 35–36.

⁹ *A Hon* 20/194. 1882. július 16. [3.]

¹⁰ GALÁNTAI 1960, 13–15.

¹¹ 1868. évi LIII. törvénycikk.

gű légkörében a teljes, törvényben rögzített vallásszabadságtól a polgári házasságon, az állami anyakönyvezésen át egészen az egyházvagyon elvilágiasításáig jutó javaslatok visszhangoztak a képviselőházban.¹² A pápai csalhatatlanságról 1870-ben elfogadott dogmára, amely egyébiránt szerte Európában feszültséget generált az egyház és az állam viszonyában, a magyar kormányzat a királyi tetszvényjog felújításával felelt, és pedig kifejezetten államvédelmi jellegű megfontolások mentén.¹³ A német Kulturkampf hullámai Magyarországra is átcsaptak, s Hermann Egyed megállapította nagy egyháztörténeti összefoglalójában, hogy a hazai radikálisok csakugyan fogékonyak voltak a „vaskancellár” politikájára, amit jól példázhat, hogy az országgyűlés padsoraiból több ízben is indítványozták a jezsuiták elűzését Magyarországról.¹⁴

Magyarország az 1870-es évtizedben mégsem sodródott olyasfajta viharos kultúrharcba, mint amilyen ez idő tájt a Német Birodalomban zajlott, jóllehet a német csatározások annyiban valóban átcsaptak Magyarországra, hogy azok jelzavai, frázisai, illetve jellegadó álláspontjai a magyar sajtóban is befogadásra találtak – ennek remek példája lehet Hegyi Pál vitairata is. Ám a kultúrharc itt, Magyarországon legfeljebb az egyházpolitikai diskurzusok szintjén jelentkezett, nem vált politikai gyakorlattá. Itthon egy főpapot sem próbáltak megfosztani stallumától, egyházi személyek nem kényszerültek elhagyni az országot, természetesen fogság sem várt rájuk idehaza, s a jezsuiták elűzése is pusztán javaslat maradt. Még az olyan reformok is elmaradtak, mint például polgári házasság bevezetése, minthogy a népszerű liberális reformtervek rendre hajótörést szenvedtek a főpapok ellenállásán. Érdemes itt megjegyezni, hogy 1867 után a közjogi jobboldali kormányok elsődleges célját, legfőbb feladatát nem egyéb jelentette, mint hogy stabilizálni, illetve fenntartani tudják a kiegyezés közjogi rendszerét – ebben márpedig a hazai főpapság fontos partnernek bizonyult. Ennélfogva egy új, a klérus irányába nyitott front veszélybe sodorta volna a kormányerők rendszerfenntartó misszióját: az ideológiai szempontok háttérbe kerültek. 1875 után Tisza Kálmán kormánya – a „quieta non movere” szellemében – az egyházi ügyek mezején eljárva is óvatosabb maradt, vagyis próbálta „nem bolygatni” egyház és állam viszonyának erősen kérdőjeles, problémás pontjait.¹⁵ Általában is elmondhatjuk, hogy a katolikus egyházzal kapcsolatos polémák az 1870-es évek elejéhez képest elcsendesedtek. (Így Tisza korára az újonnan kiadott antiklerikális kiadványok száma is jócskán megcsappant.) Hegyi 1882-ben kiadott röpirata tehát a nyugvópontra jutott viták lángját próbálta fellobbantani – rámutatva, hogy a dualista éra nyitányán széles körben kifogásolt problémák, égető egyházügyi kérdések továbbra is megoldatlanok maradtak.

¹² SALACZ 1974, 22–27.

¹³ A dogmát államveszélyesnek ítélték, és félték, hogy az paralizálhatja a magyarországi papság állampolgári lojalitását, valamint belpolitikai feszültségek eredője lehet. CSORBA 1999, 92–94.

¹⁴ HERMANN 1973, 457.

¹⁵ CSORBA 1999, 118, 171; FAZEKAS 2008, 12.

„Egyházpolitika! Ki beszélhet nálunk Eötvös halála¹⁶ óta egyházpolitikáról?”¹⁷ – adott hangot csalódottságának Hegyi műve bevezető fejezetében, amiért az egyházi ügyek mezején meghirdetett reformprogramok több mint tíz éve látványosan megtorpantak, s az általa olyannyira nyomorúságosnak tartott „modus vivendi” fenntartásának szempontjai, nem pedig eszményi, az ideális jogállam felé vezető célok szabtak irányt a magyarországi kormányzásnak.¹⁸ Ráadásul mire Hegyi a koncepcióját papírra vetette, már Bismarck is felhagyott a kultúrharccal, amelynek erőfeszítései jórészt megtörték a német katolicizmus ellenállását.¹⁹ Hegyi reagált is minderre, és megállapította, hogy az egyházi kérdések rendezése – éspedig a modern, jogállami követelmények mentén – az európai polgári államok olyan nagy horderejű feladatát jelenti, amelybe Bismarck is csak belefogni tudott, ám harca kudarcba fulladt.²⁰ Iránymutatása alapján Magyarország remek példát nyújtana Európának, amennyiben erélyesen, élenjáró módon rendezné saját egyházi (bel)viszonyait. Felhívva a harcra a magyar nemzet becsvágyára apellált: „Vegye föl a kesztyűt a magyar nemzet – agitált a publicista –, vívjon meg eme sötét hatalommal s nagyobb hálára kötelezi a művelt világot, mint egykor a török ellen vívott harcaival.”²¹ De mit is várt Hegyi Pál a magyar génusztól, vagyis mire tett javaslatot egyházpolitikai koncepciójával?

Hegyi irományát a fősodró kultúrharcos elgondolások és interpretációs sémák uralták. Így kiindulópontja szerint a könyve főcímébe foglalt kulcsfogalmak, vagyis az „államfölség” és a „papuralom” összeférhetetlen természete, éles ellentéte rendszeres fejlődéshez vezet a polgárosult világban, az egyházi (túl)hatalom, a hierarchia evilági befolyása ugyanis Európa-szerte kerékkötője a kívánt jogállami fejlődésnek. Hegyi rendre a jogállam fogalmát használta, amely véleménye szerint a 19. századi állami élet fejlődésének egyedül helyes tendenciáját is kijelöli: jogállam ott van, ahol biztosított a jogok egyenlősége, s a törvények, a jog uralma érvényesül.²² Ennélfogva nem volt hajlandó elfogadni a kiváltságok fennmaradását, amelyet természetesen a katolicizmus kiváltságai kapcsán firtatott. A hajdani államegyházzal szemben felrótt kifogásai persze jóval túlmutattak annak továbbra is kiváltságos státuszán: a klérust igen jelentős veszélyforrásnak ítélte az államra nézve.

Az egyház megannyi más bírálójához hasonlóan maga is úgy látta, hogy Róma, a pápaság a *Syllabus* retrográd tételeivel hadat üzent valamennyi államnak, társadalomnak,²³ s kifejtette, hogy amíg a modern állam és a társadalom a folyamatos fejlődés útját járja, addig az egyházat a „merevnél is merevebb stabilizmus” jel-

¹⁶ Eötvös József 1871. február 2-án hunyt el.

¹⁷ HEGYI 1882, 3.

¹⁸ HEGYI 1882, 3–7.

¹⁹ NÉMETH 2009, 36.

²⁰ Hegyi könyve zárófejezetét Bismarck bírálataira fordította, s rosszállva taglalta, hogy a kancellár feladta a harcot: meghátrált, és fejet hajtott az egyház előtt. Lásd HEGYI 1882, 179–186.

²¹ HEGYI 1882, 7–8.

²² HEGYI 1882, III–IV. [előszó] és 1–2.

²³ HEGYI 1882, 8.

lemzi, így a távolság közöttük nőttön-nő, s mind’ jobban áthidalhatatlanná válik. Bizonyítékként egyebek mellett a *Syllabust* idézte, amely mint tévedést jegyezte, hogy: „A római pápa kibékülhet, összeférhet, tartozik kibékülni s összeférni a haladással, a szabadelvűséggel s az új polgárosodással.”²⁴

Természetesen Hegyi érvelésében is kulcsszerepet játszott az ultramontanizmus vádja, amely idehaza éppúgy, mint német földön alappillért jelentette a kultúrharcos ideológiának, és amely szerint a katolikus papság Róma felé lojális, nem pedig hazája felé. Így Hegyi maga is szembehelyezte egymással a hazafias, az állam és/vagy a nemzet iránt táplált hűséget, illetve az egyház és különösen a római pápa iránt tanúsított lojalitást, s ezek hierarchiáját firtatta. Mint írta:

„A föltétlen ragaszkodás a római pápa iránt anynyira jellemvonása ezen testületnek, hogy egyesek találkozhatnak ugyan, sőt találkoznak is közöttök, kik keblök belsejében egyedül az édes haza képét állítják föl oltárul, de a testület maga, mint testület, ezen oltárra mindig odaállítja, még pedig a legfőbb helyre, a tiarát is; legalább szenvedőlegesen szolgálatába szegődik annak a haza érdeke ellen is.”²⁵

Eszmefuttatása alapján a magyar história is azt igazolhatja, hogy a hazai főpapok sohasem mutattak valódi hajlandóságot arra, hogy szembeforduljanak „azon bálvánnyal [azaz: a pápával], mely szivökben a haza oltárának helyét bitorolja”. Ahogy jó pár más röpirat írója, úgy Hegyi is konstataulta, hogy a Rómából dirigált egyház sohasem ölthet nemzeti jelleget – amit egyébiránt a *Syllabus* is kinyilvánított²⁶, tehát a magyarországi katolicizmus is mindig függő helyzetben, külföldi erők befolyása alatt fog állni egy idegen fejedelem jogara alatt. Ez pedig szöges ellentétben áll a protestáns egyházak nemzeti kötődésével. Ennek fényében szerintem (is) kijelenthető, hogy a katolicizmus olyan veszélyforrást jelent állami-nemzeti szempontból, amellyel szemben jóval több tennivalója van a törvényhozásnak, mint egyéb keresztény felekezetekkel szemben. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy itt egy olyasfajta álláspontnak adott hangot, amely lépten-nyomon felbukkant a korszak egyházpolitikai röpirat-irodalmában. Példa gyanánt Toldy István 1868-ban kiadott, nagy hatású röpiratára utalok, amely az egyházellenes nézetek és javaslatok komplex összegzésével adott alaphangot az 1867 után a klérus ellen megindult sajtóhadjáratnak. Toldy is hangsúlyozta, „hogy az ultramontanizmus hazáját nem a hazában, hanem Rómában keresi, s hogy a protestantizmus a haza érdekét helyezi mindenek fölé”. Ezt, tehát az egyház római függését is számba véve ő is odajutott, hogy az állam a katolicizmust máshogy – jóval szigorúbban – kell, hogy kezelje.²⁷

²⁴ HEGYI 1882, 12.

²⁵ HEGYI 1882, 16–17.

²⁶ Hegyi a *Syllabus* 37. pontjára utalt, amely a független nemzeti egyházak létjogosultságát tagadta.

²⁷ TOLDY 1868, 99–104, 195.

Mint műve címe is jelezte, Hegyi polémiájának középpontjában az a bizonyos elgondolás állt, hogy a teljes állami szuverenitás – az „államfölség” – meg az egyház evilági hatalma, befolyása – a „papuralom” – összeférhetetlen tényezők, éles ellentétben állnak egymással. Megállapíthatjuk, hogy egész érvelése a fősodró kultúrharcos nézőpontokra, interpretációs sémákra épült. Krédóját eszerint „az állami fölségjog megoszthatatlanságának elve” jelentette, s ennek fényében az egyház evilági hatalmi jogosítványait bitorlásnak tartotta, amint azt újra meg újra hangsúlyozta röpiratában. Maga is hangot adott annak a – kultúrharcos irodalomra igen jellemző – álláspontnak, hogy az egyház valóságos állam az államban, sőt mint írta: jóval inkább állam az államok felett. Néhai egyházfők – így például VII. Gergely, III. Ince vagy VIII. Bonifác – manifesztumait citálva hosszasan bizonygatta, hogy a római egyház hatalmi ideológiája a pápaság fénykorától fogva azt propagálja, hogy a római pápát felségjogok illetik a királyok, a világi fejedelmek felett, s nincs új a nap alatt: ahogy azt a *Syllabus* tételei²⁸ bizonyítják, Róma továbbra is fenntartja ilyesfajta igényeit. Hegyi emiatt is veszélyesnek vélte, hogy az állam – a „szabad egyház” jelszavát szem előtt tartva – mint független intézményt engedje maga mellé az egyházat – egyenrangú félnek elfogadva azt. Az egyház ugyanis – mint fejtegette – magasabb állásra, nagyobb hatalomra szomjazik: nem fogja beérni az egyenrangúsággal, mert irányadó ideológiája alapján továbbra is magasabb állásra fog igényt formálni. Nézőpontja szerint az egyház amúgy is túlságosan nagy szabadsággal – azaz: hatalommal – bír. Ennélfogva fölösleges, sőt elhibázott dolog a „szabad egyház szabad államban” jelszavát harsogni.²⁹ Álláspontját összefoglalva – a kultúrharcos interpretációs sémának megfelelően – az egyház hatalmával, befolyásával az állam felségjogának, szuverenitásának követelményeit szegezte szembe, s az egyház állítólagos államellenes céljaira irányozta olvasói figyelmét:

„Nem, az állam és egyház egymás mellé rendezése, ennek független állása az államhatalom mellett semmi szín alatt sem engedhető meg [...] mert tiltja azt egy magasabb, általános- és föltétlenérvényű elv, az állami fölségjog megoszthatatlanságának elve. [...]

A fölségjog megoszthatatlanságának elvét föladván, föladván magát a fölségjogot, az államiság egyik lényeges attribútumát, az államiságot magát; [...] magunk tárnánk kaput az államhatalom legkérlelhetlenebb ellensége előtt, azon ellenség előtt, mely még csak nem titkolja, hanem nyíltan a legünnepélyesebb alakban kimondja, hogy az államot még egyenrangú társnak sem tekintik maga mellett; azon ellenség előtt tárnánk kaput, mely csak színleg alkudozik, de tulajdonképpen csak teljes, föltétlen meghódolással elégíthető ki.”³⁰

²⁸ Itt a *Syllabus* 5. §-át aposztrofálta, amely az egyház jogairól szólt. IX. Pius az adott paragrafus alatt olyan állítások sorát bélyegezte tévedésnek, amelyek tagadták az egyház evilági hatalmát, és amelyek az államok, a polgári hatóságok egyház feletti jogairól szóltak. HEGYI 1882, 79. és függelék: 13–21.

²⁹ HEGYI 1882, 65–92.

³⁰ HEGYI 1882, 91–92.

Mint releváns szövegösszefüggésre itt Simonyi Iván 1874-es *Állam és egyház* című vitairatára³¹ utalnék. Simonyi a hazai egyházpolitikai irodalomban párját ritkító alapossággal fejtegette a Hegyi által is visszhangzott állás- és vádpontokat, egyúttal érvskálájuk is teljesen megegyezett. Simonyi szintén amellet érvelt, hogy a pápaság „nyílt hadat üzent magának a modern államnak”; szintén visszanyúlt a 11–13. századi pápák hatalmi ideológiáihoz; és végül úgyszintén odajutott, hogy a „szabad egyház szabad államban” liberális koncepciója veszedelmes elgondolás, hiszen az egyház magát az állam fölé helyezi, és a szabadság által nyújtott lehetőségek, fegyverek révén folytatná harcát a jogállami keretek felszámolásáért. Természetesen ő is kijelentette: „Egy világi és lelki auktoritásnak egymás mellé állítása, képtelenség.”³²

Hegyinél (és Simonyinál) tehát a liberális katolicizmus koncepciójának nyílt bírálatát regisztrálhatjuk. Hegyi például előbb idézte, majd aztán alaposan megbíráltta Eötvös József alaptézisét, amely szerint „a vallás egyedül természetes állása keresztény államokban: ha a világi és az egyházi hatalom függetlenül állnak egymás mellett”.³³ Hegyi persze mindennek ellenére is tisztelettel, Tisza Kálmán idejéből szemlélődve már nosztalgiával írt a „mélyen gondokozó államférfi” Eötvösről, aki legalább aktívan foglalkozott az egyházpolitikával. (Eötvös társadalmi reputációját mutathatja, hogy a mély felfogásbeli különbségek ellenére Simonyi is tisztelettel említette a néhai minisztert.³⁴) Amúgy a kultúrharcos irodalomban máshol is azt tapasztalhatjuk, hogy az állam jogait, lehető legteljesebb szuverenitását propagálva a publicisták rendre ellentmondtak az Eötvös által (is) vallott liberális koncepciónak, hiszen az állam számára széles mozgásteret óhajtottak s beleszólási jogot az egyház belügyeibe. Mindemellet viszont expressis verbis nem támadták a „szabad egyház szabad államban” jelszavát, esetleg sajátosan felfogva elfogadták azt. Ezt jól példázhatja Toldy 1868-as vitairata is: a vallás szabadságát ugyanis Toldy elhatárolta az egyházszervezet szabadságától. Ahogy fogalmazott: „Egyes emberek vallási ügyeibe az államnak semmi beleszólása nincs. De az egyház társasága oly egyéneknek, kik ugyanazt hiszik. Az egyház még nem a vallás, az csak külső, organizált vallási egyesület. Mint ilyen, az állam területén létezik; és semmi, ami az állam területén van, ki nem vonható felsősége alól.” Ebből kifolyólag szerinte a „szabad egyház szabad államban” jelszava kizárólag a belső, a legszorosabban felfogott vallási ügyek esetében érvényesülhet.³⁵

Hegyi koncepciójának egyedi, jóval sajátosabb vonása pontosan az volt, hogy nyíltan tagadta mind egyház és állam szétválasztásának teóriáját, mind azt a gondolatot, hogy az államnak nincs (illetve nem szabadna, hogy legyen) vallása. Mert-hogy elengedhetetlennek ítélte, hogy az államhatalom szuverenitása, felségjoga

³¹ SIMONYI 1874.

³² SIMONYI 1874, 19–52. passim.

³³ HEGYI 1882, 89. Itt Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művét idézte, lásd EÖTVÖS 1871, 548.

³⁴ „Boldogult nemesszivű Eötvösünknek” nevezte. SIMONYI 1874, 27.

³⁵ TOLDY 1868, 98–99.

az állampolgárok vallásos hitére is kiterjedjen.³⁶ Amíg Jézust más egyházellenes szerzők jellemző mód pozitív színben szerepeltették a kiadványok oldalain – szembehelyezve tanítását az egyház felfogásával –,³⁷ Hegyi a názáreti prófétának is felelősséget tulajdonított abban, hogy tanításaiban elhatárolta egymástól az állam és a vallás szféráját, ami folytán maga is rést ütött az állam oszthatatlan, korlátlan felségjogának pajzsán.³⁸ (Hegyi tehát negatív előjellel, rosszállva használta azt a populáris toposzt,³⁹ hogy egyház és állam szétválasztásának programja Jézustól származik.) Szerinte a hajdani római császárok felismerték mindennek veszélyét, ezért üldözték tűzzel-vassal a kereszténységet. Álláspontját, programját s a vallás fontosságáról vallott gondolatait az alábbi módon foglalta össze:

„Nem igaz ám az, hogy a vallás kivülesik az állam körén; nem igaz, hogy nem az államnak kötelessége az ember valláserkölcsei érdekei fölött is örökösödést gyakorolni; nem igaz, hogy az állam tartozik épen az ember legnemesebb lényét, erkölcsi kedélyvilágát, az egyház korlátlan, kizárólagos rendelkezésére bocsátani.

Ezen téveszmék elterjedése szolgáltatta a hierarchiának azon bitorolt fegyvereket, melyekkel rést nyitott az állam hatalmi körén; ilyen fegyverekkel szerzett, hamis címek alapján tolakodott a római-katolikus egyház hierarchiája a souverain államhatalom mellé, ezek segítségével osztotta meg tényleg az állami fölségjogot.”⁴⁰

Hegyi a röpiratában előadottak alapján az államhatalomban látta a jól felfogott, ideális vallásosság fenntartásának egyedüli letéteményesét, s nem a felekezetek valamelyikében.⁴¹ Ennek megértéséhez pedig elengedhetetlen, hogy közelebbről is szemügyre vegyük, mit is gondolt a vallásról, annak ideális formájáról. Látni fogjuk, hogy az igaznak tartott vallás tartalmáról állást foglalva már cseppet sem ítélnék egyedinek elgondolásait, vagyis csak az állam vallásfenntartó szerepéről vélekedett másként.

Vallással kapcsolatos attitűdjeit szemlélve ugyanis elmondhatjuk, hogy a kiugrott piarista eszmevilága írása alapján abszolút beágyazódott a korszak jellegadó liberális felfogásmódjába, amelynek eszmetörténeti előzményei a 18. századig, a felvilágosodás koráig nyúltak vissza.⁴² Röpirata eszmefuttatásait így átjárta az egyházi dogmák határozott bírálata, ám ő sem ateista-materialista pozíciót elfoglalva támadta a vallás egyházas formáját. Mint megannyi más korabeli közíró, maga is egy felvilágosult, filantróp jellegű általános emberi vallás ideáját propagálta a dogmatikus religiókkal, felekezeti keretekkel szemben. A „felekezetesség” tehát felfogásában az idealizált, igazi vallásosság – ahogy fogalmazott: „az egységes és álta-

³⁶ HEGYI 1882, 93–118.

³⁷ Erről részletesen: RADA 2020, 27–31.

³⁸ HEGYI 1882, 96–100.

³⁹ Lásd pl. TOLDY 1868, 86–87. „Papramorgó” 1870, 37–39.

⁴⁰ HEGYI 1882, 105

⁴¹ HEGYI 1882, 105–106.

⁴² Lásd RADA 2020.

lános emberi vallás” – ellenfogalmát jelentette.⁴³ Ennek megfelelően a felekezeti külsőségek, specifikus hitelvek, rítusok támadásai állandó céltáblájává váltak. Az ilyesfajta vallásfelfogások háttérében rendszerint ott rejtett a természetfeletti kinyilatkoztatás tagadása – legalábbis reflektált gondolkodás esetén –,⁴⁴ és Hegyinél ténylegesen fellelhetjük az isteni kinyilatkoztatás nyílt kritikáját is:

„Az egyházfelekezetek [...] kisebb-nagyobb mértékben kénytelenek a vallás lényegét elburkolni; nekik épen létérdekökökkel ellenkezik az, hogy a vallást isteni egyszerűségében ismerjék föl híveik. Akadályoztatják is azt értéktelen pitykéikkel kisebb-nagyobb mértékben valamennyien; védelmezik azokat a hiú cafrangokat minden kigondolható módon, fölfűjják őket, rájuk hazudják a lényegesség mázát; istenkáromló vakmerőséggel holmi »kinyilatkoztatást« emlegetnek, mintha a véghetetlenjóságú lény az emberiség túlnyomólag nagy rész előtt oly sötét homályba burkolta volna az örök üdvösség eszközeit, hogy különös, természetfölötti »kinyilatkoztatás« nélkül egyáltalában fölismerhetők sem volnának[.]”⁴⁵

Nála ráadásul azt is konstatálhatjuk, hogy a „fény századában” írt művek nem áttételesen, nem később megjelent szövegek, esetleg a közbeszéd révén továbbhagyományozva hatottak, hanem közvetlen kútfőt jelentettek. A lépten-nyomon aposztrofált s forrásmegjelöléssel idézett francia *philosophe*-ok citátumait olvasva ugyanis kétség sem férhet, hogy eszmevilágának közvetlen szellemi eredőjét a 18. századi felvilágosodás irodalmában, bölcseletében kereshetjük. Idézte egyebek mellett Diderot, Montesquieu, Rousseau vagy Condorcet egyházzal és vallással szembeni gondolatait,⁴⁶ Voltaire pedig az egyik legsűrűbben idézett szerző volt vitairata lapjain: citálta a „nagy gúnyoló” szállóige jellegű megállapítását is, amely szerint „ha isten nem volna[,] föl kellene azt találnunk”.⁴⁷

Érdemes szemügyre venni, milyen konkrét egyház- és valláspolitikai intézkedések mellett érvelt Hegyi, jóllehet programja néhány javaslat kivételével meglehetősen látens maradt, hiszen figyelmét elsősorban a főbb prioritások, stratégiai irányvonalak és elvi alapvetések kijelölésére összpontosította. Hegyi – s ez elsőre meglepő lehet – elvileg elfogadta Eötvös koncepciójának egyik központi elemét, a katolikus autonómia létrehozását.⁴⁸ Igaz, nagyon is sajátosan értelmezte ennek

⁴³ HEGYI 1882, 106–118.

⁴⁴ Minderről a 19. század második felében zajló viták összefüggésében: RADA 2020, 31–33.

⁴⁵ HEGYI 1882, 108.

⁴⁶ Lásd HEGYI 1882, 15–16, 116–117, 155–156.

⁴⁷ HEGYI 1882, 123. (Eredeti francia: „Si Dieu n’existait pas, il faudrait l’inventer.”)

⁴⁸ Eötvös József egy olyan liberális szellemű autonómiai intézmény felállítását ajánlotta, amely valóságos befolyást juttatott volna mind az alsópapság, mind pedig a világiak számára bizonyos egyházi – elsősorban az egyházi vagyonnal és népoktatással kapcsolatos – ügyek intézésében, s amely méltóvá vált volna a kormányzat útján gyakorolt egyházi jogkörök átvételére. Az általa javasolt egyházi reform megalapozta volna állam és egyház elválasztását is, feloldozva utóbbit az állam gyámsága alól. A katolikus autonómiamozgalom témáját – Eötvös koncepciójával együtt – összefoglalja: SARNYAI 2001.

szerepét és időbeliségét. Egy olyasféle, eleve kérészetűnek tervezett intézmény felállítását javasolta, amelynek feladata az, hogy megalapulása után kiragadja a klérus kezéből úgy a katolikus vagyont, mint az egyházi iskolák irányítását, majd ezt követően – feladatát elvégezve – rögvest sírba szálljon.⁴⁹ Megjegyezhetjük, hogy az 1867 után felkarolt radikális katolikus autonómiakoncepciók háttérében gyakran kimondottan antiklerikális, szekularizációs célok rejlettek. Hegyi programját legfeljebb annyiban mondhatjuk egyedülállónak, hogy meglepő nyíltsággal, palástolatlanul propagálta, hogy autonómiának nincs is egyéb célja, mint a „Syllabus» alapján álló papság»⁵⁰ befolyásának megtörése.

Az „ultramontanizmus» hazafiatlanságra utaló vádjának gondolati alappozíciójából szinte egyenes út vezetett a nemzeti egyház igényének bejelentéséig. Ennek megfelelően az egyházellenes szerzők 1867 után is rendszerint sürgették, hogy a hazai egyház függetlenedjen Rómától. Így végül Hegyi eszmefuttatásai is a nemzeti egyház felállításának koncepciójához vezettek. Figyelemre érdemes viszont, hogy ő – egyedül az általam ismert röpiratok szerzői közül – ezt, tehát a nemzeti egyház felállítását a német földön létrejött ún. ókatolicizmusra kívánta alapozni, amely ugye elutasította a római egyházfő tévedhetetlenségének 1870-ben elfogadott dogmáját. Hegyi a nemzeti egyház mellett érvelve cseppet sem vallási-teológiai, hanem kifejezetten nemzeti érvekkel élt, s a nemzeti önérzetre, a magyar nacionalizmusra apellált argumentációjában:

„Az állami függetlenség, melynek nemzeti egyház hatalmas támasza, sőt követelménye, már magában véve is oly cél, melynek biztosítása végett a legnagyobb áldozatokra is készen kell lenni azon magyar nemzetnek, mely ezredéves állami léte alatt annak érdekében anynyi vérzivatar között forgott; ha pedig még azt is tekintetbe vesszük, hogy maroknyi nép vagyunk s nemzetiségünk gyarapítására minden alkalmas eszközt meg kell ragadnunk: az ókatolicizmus útján alakítandó, nemzeti egyházban szükségképen oly termékeny eszmét kell fölismernünk melynek avatott hirdetőkre van szüksége, hogy még a nép legalsóbb rétegeiben is testté legyen.»⁵¹

Egyébiránt a kultúrharok folyamán, a Német Birodalomban, továbbá Svájcban is a kormányok előszeretettel protezsálták az ókatolicizmust az ultramontanizmusnak tartott, azaz Rómához lojális egyházzal szemben.⁵² Magyarország viszont nem vált olyasfajta bástyájává az új (ellen)egyháznak, mint amilyennek a német kezdeményezők remélték: a hazai főpapok – habár a zsinaton az ellenzék részét képezték, s nem támogatták az infallibilitási dogmát – határozottan elutasították, hogy az új egyházi közösség élére álljanak.⁵³ (Hatala Péter, a zsinat idején az egyháztól végleg elforduló tudós, nyelvész és teológus előbb ugyan Döllingerék követője lett,⁵⁴ ám

⁴⁹ HEGYI 1882, 151–162.

⁵⁰ Így utalt a jogfosztandó papságra: HEGYI 1882, 156.

⁵¹ HEGYI 1882, 162–163.

⁵² Lásd SZÁNTÓ 1988, 374–375; 382–384; 386.

⁵³ HERMANN 1973, 457.

⁵⁴ Erről, ill. az ókatolicizmus magyarországi befogadásáról lásd még pl. HARSÁNYI 1989, 75.

a folytatásban az unitárius egyház tagjává vált, s emebben vélte felfedezni a „független magyar nemzeti egyház” ideális alapját.⁵⁵⁾

*

Mindent összegezve elmondhatjuk: Hegyi műve jól beleillett a korszak kultúrharcos irodalmába, hiszen a pamfletben fellelhető interpretációs keretek, érvelési sémák, állás- és vádpontok egyaránt teljesen megfelelték a katolicizmus korabeli ellenfeleire jellemző fősodró felfogásmódnak. Egyházi nézőpontból így mindössze egy újabb fércművet jelentett a hasonló irományok sorában, a *Religio* is gyorsan konstatalta a „gyűlöletes munka” kapcsán, hogy: „Ilyen művek is jellenek meg nemcsak a külföldön, de itthon is.”⁵⁶ Alaposabban szemlélve a szöveget persze hozzátehetjük, hogy Hegyi programja tartalmazott néhány olyan elemet is, amelyek nemigen fértek a korabeli fősodor keretébe – de legalábbis erősen feszegették annak határait. Elsősorban arra gondolok, hogy jóval továbbhaladt a kívánt állami jogosítványok meghatározásának útján, mint a többség, s tagadta a vallásilag semleges állam liberális elvét. Emiatt is idézem *A Hon* című lap reflexióját, amely – véleményem szerint jól felismerve Hegyi művének egyedi jellemzőjét – pont a vallással kapcsolatos elgondolása-it tartotta fontosnak példa gyanánt kiemelni: „Sok eredetiség s élesség is van benne. Jellemző az a paradox jellegű állítása, hogy a szó szoros értelemben csak az állam vallásos, az egyházfelekezetek pedig kisebb-nagyobb mértékben nemcsak alkalmatlanok a tiszta vallásosság megőrzésére, hanem vallástalanok is.”⁵⁷

Hegyi a munkáját egy olyan időszakban publikálta, amikor – tehát az 1880-as évek elején – csekélyebb figyelem irányult az egyházpolitikára, s ezáltal jóval kevesebb antiklerikális kiadvány került sajtó alá, mint például az 1870-es évtized első felében. Ám az újabb évtizedforduló komoly változást hozott: a polémikák az 1890-től 1895-ig zajló, egyházpolitikai küzdelmeknek vagy „magyar kultúrharcnak” is nevezett fejlemények idején ismét erőre kaptak, mialatt az egyház ellen és mellett egyaránt seregnyi röpirat látott napvilágot. Végül érdemes megjegyezni, hogy Hegyi maga is változott az idők folyamán, s a századfordulóra visszatalált korábban elhagyott egyházába. 1899-ben az *Alkotmány* című lap közölte levelét, amelyben immár „a szabadkőművességgel és zsidósággal szövetkezett protestantizmust” bírálta, egyúttal kifejezte mély megbánását, sajnálatának adott hangot korábbi irodalmi fellépéséért, s egyháza tagjainak megbocsátását kérte.⁵⁸

⁵⁵ HATALA 1875, 174–178.

⁵⁶ *Religio* 44/7. 1885. január 24. 56.

⁵⁷ *A Hon* 20/95. 1882. április 6. [3.]

⁵⁸ Hegyi nyílt, a református lelkésszel közölt levelét lásd *Alkotmány* 4/32. 1899. február 5. 6.

Bibliográfia

BORUTTA 2011

Manuel BORUTTA: *Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. (Bürgertum Neue Folge. Studien zur Zivilgesellschaft, 7.)

CSORBA 1999

CSORBA László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918*. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999.

DIÓS 1993–2013

Magyar Katolikus Lexikon. I–XVI. Főszerk. DIÓS István. Szerk. VICZIÁN János. Budapest, Szent István Társulat, 2002.

FAZEKAS 2008

FAZEKAS Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézete, 2008. (Műhelytanulmányok, 4.) Internet: Magyar Elektronikus Könyvtár: mek.oszk.hu (utolsó letöltés: 2019. márc. 15.).

FÜSSY 1880

FÜSSY Tamás: *IX. Pius pápasága*. III. Budapest, Szent István Társulat, 1880.

GALÁNTAI 1960

GALÁNTAI József: *Egyház és politika 1890–1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1960.

GROSS 1997

Michael B. GROSS: Kulturkampf and Unification: German Liberalism and the War against the Jesuits. *Central European History* 30/4. 1997, 545–566.

HATALA 1875

HATALA Péter: *Az én hitvallásom*. Budapest, Vodianer, 1875.

HARSÁNYI 1989

HARSÁNYI László: Ókatolikusok Magyarországon. *Világosság* 30/1. 1989, 74–78.

HEGYI 1882

HEGYI Pál: Államfölség és papuralom. Egyházpolitikai tanulmány. A „Syllabus” és a porosz, májusi törvények eredeti szövegével. Pozsony, Wigand, 1882.

HERMANN 1973

HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, Aurora, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 1.)

NÉMETH 2009

NÉMETH István: *A német császárság, 1871–1918. Összegzés és dokumentumok*. Budapest, L'Harmattan, 2009.

RADA 2017

RADA János: A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban. *Történelmi Szemle* 59/1. 2017, 129–144.

RADA 2019

RADA János: A „kultúrharc” értelmezési lehetőségei a 19. századi magyar történelemben. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 23/2. 2019, 115–135.

RADA 2020

RADA János: Antiklerikális röpiratok vallással kapcsolatos attitűdjei a dualizmus idején. *Aetas* 35/1. 2020, 18–39.

SALACZ 1974

SALACZ Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918*. München, Aurora, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 2.)

SARNYAI 2001

SARNYAI Csaba Máté: A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig. *Századvég* 6/21. 2001, 85–101.

SIMONYI 1874

SIMONYI Iván: *Állam és egyház*. I–II. Budapest, Aigner Lajos, 1874.

STADLER 1996

Peter STADLER: Kulturkampf und Kulturkämpfe im mittleren Europa des 19. Jahrhunderts. Versuch einer vergleichenden Orientierung. *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 15. 1996, 13–26.

SZÁNTÓ 1988

SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. II. (A katolikus egyház története a reformációtól napjainkig.) Budapest, Ecclesia, 1988.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891–1914.

TOLDY 1868

TOLDY István: *Elmélkedések az egyházreformról*. Lipcse, Köhler, 1868.

ARMA VAGY VIRUM?
A KÖZÉPKORI HADVISELÉS TÖRTÉNETÉNEK
FORDULÓPONTJAIN HATÓ OKOK JELLEGÉRŐL:
I. A KENGYEL KÉRDÉSE

SÜTTŐ SZILÁRD

A történelmi törvényszerűségek, illetve a történelmet formáló okok jellegének problémája részben túlmutat a forrásbázisú empirián. Az efféle dolgok firtatása iránt egyáltalán fogékony ember ezt lényegében, és nem is teljesen alaptalanul, világnézeti kérdésnek érzi, és általában így is válaszolja meg – többnyire említésre méltó történeti stúdiumok nélkül, a történelmet egyfajta levert lakatú kelléktárnak tekintve, ahonnan bárki tetszése szerint felszerelkezhet bármiféle spekulatív kalandtúrához.

Az anyagi és szellemi természetű okok elsődlegességének kérdésében alkotott véleményre tehát óhatatlan befolyással bír napjaink diadalmaskodó, legalábbis gyakorlati materializmusa, amelyet Európa keleti határterületein mindmáig színez a huszadik századi „létező szocializmus” szellemi téren is pusztító diktatúrája, pontosabban ennek a történelem szemléletében és – különösen fájóan – oktatásában megnyilvánult vetülete, a „történelmi materializmus” erőszakos menedzselése. E sorok szerzőjének ugyan se képzettsége, se kedve ahhoz, hogy marxizmussal, leninizmussal és hasonlókval foglalkozzon, mégis az alábbiak szempontjából talán nem haszontalan ideiktatni a hazájából elűzött orosz filozófus, Nyikolaj Bergyajev (1874–1948) néhány találó sorát:

„Marx pontosan ráérzett a történelemben realizálódó irracionális, démoni erők egymásnak feszülésére, és benne ehhez a történelmi irracionalitás iránti érzékhez szélsőséges racionalizmus társult, amely a történelmi folyamatokat egy teoretikus sémába próbálta kényszeríteni. Marx elméletének hű tükörképévé éppen saját tanítása lett: a XIX. század, tehát saját kora nyugat-európai kapitalista társadalmának állapotát abszolutizálta, és saját korszakának alapvető erőit a világtörténelmi folyamat alapkategóriáiként fogta fel.

Így önnön elmélete, amely minden ideológia társadalmi-gazdasági feltételekhez kötöttségét hirdeti, rajta bosszulta meg magát: ezen elmélet rabjaként Marx képtelen volt saját korviszonyainak határai közül kitörni.”¹

¹ „Marx hatte ein scharfes Gefühl für den Widerstreit der irrationalen, dämonischen Kräfte, die sich in der Geschichte realisieren, und dieses Gefühl für die historische Irrationalität verband sich in ihm mit einem äussersten Rationalismus, der die historischen Prozesse in ein theoretisches Schema zu zwingen suchte. Marx' Lehre selbst wurde zum getreuen Spiegelbild seiner Theorie: den Zustand der westeuropäischen kapitalistischen Gesell-

Ha tehát nem fogadjuk el a gazdasági, illetve a materiális faktor általános mindenekfelettségét, és nem elégszünk meg a teremtő és mindenható Isten akaratára, mint a történelmet is végső soron formáló princípiumra való általános hivatkozással, hanem az egyes jelenségeket lehetőségeink szerint közelebbről is szeretnénk megérteni, óhatatlanul meg kell kísérelnünk saját korunk horizontján túlra pillantani, és a történelemformáló tényezők ok-okozati viszonyai között kultúránként és koronként különbséget tenni.² Annál is inkább szükségesnek tűnik ez hadtörténeti téren, mivel a rohamosan fejlődő, a háborús konfliktusok lefolyását és kimenetelét egyértelműen meghatározó technika korában nehéz megérteni, hogy a középkorban valamely rendkívüli katonai lehetőségekkel kecsegtető találmány évtizedekig, sőt évszázadokig kiaknázatlan maradhatott, illetve megfordítva: rendkívüli, utóbb stratégiát és taktikát felforgató sikerek születhettek egyszerű, úgyszólván az ősidőktől létező fegyverzet birtokában. Az alábbiakban tehát a harci technika és a harcos, tágabb értelemben az anyagi és a szellemi tényező viszonyának szempontjából vetnénk egy pillantást a címben jelzett témára.

schaft des 19. Jahrhunderts – eben seine Zeit – hat er verabsolutiert und die Grundkräfte seiner Epoche hat er als Grundkategorien des welthistorischen Prozesses aufgefasst.

So hat sich an ihm seine eigene Theorie, die der sozial-ökonomischen Bedingtheit aller Ideologien, gerächt: in dieser Theorie befangen, vermochte er über die Grenzen seiner Zeitlage nicht hinauszudringen.” BÉRDIAJEV 1936, 12.

Alább, másképp fogalmazva, de hasonló értelemmel: „A marxizmus lázad a kapitalizmus ellen, azonban maga is a kapitalista szellem szüleménye. Az ökonomiai értelemben vett alkotás hajlamát és szenvedélyét, a gazdasági lét pátoszát, amely a kapitalista burzsoáziának szárnyakat adott, tudatában azonban az örökölt, kiüresedett idealista formulák mögött rejtve maradt, Marx elszabadította a tudattalan mélyeiről, világhatalommá emelte és a történelem vezéreszméjeként hirdette. Marx tanítása így a burzsoázia materialista szellemének végzetes pecsétjét viseli.” („*Der Marxismus empörrt sich gegen den Kapitalismus, ist aber selbst eine Ausgeburt des kapitalistischen Geistes. Den Hang und die Leidenschaft zum ökonomischen Schaffen, das Pathos des wirtschaftlichen Daseins, das die kapitalistische Bourgeoisie beflügelte, in ihrem Bewusstsein aber hinter den überkommenen ausgehöhlten idealistischen Formeln verborgen blieb, hat Marx aus den Tiefen des Unbewussten entfesselt, zur Weltmacht erhoben und als Leitidee der Geschichte verkündet. So trägt seine Lehre das verhängnisvolle Siegel des materialistischen Geistes der Bourgeoisie.*” BÉRDIAJEV 1936, 34.) – Bergyajevre és erre a munkájára még hajdanán Kozma Béla hívta fel a figyelmemet, akinek ezt itt is szeretném megköszönni.

² És differenciáltabban fogalmazni, mint azt – egyébként a marxizmussal szembehelyezkedve, a feudalizmus fogalmának a magyar középkorra való alkalmazását elvetve – Engel Pál tette 1990-ben (ENGEL 1990, 39.): „Egyébként meg vagyok róla győződve, hogy a politikai viszonyok minden korban [kiemelés tőlem – S. Sz.] erősebb hatással voltak a gazdaságra, mint fordítva” stb. („*Ich bin übrigens überzeugt davon, daß die Wirtschaft von den politischen Verhältnissen zu jeder Zeit immer stärker geprägt war als umgekehrt.*”)

A középkori hadviselés történetében a két legjelentősebb és legérdekesebb változás alighanem a nehézlovasság dominanciájának kialakulása, illetve utóbb e dominancia megrendülése. Közös bennük, hogy mindkettő hosszabb folyamat, és mindkettőhöz fűződik olyan, mondhatni racionalizáló elképzelés, amely ezeket valamely technikai újítás többé-kevésbé logikus következményeként tünteti föl.

Az elsővel kapcsolatban a kengyel primer jelentőséggel való felruházása híresült el, melynek kritikájáról ma már több helyütt is lehet olvasni.³ Az elképzelés a következőképp alakult ki: Heinrich Brunner 1887-ben publikált elmélete⁴ szerint a frank seregben, mely a 7. század végén még lényegében gyalogosokból állt, a 8. századtól megjelennek a lovasok, annak ha mennyiségileg nem is, de minőségileg a javát téve ki. A 732 októberében Tours és Poitiers között a mórokat még alapjában véve gyalogos sereggel legyőző Martell Károly a csata után fogott hozzá erős nehézlovasság felállításához, ennek anyagi alapjait pedig egyházi birtokok szekularizálásával és lovas szolgálat fejében adományozott birtokká alakításával hozta létre. Így aztán egy csapásra, vagy legalábbis nagyon gyorsan, kialakult a hűbériség.

Az amerikai Lynn White Jr. aztán annyiban módosított⁵ ezen az elméleten, hogy Martell Károly és fiai nem a muzulmánok miatt viszik végbe a hadseregreformot – amit bizonyítana, hogy konfiskációra került sor már a poitiers-i csata⁶ előtt is –, hanem a kengyel gyors elterjedése következtében. Szerinte „kevés találmány volt olyan egyszerű, mint a kengyel, de kevés gyakorolt olyan katalitikus befolyást a történelemre”:⁷ ez tette igazán effektívvé a lovas harcost, vele együtt életre hívta a lovagságot és a hűbéri intézményrendszert is. Tézisét a kengyel által egyetlen harci organizmussá egyesített lóról és lovasáról⁸ plasztikus és szuggesztív képben foglalta össze: „Az antikvitás elképzelte a kentaurt; a kora középkor Európa urává tette.”⁹

White-nak a '60-as és '70-es években óriási népszerűsége jutott, vagy inkább juttatott elméletével¹⁰ szemben azonban rögtön komoly kifogások merültek fel. Az alapjául szolgáló „technikai determinizmus”,¹¹ illetve annak erőszakolása már White művének első, részletekbe még nem, vagy alig bocsátkozó ismertetéseiben¹²

³ Pl. Philippe Contamine méltán híres középkori hadtörténeti kézikönyvében (CONTAMINE 1990, 179–184.), ill. több hosszabb-rövidebb összefoglalásban az interneten, ld. SLOAN 1994; GANS 2002.

⁴ BRUNNER 1887.

⁵ WHITE 1962.

⁶ Ezt White tévesen 733. október 17-ére tette (WHITE 1962, 3. 3. jegyzet), de ennek a továbbiakban nincs jelentősége.

⁷ WHITE 1962, 38: „Few inventions have been so simple as the stirrup, but few have had so catalytic an influence on history.”

⁸ WHITE 1962, 38: „[...] the stirrup, which joined man and steed into a fighting organism.”

⁹ WHITE 1962, 38: „Antiquity imagined the Centaur; the early Middle Ages made him the master of Europe.”

¹⁰ White munkájának recepciójáról ld. BACHRACH 1970, 50. 2. jegyzet; továbbá BACHRACH 1985, 737–738. 99. jegyzet.

¹¹ Ennek értelmezéséhez és kritikájához ld. SAWYER 1963, 90.

¹² Magyarul Borosy Andrásról jelent meg ilyen: BOROSY 1963.

is váltott ki többé-kevésbé éles kritikai megjegyzéseket. Peter Sawyer White okoskodásának legnagyobb gyengéjét a kengyel kizárólagos oksági tényezőként való felfogásában látta. Összefoglalva: „A kengyel lehetővé tett új eljárásokat, nem kikerülhetetlenné.”¹³ Hasonlóképp vélekedett Borosy András is, szerinte „a lovagi hadviselés, a lovagság és hűbériség, mint társadalmi berendezkedés és a lovagi kultúra levezetése *kizárólag a kengyeltől* [kiemelés az eredetiben – S. Sz.] kissé erőszakoltnak tűnik”.¹⁴ White munkája nem volt mentes az önellentmondástól sem, ahogy erre Sawyer és Borosy is rámutattak:¹⁵ a szerző ugyanis – önnön fő tézisével szembeemelve – általánosságban relativizálja a technikai újítások jelentőségét: „Ahogy gyarapodnak ismereteink a technika történetéről, világossá válik, hogy egy új eszköz csupán megnyit egy ajtót; nem kényszerít senkit, hogy belépjen rajta. Egy találmány elfogadása vagy elvetése, vagy az, hogy elfogadása esetén hatásai milyen mértékben valósulnak meg, épp annyira függ a társadalom állapotától és vezetőinek fantáziájától, mint az illető technikai dolog természetétől.”¹⁶ Ez a kijelentés nyilvánvalóan szemben áll a kengyelnek tulajdonított döntő jelentőséggel, mint ahogy az 1066-os hastingi csata White nyújtotta szimplifikáló magyarázata is:¹⁷ szerinte a kengyel ismeretében is gyalog küzdő angolszászok és a normannok harca „a hetedik és a tizenegyedik század harcéljárásainak összeütközése volt”¹⁸ – ami után persze aligha érthető, hogy formálhatta volna át a kengyel önmagában oly rövid idő alatt a frank hadviselést és társadalmat, míg a Csatorna túloldalán alig számított valamit.¹⁹

E ponton még röviden ki kell térni White szakirodalmi hivatkozásaira is, melyek irdatlan tömege a tudományos akribia benyomását kelti. Imponált velük Borosy Andrásnak is: „Hatalmas anyagismerettel, a források, régészeti leletek és az irodalom páratlan gazdagságával tárja elénk”... stb.²⁰ Peter Sawyer másképp fogadta ezeket. Bár elismerte a téma további kutatásában való hasznosságukat, de szerinte közülük soknak marginális a jelentősége, és gyakran nem támasztják alá a szerző mondanivalóját. White sokszor belelátja forrásműveibe, amit látni kíván, és mivel hivatkozásai közül sokat nehéz ellenőrizni, alapvető hiányosságok kerül-

¹³ „*The stirrup made new methods possible, not inevitable.*” SAWYER 1963, 91.

¹⁴ BOROSY 1963, 290.

¹⁵ SAWYER 1963, 91. és BOROSY 1963, 290–291.

¹⁶ „*As our understanding of the history of technology increases, it becomes clear that a new device merely opens a door; it does not compel one to enter. The acceptance or rejection of an invention, or the extent to which its implications are realized if it is accepted, depends quite as much upon the condition of a society, and upon the imagination of its leaders, as upon the nature of the technological item itself.*” WHITE 1962, 28.

¹⁷ WHITE 1962, 36–37.

¹⁸ WHITE 1962, 37: „*a conflict between the military methods of the seventh century and those of the eleventh century.*”

¹⁹ SAWYER 1963, 91. (némi kételkedéssel a 11. századi normann és angolszász harcmód alapvető különbségét illetően); vö. BOROSY 1963, 290–291.

²⁰ BOROSY 1963, 289.

hetik el az olvasó figyelmét. Így aztán az idézett művek lenyűgöző sora könnyen arra indíthat valakit, hogy White érveinek és állításainak nagyobb hitelt adjon, mint azok megérdemlik. Röviden: „Mr. White drasztikusan leegyszerűsített tételét nyommasztóan bonyolult apparátussal kísérelte meg alátámasztani.”²¹

White elméletét és érveit néhány évvel később Bernard S. Bachrach vetette alá alapos kritikai vizsgálatnak. Mindenekelőtt az írott forrásokból levezetett – és általában Brunnert követő – fő érveivel foglalkozott:

Először is White, Brunner után, kiemeli, hogy 758-ban Kis Pippin a szászok adóját megváltoztatta, amennyiben tehenek helyett lovakat követelt.²² Csakhogy ugyanez a Pippin 748-ban még, tehát bőven a lovasságnak a frank seregben feltételezett nagymértékű megszorodása után elfogadja még az 500 tehenet a 300 ló helyett.²³

White egy másik, szintén Brunnertől vett érve szerint 755-ben a frankok hagyományos márciusi seregszemléjét májusra tették, feltételezhetően azért, mert a megnövekedett számú lovasságnak több takarmányra volt szüksége, mint amennyi márciusban elérhető volt.²⁴ Csakhogy a forrás értelmezésével kapcsolatban problémák merültek fel, melyek egy részét már maga White is jelezte,²⁵ és amelyekre – másokkal együtt – Bachrach²⁶ és Philippe Contamine²⁷ is rámutatnak. Nem teljesen világos, mit jelent a *campus Martius* vagy *campus Martis*. Hinkmar reimsi érsek a 9. században úgy tudta, hogy a gyűlést a frankok Marsról, a pogány hiedelemvilág hadistenéről nevezték el. Ha így van, akkor a később májusban tartott gyűlés korábban az év során bármikor megeshetett.²⁸ A vitatott kifejezés (*in*

²¹ SAWYER 1963, 94–95, az idézet 94: „Mr. White has attempted to support his drastically oversimplified thesis by an overwhelmingly elaborate apparatus.”

²² WHITE 1962, 3; vö. BRUNNER 1887, 13.

²³ BACHRACH 1970, 50–51.

²⁴ WHITE 1962, 3–4, ill. 136–137. (a 4. oldalhoz tartozó 1. jegyzet); vö. BRUNNER 1887, 12. (Az *Annales Petaviani* adata szerint: „*venit Thasilo ad Martis campo et mutaverunt Martis campum in mense Maio.*” In: MGH SS I. 11; uo. szövegvariáns: „*Tassilo ad Marcis campum – Marcis.*”) – Hans Delbrück egyébként, pusztán reálkritikai alapon, kétségbe vonta egy efféle márciusról májusra váltás szükségszerűségét. Érvelése szerint egy tisztán gyalogos seregnek is annyi vontató állatra volt szüksége, hogy a takarmányozásra mindig is tekintettel kellett lenniük a frankoknak, akik részben már korábban is lovasok voltak; így tehát néhány újabb ló felbukkanása lényeges változást nem okozhatott. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 2, 518–519.

²⁵ WHITE 1962, 136–137.

²⁶ BACHRACH 1970, 51. és később bővebben: BACHRACH 1974.

²⁷ CONTAMINE 1990, 182.

²⁸ BACHRACH 1974, 185. és uo. 24. jegyzet. Hinkmar szövege: „*Sic enim conventum illum vocabant a Marte, quem pagani deum belli credebant, a quo et Marcium mensem et tertiam feriam diem Martis appellaverunt; quem conventum posteriores Franci Mai campum, quando reges ad bella solent procedere, vocari instituerunt.*” (MGH SS Rer. Merov. Tom. III. 292–3.) A májusi időpont azonban Hinkmar szerint is a háborúba indulással kapcsolatos, még ha a „*quando reges ad bella solent procedere*” bibliai eredetű is (2Kor

campo Marcio / Martio) először – és a Meroving-korban utoljára – Tours-i Gergely-nél (†594) fordul elő,²⁹ a hadindítással való kapcsolata pedig kérdéses: Bachrach számba véve a meroving erők 507 és 743 közti hadjáratait, melyeknek kezdetét a naptári évnél nagyobb pontossággal meg tudta adni, úgy találta, hogy ezek az éven belül teljesen eltérő időpontokban indultak, biztosan márciusban pedig csak egyszer, 717-ben.³⁰ Egy támadás előtti májusi seregszemle adatolt már 612-ből.³¹ Később is, bár a frankok gondot fordítottak lovaik takarmányozására, olykor hadra keltek az év vége felé is, sőt olyan is adódott, hogy egy hadjárat egész télen át tartott, mint 784/785-ben a szászok ellen.³² Karoling időkben számos idevágó adat maradt fenn, de úgy tűnik, e gyűlések elsődleges célja a Pippin és főbb hívei közti tanácskozás lehetett, amely nem feltétlenül esett egybe a seregszemlével, mint ahogy már Hans Delbrück is az efféle gyűlésben csak egyfajta birodalmi gyűlést („*nur eine Art Reichstag*”) látott.³³ Bachrach szerint Kis Pippin és Nagy Károly tanácskozásainak, seregszemléinek és hadjáratainak tanulmányozása alapján elmondhatni, hogy azok kezdetét illetően sem a március, sem a május nem volt preferált hónap.³⁴

Bár a feltételezett 8. századi haderőreformtól időben távol esik, mégis érdekes az *Annales Fuldenses* egy megjegyzésének értelmezése, amelyből Brunner kiindult, és amelyből utána White is azt olvasta ki, hogy a 9. század végére a frankoknak már szokatlan volt a gyalogos harc. A 891-es Dyle (Dijle) menti – a mai Belgiumban, Löwen mellett vívott – csata kapcsán ugyanis az annalista megjegyzi, hogy „*Francis pedetemptim certare inusitatum est*”,³⁵ ami Brunner és White szerint is azt jelenti, hogy a frankok számára szokatlan gyalog harcolni.³⁶ Nem kifogástalan

[2Sám] 11,1), és az idézett szövegből sem a gyűlés áthelyezésére, sem esetleges korábban szokásos időpontjára nem lehet következtetni.

²⁹ „*Transacto vero anno, iussit omnem cum armorum apparatu advenire falangam, ostensuram in campo Marcio [szövegváltozat: Martio] horum armorum nitorem.*” (*MGH SS rer. Merov.* Tomi I. Pars I. [Lib. II. Cap. 27.] 72.) Vö. BACHRACH 1974, 179. 5. jegyzet és 180.

³⁰ BACHRACH 1974, 180–182. A vizsgált hadjáratok évei: 507; 531; 539; 554; 576; 585 (január vége vagy február eleje); 585 (tavasz vége); 585 (ősz); 590; 593; 604; 612; 643; 717; 732; 734; 742; 743.

³¹ BACHRACH 1974, 182. és CONTAMINE 1990, 182.

³² CONTAMINE 1990, 182.

³³ Ismét a reálkritika alapján: minthogy a sereg egészének, vagy akár csak egy tekintélyes részének is egy olyan helyre való összegyűjtése, ahonnan hadműveletet nem lehetett indítani, gazdasági és katonai agyrém („*Ungeheuerlichkeit*”) lett volna, így ezeken a gyűléseken szerinte a frankok előkelői ugyan fegyveres kíséretükkel, de távolról sem minden fegyverforgató emberükkel jelentek meg. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 2, 519.

³⁴ BACHRACH 1974, 183–184; és különösen 184. 21. jegyzet, benne az idevágó munkákra hivatkozással.

³⁵ *MGH SS I.* 407.

³⁶ Brunner szerint: „*die Franken nicht gewohnt waren, zu Fuss zu kämpfen*” (BRUNNER 1887, 2.), ill. „*the Franks are unused to fighting on foot*” (WHITE 1962, 3.).

azonban ez a fordítás: Bachrach rámutat,³⁷ hogy a *pedetemptim* jelentése nem 'gyalogosan', hanem 'lassan, lépésről lépésre'; a szerző tehát nem a lóháton való harccal, hanem a harctérre siető királynak és seregének gyorsaságával szemben fennálló – terepviszonyok okozta – különbséget hangsúlyozza, az előző mondatban előforduló „*celeriter*” ('gyorsan') ellentétéként, míg a lóról szálló frankok gyalogos támadásával kapcsolatban kissé alább már a korrekt „*pedestre*” ('gyalogos') szót használja.³⁸ – Meg kell azonban jegyezni, hogy e ponton Bachrach kifogása sem kifogástalan: a szóválasztástól függetlenül egyértelműen kiderül az idézett szövegből, hogy a frankok lovon kívántak harcolni, csak a szükségnek engedve támadtak gyalog, de még így is elvárták királyuktól, hogy hátukat lovassággal biztosítsa.³⁹

White egy másik – szintén a régebbi német szakirodalomból⁴⁰ átvett – megállapítása szerint a kengyel Martell Károly-kori megjelenése a lóra, illetve lóról szállásra használt latin kifejezésekben is változást hozott, amennyiben a korábbi *insilire* és *desilire* (azaz: 'felugrani' és 'leugrani') szavakat a *scandere equos* és a *descendere* (tehát 'felszállni', szó szerint: 'fellépni', illetve ennek ellentétéként 'leszállni', 'lelépni') váltotta fel.⁴¹ Ez a tetszetős érv is meglehetősen erőtlenné tűnik azonban Bachrach megállapításainak tükrében.⁴² Először is a terminológia feltételezett változását Schlieben – aki nek munkájára kizárólagosan támaszkodik White ezen a téren – három későbbi forrással illusztrálta, amelyek így kevéssé meggyőzőek a 8. századi viszonyok tekintetében,⁴³

³⁷ BACHRACH 1970, 52–53.

³⁸ „*Ex inproviso enim rex et exercitus pervenere ad eundem locum. Transito igitur celeriter eodem fluvio nec mora meditatatum est proelium applicari. Cunctanti namque regi, ne tam valida manus periclitaretur, quia interiacente palude ex parte una, ex altera circumfluente ripa non donatur facultas equitibus aggredi, oculis, cogitatione, consilio huc illuc pervagabatur, quid consilii opus sit, quia Francis pedetemptim certare inusitatum est, anxie meditans, tandem heros primores Francorum advocans sic alloquitur patienter: »Viri, Deum recolentes et semper sub Dei gratia patriam tuendo fuistis invincibiles; inspire animis, si ab inimicis quandoquidem more paganissimo furentibus pium sanguinem parentum vestrorum effusum vindicari recolitis et sacra sub honore sanctorum creatoris vestri templa eversa iam in patria vestra cernitis, ministros eciam Dei summo gradu consistentes prostratos videtis. Nunc, milites, agite, ipsos sceleris factores ante oculos habentes, me primum equo descendentem, signa manu praeferentem sequimini; non nostram, sed eius, qui omnia potest, contumeliam vindicantes inimicos nostros in Dei nomine aggredimur!« His incitati dictis, omnibus, senis et iuvenibus, par voluntas et audacia pedestre bellum aggredere datur; prius regem flagitantes, ut equitando eos procuraret, ne quid eis pugnantibus a tergo insidiis inimicorum timendum sit.» (SS Rer. Germ. Ann. Fuldenses 120.)*

³⁹ Ez utóbbi momentumra már Brunner is rámutatott: BRUNNER 1887, 2.

⁴⁰ SCHLIEBEN 1892, 180.

⁴¹ WHITE 1962, 27.

⁴² BACHRACH 1970, 59.

⁴³ Ezt szövé tette már Peter Sawyer is (SAWYER 1963, 93.). Ermoldus Nigellus két helyéről van szó, a *Waltharius* néven ismert hősenekről és a Dyle menti csatának a Fuldai Évkönyben olvasható, feljebb idézett leírásáról. Bachrach ezeket ugyan mind a 9. század második felére datálja („*these all date from the second half of the ninth cen-*

másrészt pedig – és ez jelentősebb – a szóhasználat fent leírt átalakulása egyáltalán nem tűnik valósnak: a feljebb említett három forrás egyikének, a *Waltharius*nak szerzője a *descendere* mellett él a *dissilire* igével is,⁴⁴ a 6. századi Tours-i Gergelynél pedig a lóra ülés műszavaként éppenséggel az *ascendere* tűnik fel.⁴⁵ Igencsak jellemző még, hogy a 9. század derekán Hrabanus Maurus (†856) kivonatos Vegetius-adaptációjában⁴⁶ kifejezetten a lóra szállás oktatásával kapcsolatban használja az *ascendere* és *insilire* igéket is, előbbivel inkább a műveletet általánosságban, illetve az újoncok lóra kapaszkodását, utóbbival pedig – úgy tűnik – a szó szerinti, manapság cirkuszbba vagy lovasbemutatóra illő lóra ugrást leírva.⁴⁷ Figyelemre méltó a szöveggel kapcsolatban, hogy benne szó sem esik kengyelről, vagy arról, hogy az a mozdulat, amelyet az *ascendere* jelöl, újdonság, az pedig, amelyet az *insilire*, elavult lenne; továbbá az is, hogy a keletkezése idején White szerint már egy évszázada kengyelhez szokott frankok nemhogy leszoktak volna a lóra szállás ugrásos megoldásáról, hanem éppen-hogy a szerző korában is széles körben gyakorolták azt.⁴⁸

ture”), ami nem teljesen igaz (Ermoldus Nigellus a 9. század első felében alkotott, vö. SCHALLER 1986, a *Waltharius* datálása pedig 9. század eleje és a 10. közepe közt ingadozik, ld. BERTINI 1997.), továbbá Schlieben pontatlanul idézte az *Annales Fuldenses* szövegét („*equo descendunt*” áll nála, az MGH SS I. 407. oldalára hivatkozva, jóllehet ott ilyesmi nem található, hanem csak a következő oldalon a „*me primum equo descendentem*”); mindennek azonban szempontunkból különösebb jelentősége nincs.

⁴⁴ Bachrach ugyan kissé leegyszerűsítve a *descendere* (szó szerint „*descandere*”, de ez bizonyára csak a Bachrach-tanulmány latin szövegeiben hemzsegő elírások egyike) és a *desilire* igék felcserélhetőségét hozza fel a költemény kapcsán, de ezt nem teljesen alaptalanul teszi. Az általa hivatkozott három hely (BACHRACH 1970, 59. 39. jegyzet) egyikében valóban előfordul a lóról leugrás, még ha nem is a *desilire*, hanem a *dissilire* igével leírva: „*Et dum conspiceret delecta cadavera totam / Conclusisse viam nec equum transire valere, / Dissiliens parat ire pedes.*” (785–787. sor, ld. BECK 1908, 56.) Az ugyancsak a *salio* (‘ugrik’) igéből származó *dissilire* itt nyilvánvalóan a *desilire* értelmében áll, és a kiadó ez utóbbit fel is vette a költemény szómutatójába a 787. sorra (tehát a *dissiliensre*) hivatkozva (BECK 1908, 123.).

⁴⁵ Vö. BACHRACH 1970, 59. 40. jegyzet. Az itt megadott hivatkozások ugyan, úgy látszik, részben tévesek, és a *descendere* főszövegben említett használatát sem tűnnek alátámasztani, de a lóra történő *ascensio* valóban sokszor előfordul a szerzőnél, és Bachrach példáinak számát növelni is lehetne, ld. pl. MGH SS rer. Merov. Tomi I. Pars I. 89, 272, 423. stb.

⁴⁶ Szövegét ld. DÜMMLER 1872.

⁴⁷ „*Quem ad modum ad adscendendos aequos instituebantur. Ad adscendendos etiam aequos ita instituebantur. In hyeme sub tecto in estate in campo aequi lignei ponebantur et supra hos tyrones primo inhermes deinde scutati et galeati adhuc etiam et contos premagnos in manibus tenentes ascendere conabantur. Tantaque cura erat ut non solum ad dexteram uerum et a sinistra et a retro insilire et desilire cogerentur cum gladiis euaginati multisque modis ipsos saltos addiscebant. Quod uidelicet exercitium saliendi in Francorum populis optime uiget.*” DÜMMLER 1872, 448.

⁴⁸ Bachrach az állítólagos terminológiaváltás kérdését tárgyalva nem említette Hrabanus Maurus szóhasználatát (BACHRACH 1970, 59.), másfél évtizeddel később azonban kitért rá (BACHRACH 1985, 739–740. 106. jegyzet).

E ponton kell még megemlíteni, hogy Bachrach törvényhozási,⁴⁹ elbeszélő⁵⁰ és szépirodalmi⁵¹ források mellett Hrabanus Maurus fent említett műve kapcsán⁵² is él az *argumentum ex silentio* eszközével. Joggal hiányolja ezek megfelelő helyeiről az állítólag korformáló kengyel említését, Hrabanus Maurus aktualizált Vegetius-szövegéből pedig ezen felül a lovasroham, valamint úgy általában a lovasság jelentőségének méltatását is.

White fent leírt tézisének fegyvertörténeti bizonyítékát kívánta láttatni abban, hogy – szerinte – a 8. században eltűnnek a frankok tradicionális gyalogsági fegyverei, helyettük pedig megjelenik a hosszú kard és a szárnyaslándzsa a lovasság számára.⁵³ Csakhogy – mint erre Bachrach, kissé sarkítva, rámutat – ezt a megállapítást meglehetősen kérdésessé teszi White azon megengedő kijelentése, miszerint a harcosok többsége Nagy Károly hadseregében (tehát vélhetően Kis Pippinében, illetve Martell Károlyében is) gyalogos lehetett.⁵⁴ Márpedig ezeknek a gyalogosoknak is kellett valamivel küzdeniük, ha már a hagyományos frank gyalogsági fegyverzet eltűnt. Így aztán meglehetősen kérdéses, hogy a két fentebb említett fegyver mennyiben nevezhető speciálisan lovasságinak. Hosszú kard a frankoknál már a 6. századtól kimutatható, és Bachrach idéz is régészt, aki ezt eredendően gyalogos fegyvernek tartja, a szárnyaslándzsa pedig szintén évszázadokkal előzte meg Martell Károlyt.⁵⁵ Úgy tűnik tehát, hogy a gyalogosan küzdő frankok Martell Károly előtt és után is használták mindkét fegyvert: ez viszont inkább a kontinuitás, semmint a forradalmi változás mellett szól.⁵⁶ – Contamine ugyan elismeri, hogy a hosszú kard és a szárnyaslándzsa használata a 8. században terjedt el szélesebb körben, de szerinte sem utal semmi sem arra, hogy kizárólag kengyellel felszerelt lovasok használták volna ezeket.⁵⁷

A történeti ikonográfia sem támasztja alá White elméletét: nincs nyoma annak, hogy a 9. századi nyugat-európai kéziratok illuminátorai osztották volna a 20. századi amerikai professzor nézetét a kengyel korszakalkotó jelentőségéről. Annak

⁴⁹ A ripuári frankok törvénykönyvének változatai: BACHRACH 1970, 60. és 60–61. 43. jegyzet.

⁵⁰ Notker Nagy Károly-életrajzáának két helye: BACHRACH 1970, 61–62.

⁵¹ A feljebb már említett *Waltharius*: BACHRACH 1970, 62.

⁵² BACHRACH 1970, 62.

⁵³ WHITE 1962, 27–28.

⁵⁴ WHITE 1962, 5. A Brunnerrel vitatkozó hadtörténészek két – egymással ellentétes – felfogása közül az utóbbi nézetről, amely szerint „the armies of Charlemagne were made up far less of cavalry than of infantry levies of Frankish freemen”, nyilatkozik White a következőképp: „This latter view may be correct as regards numbers” stb.

⁵⁵ Már Peter Sawyer hivatkozott olyan véleményre, mely szerint ez inkább gyalogos kezébe illő fegyver lehetett: SAWYER 1963, 93.

⁵⁶ BACHRACH 1970, 58, különösképp a 35. és 36. jegyzet, további irodalommal.

⁵⁷ CONTAMINE 1990, 183. Ezt megerősíti az is, hogy 704, feltételezhetően a 7. század vége és a 9. század eleje közti időből való, harcosnak tulajdonítható németországi sír mellékletei között 13 szárnyas lándzsa került elő, amelyek közül kettőt lovasként és tizenegyet gyalogusként identifikált személy sírjában találtak, ld. BACHRACH 1970, 65. 50. jegyzet (a 63. jegyzetben idézett munka alapján).

ellenére ugyanis, hogy a lószerszám ezen eleme Bizáncban már a 6. században ismert volt, és a frankokhoz is eljutott még a 8. század előtt,⁵⁸ nem bukkan fel még olyan élénk technikai, sőt haditechnikai érdeklődésű művészek alkotásaiban sem, mint akik a 9. század első felében keletkezett *Stuttgarti*, illetve *Utrechti psalterium* képeit alkották.⁵⁹ Sokat elárul arról, hogy a 9. század végén erről az egésről mit, pontosabban mit nem gondoltak, hogy az ekkor keletkezett Sankt Gallen-i ún. *Psalterium aureum*, melynek képeiben pedig Bachrach és Contamine a kengyel legkorábbi nyugat-európai ábrázolásait látták,⁶⁰ ezt még nem mutatja a lovas harcos nélkülözhetetlen felszerelési tárgyának: az e tekintetben értékelhető kilenc lovas közül kettőnek, még hozzá két lándzsával rendelkezőnek, nincs kengyele. Mintegy másfél évszázaddal valamiféle gyors, átütő hatású, kengyel ihlette hadügyi forradalom után ez nehezen lenne elképzelhető.

White abban a kérdésben, hogy a kengyel mikor érkezett Nyugat-Európába, a régészetet tartotta „döntőnek”.⁶¹ Ezzel kapcsolatban már Sawyer hangot adott kételyének, mivel a 6. század elején megtérő frankok sírjai e tekintetben kevésbé informatívak, és így más, később megtérő germánok leletanyagából kell az ő esetükben is kiindulni – kérdéses azonban, mekkora joggal.⁶² Bármi is azonban a régészet értéke ezen a téren, eredményei nem látszanak alátámasztani a kengyel 8. századi általános fontosságát: egy – White elméletének publikálása után megjelent – monográfia⁶³ szerint a 7. század vége és a 9. eleje közé keltezhető harcos sírok igen kis hányada tekinthető csak lovasának, és azokban is ritka a kengyel. Az összesen 704 (biztosra vehetően csak 517) harcos közül legfeljebb 135-öt (de talán csak 85-öt) tud a régészet lovasként azonosítani, és ez utóbbiak esetében is legfeljebb 13-szor (problémamentesen pedig csak 4-szer) képes kimutatni kengyel birtoklását.

A lovasság Martell Károly-kori (717–741) állítólagos áttörésének kérdésében a fenti filológiai, régészeti és egyéb megfontolásoknál is érdekesebb talán a Martell Károly és fiai, Karlmann (†754), illetve Kis Pippin (†768) idejében vezetett frank

⁵⁸ CONTAMINE 1990, 183; BACHRACH 1985, 739; vö. SCHMIDTCHEN 1990, 179.

⁵⁹ Vö. BACHRACH 1970, 59–60; BACHRACH 1985, 740, főleg 740–741. 108. jegyzet; ill. BACHRACH 1986, különösképp 5–6, ill. 24–27.

⁶⁰ BACHRACH 1970, 59–60, ill. CONTAMINE 1990, 183. Az előbbi 863–883 közé, az utóbbi a 9. század harmadik negyedére teszi a *Psalterium aureum*-ot; újabb datálása (ld. EUW 2008, 407–408.) szerint három fázisban 880 és 900 között keletkezett.

⁶¹ „decisive”: WHITE 1962, 27.

⁶² SAWYER 1963, 92. Lényegében ugyanaz a probléma merül itt fel, amelyre Szerb Antal az írott emlékek nélküli magyar ősköltéssel kapcsolatban mutat rá: „[...] és a rokon népek költészetéből következtetnünk olyan, mintha valaki Petőfi költészetéből Petőfi nagybátyjának az irodalmi munkásságára következtetne.” (SZERB 1943, 21.) – Bachrach szintén kételkedik a régészeti kutatás – egyébként őt igazoló – megállapításaiban is, és inkább az írásos forrásokra és képes ábrázolásokra támaszkodik: BACHRACH 1970, 65.

⁶³ Frauke Stein munkájáról (*Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. I–II. Berlin, 1967.) van szó, ld. BACHRACH 1970, 62–66, ill. ennek alapján CONTAMINE 1990, 184. Alább az általunk nem használt eredeti műből Bachrach és segítsége (BACHRACH 1970, 63. 49. jegyzet) által összeállított statisztikára támaszkodunk.

hadjáratok vizsgálata.⁶⁴ Ezek lefolyása – már amennyire részleteikben rekonstruálhatók – a frank stratégia és taktika lényegi változatlanságáról árulkodik; a hadjáratok alapvető célja továbbra is városok és megerődített helyek ostroma, elfoglalása és védelme volt, mellettük vízi akciók is előfordultak, de a legcsekélyebb nyoma sincs annak, hogy a lovasságnak bárhol is, és különösen a nehézfegyveres lovasság lökészerű rohamának döntő szerep jutott volna ezekben az időkben.

Aligha helyénvaló tehát valamiféle Martell Károly-kori hadügyi forradalomról beszélni. Először is lovak és lovasok voltak a frank seregben már jóval Martell Károly előtt is, ahogy erre 531-ből hoznak eklatáns példát Contamine és Bachrach: Tours-i Gergely leírása szerint Tübingia meghódítása során a frank lovasság támadását álcázott árkokkal nehezítette az ellenség.⁶⁵ A lovasság létezésének vagy jelentőségének kérdésében tehát nem figyelhető meg gyors változás, harcelfjárásában pedig még kevésbé lehet ilyet kimutatni. A kengyel megjelenése utáni évszázadokban a nyugat-európai harcászat lényegében nem változott, s így a későbbi lovagi harcmód, amely már valóban feltételezte a kengyelt, aligha vezethető vissza egyszerűen ez utóbbinak hajdani ismertté válására.

Legékebben mindezt talán a már említett hastingsi csata (1066. október 14.) illusztrálja:⁶⁶ túl azon – amiről már feljebb szó volt –, hogy a százszok a kengyel ismeretében és évszázadokkal Martell Károly után is gyalog küzdöttek, nagyon jellemző, hogy még a lovon harcoló normannok esetében is ritkának tűnik az, ami a 12. századi lovagi rohamra emlékeztet. A lovas harcos ugyanis négyféleképp küzdhetett lándzsájával: dobhatta gerelyként, vezethette szabadon – a fegyver felső vagy alsó fogásának megfelelően dőfését vagy felülről lefele, vagy oldalról előre irányítva –, végül pedig szoríthatta oldalához öklelő lándzsaként. A csatát és előzményeit viszonylagos részletességgel megörökítő, csaknem kortársnak tekinthető, híres bayeux-i kárpit tanúsága szerint e legutóbbi, később általánosnak nevezhető módszer a 11. század második felében még nem volt elterjedt: az itt hosszú nyelű fegyverrel harcoló 35 lovas figura közül csak 5 tartja a lándzsát öklelésre előreszegezett pozícióban, harmincan dobásra vagy dőfésre használják.⁶⁷

⁶⁴ BACHRACH 1970, 53–57. (részletesen tárgyalva 762-ig), ill. űutána CONTAMINE 1990, 183.

⁶⁵ „*Thoringi vero venientibus Francis dolos praeparant. In campum enim, quo certamen agi debebant, fossas effodiunt, quarum ora operta denso cispete [így; szövegváltozat: cespite] planum adsimilant campum. In his ergo foveis, cum pugnare coepissent, multi Francorum equites conruerunt, et fuit eis valde inpedimentum; sed post cognitum hunc dolum, observare coeperunt.*” (MGH SS Rer. Merov. Tomi I. Pars I. [lib. III. cap. 7.] 104.) Vö. CONTAMINE 1990, 183, ill. BACHRACH 1985, 731.

⁶⁶ Mivel – a középkorra egyébként nem jellemző – nyílt, egész nap tartó mezei csatáról van szó, amely ezen felül is azon ritka kevesek közé tartozik, melyek közvetlen és hosszú távú politikátörténeti következményekkel jártak, méghozzá nem is a kontinens keleti periferiáján, hanem épp Angliára nézve, és amely – minden homályos pontja ellenére – a 11. századi viszonyokhoz képest igen jól dokumentált, így számtalan leírása van. Közülük talán érdemes kiemelni két nem túl régít: DEVRIES 2007, ill. SCHWINGES 2003.

⁶⁷ CONTAMINE 1990, 184, ill. BACHRACH 1985, 744. 118. és 119. jegyzet. A Bachrach által itt megadott számok könnyen ellenőrizhetők (ld. pl. HARSCH 1996.) és helyesnek

Ez nem is meglepő, mert az öklelőlándzsa igazán hatásos használatához a jelentős oldalirányú stabilitást nyújtó kengyelen kívül szükség volt még az elől-hátul magas kápájú, a lovas testét csaknem körbefogó nyeregbe, amely ennek előre- vagy hátrafelé történő lezuhanását gátolta, alhasát és nemi szerveit védte, és – a kengyelrel együtt – elősegítette, hogy a lökésbe minél nagyobb mértékben beleadhassa a vágató ló mozgási energiáját.⁶⁸ Ez viszont – éppen a bayeux-i kárpit szerint⁶⁹ – a 11. század végén még nem volt használatos, és csak a 12. században terjedt el, egyszersmind nagymértékben átalakítva a lovas lábtartását is, amennyiben az öklelésnél ettől kezdve nem a kengyelben felállás, hanem a kengyelbe dugott, rézsút előrenyújtott lábbal történő nyeregbe feszülés vált általánossá.⁷⁰ Ez a pozíció kívánatosnak is tűnik, meggondolva, hogy két, egymással szemben mintegy 30–40 km/h sebességgel vágató lándzsás összeütközésekor a kengyelen kívül más segítségre is szükség lehetett a nyeregben, illetve életben maradáshoz.⁷¹ – A fentiek alapján természetesen szó sincs arról, hogy a nyereg hívta volna életre a lovagi hadviselést, hanem épp ellenkezőleg: minél egyértelműbbé vált a kortársak számára – tekintet nélkül a nem kombattáns lakosság szenvedéseire, illetve a többnyire lovon harcoló urait szolgáló, lenézett gyalogság folyamatos létezésére és tényleges jelentőségére, amely tényezőkre a tűzfegyverek jelentőségének kapcsán még vizsgatérünk –, hogy az *oratores*, *bellatores*, *laboratores* világában a háború a dolgok rendje szerint a világi vezető réteg, a *bellatorok* ügye, annál inkább ez utóbbiak becsületértzésének, harciasságának, anyagi teherbírásának, ízlésének megfelelő, a katonai célszerűséget nem feltétlenül érvényre juttató összecsapásokra került sor, és csak ezen összecsapások során tökéletesedett – méghozzá mai fogalmaink szerint igen lassan! – a fegyverzet és felszerelés.

White 1975-ben érdekes dolgot ismertetett ifjúságából, mintegy bemutatva a kengyel iránti rajongásának szubjektív komponensét. Leírta, hogy 1918 és 1924 között egy

tűnnek, így tehát nem világos, minek alapján olvasható egy újabb fegyvertörténeti összefoglalásban (DOUGHERTY 2010, 27.) a következő: „A Hastingsi csatában 1066-ban a dárdát különféle módokon használták, de az általános az alkarhoz támasztott dárdás lovasroham volt.” Hasonlóképp elhibázottnak tűnik egy másik, éppen a bayeux-i kárpitra támaszkodó sommás összefoglalás a normann harcosról: „súlyos döfő lándzsát hordozott”. TÖLL 2008, 26.

⁶⁸ Némileg eltérő hangsúlyokkal: SCHMIDTCHEN 1990, 179–181; O’CONNELL 2005, 70; BACHRACH 1985, 746–748.

⁶⁹ BACHRACH 1985, 746–747, valamint a 7. tábla.

⁷⁰ BACHRACH 1985, 746–748., valamint az 1. és 8. tábla (ez utóbbin az *a* illusztráció, illetve a *b* rajzai közül a 3. és 4.). – A fentiek fényében nehezen érthető, hogy a sokoldalú és népszerű angol hadtörténész, John Keegan művébe hogy kerülhetett a következő megjegyzés (KEEGAN 1994, 286.): „But we do know that in the West, from the eighth century onward, the mounted warrior bestrode his horse from a high saddle, lodged his feet in stirrups” stb. (Magyarul [KEEGAN 2002, 284.]: „Az mindenesetre kétségtelen, hogy Nyugaton a 8. századtól fogva a lovas magas építésű nyeregben ült, és a lábát kengyelbe dugta” stb.)

⁷¹ BACHRACH 1985, 746.

katonai iskolában lovassági képzést kapott, melynek során megtanult nyereg nélkül lovagolni, és megutálta a lovakat egy életre. Megszerette viszont a kengyelt. A komplikáltabb lovas feladatok csak megerősítették benne ezt a lelkesedést, a vonalban végrehajtott roham során pedig társaival együtt részben a kengyelből merítettek bátorságot. A kengyel előnyeiben kételkedőket egyfajta *ultima ratió*ként komolyabb lovassági manőverek kengyel nélküli végrehajtására buzdította.⁷² – Paradox módon azonban a kengyel előnyös mivolta a white-i kengyelteória hihetőségére nézve hátrányos.

Azt nem is érdemes taglalni, hogy a lószerszám e darabja a hűbériséggel aligha állhat bármiféle közvetlen ok-okozati kapcsolatban, mivel az előbbi szinte egész Eurázsia-
ában ismert volt, az utóbbi viszont csak e hatalmas terület mennyiségi értelemben elhanyagolható nyugati csücskében jött létre.⁷³ Az előzőkben kifejtett szempontok alapján azonban a kengyelt önmagában hadtörténetileg sem lehet korszakalkotónak nevezni, és így – legalábbis ebben a vonatkozásban – a technika prioritásának feltételezése teljesen elhibázottnak tűnik: minél jobb a kengyel, annál érthetlenebb a fent említett technikai determinizmus⁷⁴ alapján, hogy miért terjedt el ilyen lassan; ha a lovast Európát uraló kentaúrrá⁷⁵ varázsolta, akkor miért nem alakította át azonnal a hadviselést, azaz miért nem mutatható ki hamarabb a lovasság szerepének növekedése, valamint miért harcoltak sokáig potenciális kentaurok a kengyel ismeretében is lóról szállva; továbbá, ha az öklelölándzsát a kengyel egyfajta harcéri aduásszá tette, miért használták azt még évszázadokkal a kengyel megjelenése után is csak elvétve, illetve az ennek használhatóságát és hatékonyságát megnövelő magas kápájú nyereg miért csak több mint négy évszázaddal a kengyel állítólagos áttörése után terjedt el?

Felhasznált irodalom és források⁷⁶

BACHRACH 1970

Bernard S. BACHRACH: Charles Martel, Mounted Shock Combat, the Stirrup and Feudalism. *Studies in Medieval and Renaissance History* 7. 1970, 49–75. (Változatlan oldalszámozással kiadva BACHRACH 1993, XII. szám.)

BACHRACH 1974

Bernard S. BACHRACH: Was the Marchfield Part of the Frankish Constitution? *Medieval Studies* 36. 1974, 178–185. (Változatlan oldalszámozással kiadva BACHRACH 1993, IX. szám.)

⁷² WHITE 1978, xv.

⁷³ Vö. BOROSY 1963, 289: „A kengyelt ugyanis nem a frankok találták fel, hanem messze távol-keleti területekről, igen sok nép közvetítésével jutott el hozzájuk. S a kengyelt ismerő többi nép körében mégsem alakult ki lovagi haditechnika, sem nyugati típusú hűbériség, sem lovagi kultúra.”

⁷⁴ Ld. feljebb, 11. jegyzet.

⁷⁵ Ld. feljebb, 9. jegyzet.

⁷⁶ Az alábbi internetes hivatkozások elérhetőségének ellenőrzése 2021. november 18-án történt.

BACHRACH 1985

Bernard S. BACHRACH: Animals and Warfare in Early Medieval Europe. *Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 31. 1985, 707–751. (Változatlan oldalszámozással kiadva BACHRACH 1993, XVII. szám.)

BACHRACH 1986

Bernard S. BACHRACH: A Picture of Avar-Frankish Warfare from a Carolingian Psalter of the Early Ninth Century in Light of the *Strategicon*. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4. 1986, 5–27. (Változatlan oldalszámozással kiadva BACHRACH 1993, XVI. szám.)

BACHRACH 1993

Bernard S. BACHRACH: *Armies and Politics in the Early Medieval West*. Aldershot/Hampshire–Brookfield/Vermont, Ashgate: Variorum, 1993. (Collected Studies Series: CS405.)

BECK 1908

J. W. BECK: *Ekkehard's Waltharius. Ein Kommentar*. Groningen, P. Noordhoff, 1908.

BERDIAJEV 1936

Nikolai BERDIAJEV: *Christentum und Klassenkampf*. Deutsch herausgegeben von I. SCHOR. Luzern, Vita Nova Verlag, 1936.

BERTINI 1997

Ferruccio BERTINI: Waltharius. In: *LexMa* Bd. 8. Sp. 2002.

BOROSY 1963

BOROSY András: Könyvismertetés: Lynn WHITE: Medieval Technology and Social Change. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam) 10/2. 1963, 289–291.

BRUNNER 1887

Heinrich BRUNNER: Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnswesens. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abtheilung* 8. 1887, 1–38.

CONTAMINE 1990

Philippe CONTAMINE: *War in the Middle Ages*. (Eredetileg: *La Guerre au moyen âge*. Paris, Presses Universitaires de France, 1980.) Translated by Michael JONES. Oxford–Cambridge/Massachusetts, Basil Blackwell, 1990⁶. (English translation first published 1984.)

DELBRÜCK 2003 [1907–1921]

Hans DELBRÜCK: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Sonderauflage (Hamburg, Nikol, 2003) der Neuausgabe (Berlin, Walter de Gruyter, 2000). (Teil 1: Das Altertum, Neuausgabe des Nachdrucks von 1964 der 3. Auflage 1920; Teil 2: Die Germanen, Neuausg.

des Nachdr. von 1966 der 3. Aufl. 1921; Teil 3: Das Mittelalter, Neuausg. des Nachdr. von 1964 der 2. Aufl. 1907; Teil 4: Die Neuzeit, Neuausg. des Nachdr. von 1962 der 1. Aufl. 1920.)

DEVRIES 2007

Kelly DEVRIES: Hastings 1066. In: Kelly DEVRIES–Martin DOUGHERTY–Iain DICKIE–Phyllis G. JESTICE–Christer JORGENSEN: *A középkor nagy csatái 1000–1500. Hastingsről Konstantinápolyig.* (Eredetileg: *Battles of the Medieval World 1000–1500. From Hastings to Constantinople.* London, Amber Books, 2006.) Fordította ANTÓNI Csaba, szakmailag gondozta MOLNÁR György. [Budapest,] Ventus Libro Kiadó, 2007, 18–29.

DOUGHERTY 2010

Martin J. DOUGHERTY: *Középkori harcosok. Fegyverek és harci technikák 1000–1500.* (Eredetileg: *Weapons and Fighting Techniques of the Medieval Warrior.* London, Metro Books–Amber Books, 2008.) Fordította BARABÁS Péter. [Budapest,] Ventus Libro Kiadó, 2010.

DÜMMLER 1872

Ernst DÜMMLER (ed.): De procinctu Romanae militiae. *Zeitschrift für deutsches Alterthum.* Bd. 15 (N. F. 3. Berlin, 1872), 443–451.

ENGEL 1990

Pál ENGEL: Der Adel Nordostungarns zur Zeit König Sigismunds (1387–1437). In: *Settlement and Society in Hungary.* Edited by Ferenc GLATZ. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1990 (Études historiques hongroises 1990, 1.) 27–47.

EUW 2008

Anton von EUW: *Die St. Galler Buchkunst vom 8. bis zum Ende des 11. Jahrhunderts.* (Monasterium Sancti Galli 3) St. Gallen, Verlag am Klosterhof, 2008, I–II. Bd. I. (Textband) 400–408. oldalát ld. www.e-codices.unifr.ch/en/description/csg/0022/

GANS 2002

Paul J. GANS: *The Great Stirrup Controversy.* Ld. web.archive.org/web/20141009082354/http://scholar.chem.nyu.edu/tekpages/texts/strpcont.html

HARSCH 1996

Ulrich HARSCH: *Bibliotheca Augustana, Tapetum Bagianum.* Ld. www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost11/Bayeux/bay_tama.html

KEEGAN 1994

John KEEGAN: *A History of Warfare.* New York, Vintage Books (A Division of Random House), 1994. (First published 1993).

KEEGAN 2002

John KEEGAN: *A hadviselés története*. [Eredetileg: *A History of Warfare*. London, Pimlico Edition, 1994. First published 1993.] Fordította BART István. Budapest, Corvina Kiadó, 2002.

LexMa

Lexikon des Mittelalters. Bd. 1: München–Zürich, Artemis Verlag, 1980. (Herausgeber und Berater: Robert AUTY et al.); Bd. 2: München–Zürich, Artemis Verlag, 1983. (Hrsg. und Berater: Robert-Henri BAUTIER et al.); Bd. 3: München–Zürich, Artemis Verlag, 1986. (Hrsg. und Berater: Robert-Henri BAUTIER et al.); Bd. 4: München–Zürich, Artemis Verlag, 1989. (Hrsg. und Berater: Robert-Henri BAUTIER et al.); Bd. 5: München–Zürich, Artemis & Winkler Verlag, 1991. (Hrsg. und Berater: Robert-Henri BAUTIER et al.); Bd. 6: München, Artemis & Winkler Verlag, 1993. (Hrsg. und Berater: Norbert ANGERMANN et al.); Bd. 7: München, LexMa Verlag GmbH, 1995. (Hrsg. und Berater: Norbert ANGERMANN et al.); Bd. 8: München, LexMa Verlag GmbH, 1997. (Hrsg. und Berater: Norbert ANGERMANN et al.); Bd. 9: München, LexMa Verlag GmbH, 1998 (Hrsg. und Berater: Norbert ANGERMANN et al.); Bd. 10 (Registerband): Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1999, erarbeitet von Charlotte BRETSCHER-GISIGER, Bettina MARQUIS und Thomas MEIER.

MGH

Monumenta Germaniae Historica. Felhasználva a digitalizált változat: „Monumenta Germaniae Historica digital”, ld. www.dmgh.de

MGH SS I.

MGH Scriptores. I. Ed. Georg Heinrich PERTZ. Hannover, Hahn, 1826.

MGH SS Rer. Merov. Tomi I. Pars I.

MGH Scriptores rerum Merovingicarum. Tom. I. pars I. (Gregorii episcopi Turonensis Libri historiarum X.) Editionem alteram curaverunt Bruno KRUSCH et Wilhelm LEVISON. Hannover, Hahn, 1951.

MGH SS Rer. Merov. Tom. III.

MGH Scriptores rerum Merovingicarum. Tom. III. (Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici et antiquiorum aliquot.) Ed. Bruno KRUSCH. Hannover, Hahn, 1896.

O'CONNELL 2005

Robert L. O'CONNELL: *A kard lelke. A fegyverek és a hadviselés illusztrált története az őskortól napjainkig*. John BATCHELOR illusztrációival. (Eredetileg: *Soul of the Sword*. New York, The Free Press, 2002.) Fordította: DR. MOLNÁR György. [Debrecen], Gold Book. [2005.]

SAWYER 1963

P. H. SAWYER–R. H. HILTON: Technical Determinism: The Stirrup and the Plough. *Past and Present* 24. 1963, 90–100. (Ebből a kengyelre vonatkozó rész Peter Sawyertól: 90–95.)

SCHALLER 1986

Dieter SCHALLER: Ermoldus Nigellus. In: *LexMa* Bd. 3, Sp. 2160–2161.

SCHLIEBEN 1892

A. SCHLIEBEN: Geschichte der Steigbügel. *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* 24. 1892, Wiesbaden 1892, 165–231.

SCHMIDTCHEN 1990

Volker SCHMIDTCHEN: *Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, VCH, Acta humaniora, 1990.

SCHWINGES 2003

Rainer C. SCHWINGES: „William the lucky bastard”. Hastings, 1066. október 14. In: *A világtörténelem nagy csatái. Szalamisztól Sínaiig*. Szerk. Stig FÖRSTER–Markus PÖHLMANN–Dierk WALTER. (Eredetileg: *Schlachten der Weltgeschichte*. 2., átdolgozott kiadás: München, Verlag C.H. Beck, 2002.) Fordította MESÉS Péter. Budapest, Corvina Kiadó, é. n. [2003.] 51–61, 302.

SLOAN 1994

John SLOAN: *The Stirrup Controversy*. Ld. www.fordham.edu/halsall/med/sloan.asp

SS *Rer. Germ. Ann. Fuldenses*

Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi. [VII.] (Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis). Post editionem G. H. PERTZII recognovit Fridericus KURZE. Hannover, Hahn, 1891.

SZERB 1943

SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Révai, 1943. (Első kiadás: 1934.)

TÖLL 2008

TÖLL László: Élet és halál urai a csatatereken – elődeink fegyverei. In: VESZPRÉMY László: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2008, 17–56.

WHITE 1962

Lynn WHITE, Jr.: Stirrup, Mounted Shock Combat, Feudalism, and Chivalry. In: uő: *Medieval Technology and Social Change*. Oxford, Clarendon Press, 1962, 1–38, 135–153.

WHITE 1978

Lynn WHITE, Jr.: Introduction – The Study of Medieval Technology, 1924–1974: Personal Reflections (1975). In: uő: *Medieval Religion and Technology. Collected Essays*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1978, xi–xxiv.

**EGY RETORIKAI SZÓTÁR ÉS TANULSÁGAI
AZ IMAGINATIO FOGALMÁNAK TÖRTÉNETÉBEN
(GIOVANNI BAPTISTA BERNARDO: THESAURUS RHETORICAE)**

TASI RÉKA

„Magnitudo rerum” és „praesentia oculis subiecta” – ez a formula először a Trient utáni katolikus retorikai praeceptumirodalomban jelenik meg, majd a protestánsban is (szinte szó szerint így olvassuk Ludovicus Carbónál, Diego Valadésnál, Johann Heinrich Alstednél és Bartholomaeus Keckermann-nál).¹ Hogy miért fontos az egyházi retorikában az imaginatio kérdése, azt a *magnitudo* és *praesentia* fogalom párság segítségével, azok jelentőségéből és elágazásaiból érthetjük meg.

Az egyházi retorika számára ez a formula a felfoghatatlan, isteni dolgokról való beszéd lehetőségét biztosítja, azt, hogy a retorikai képek és az általuk megvalósított elevenség és jelenlét elvezethetnek bennünket az érzékelhető dolgokon túli tartományba, a láthatatlan igazságok tartományába. Erre az összefüggésre Debora K. Shuger Luis de Granada retorikai kézikönyvéből hoz példát, ami szerint a retorikai élénkségnek köszönhetően mi természetes módon vagyunk képesek arra, hogy az érzékek által felfogott és megismert dolgoktól továbbhaladjunk a kevésbé ismertek és kevésbé megismerhetőek felé. Granada megfigyelése szerint ennél fogva az egyházi retorika a képekre támaszkodik.²

Bartholomaeus Keckermann egyházi retorikája pedig egyértelműen kapcsolja össze ezt, a vallásos kommunikáció eredendő problémáját, ill. az arra adott megoldást a világi retorika megoldásaival, mondván: az indulatok kétféle módon kelthetők fel a befogadóban: a *magnitudo* és a *praesentia* által, világosabban fogalmazva: az *amplificatio* és a *hypotyposis* által.³ Vagyis *magnitudót* az *amplificatio*, *praesentiát* – és vele együtt megfelelő indulatokat – a *hypotyposis* eredményezhet. Valójában a retorika gyakorta a *hypotyposis*-ra is úgy tekint, mint az *amplificatio* egy válfajára – Keckermann példája is ezt mutatja: Krisztus szenvedésének a részletezése a szenvedés láthatóvá, jelenlévővé tétele is egyben.⁴ Így válik az egyházi kommunikáció

¹ SHUGER 1988.

² SHUGER 1988, 200. Lásd még: SHUGER 2004, 127.

³ IMRE 2000, 435.

⁴ IMRE 2000, 203. „*Hypotyposisról beszélünk*, ha egy dolgot vagy tettet bővebben adsz elő. Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy *Krisztust a legnagyobb szeretettel kell szeretni, mert érettünk szörnyű kereszthalált vállalt*, ezt az argumentumot, érvet úgy kell hosszasan dilatálni, hogy olyan szenvedéllyel fested le Krisztus szenvedéseit, mint Augustinus...”

alapvető és általános szemléleti kérdésévé a retorikai élenkség – és áttételesen az imaginatio – kérdése.

Ugyanakkor a poszttridenti katolikus praeceptumokat áttekintve az a benyomásunk alakulhat ki, hogy a phantasia-imaginatio fogalmát nagyítóval kell keresnünk a kézikönyvekben. Ahogy az a retorikai phantasia antik hagyományából következhet, a retorikai kézikönyvek az élenkség, és ezzel kapcsolatosan a phantasia kérdését a különböző témákba (pl. affektusok, enargeia, amplificatio stb.) szórják szét. De azt is látjuk, hogy gyakorta kerülnek a phantasia-imaginatio működéséről, jelentőségéről való explicit beszédet. Jóllehet a fő igazodási és hivatkozási pontot ebben a témában elvitathatatlanul Quintilianus képviseli a 16–17. században, aki egyértelműen rendelte hozzá a phantasia (visiones) fogalmát az indulatok és az élenk megjelenítés (enargeia) kérdéséhez, mintha kora újkori utódai arra törekednének, hogy ezt a nyilvánvaló kapcsolatot ne nagyon hangsúlyozzák.

A következőkben egy retorikai kézikönyv vizsgálatán keresztül kívánom bemutatni a phantasia-imaginatio kora újkori ambivalens státusát. Giovanni Baptista Bernardo (Bernardus Venetus, Bernardi da Venezia) retorikai kézikönyvéről, a *Thesaurus rhaetoricae*-ről van szó, amely egyedülálló a kora újkori retorikai praeceptumok között.⁵ Műfaját tekintve retorikai szótár vagy lexikon, amiben alfabetikus rendben szerepelnek a lemmák, vagyis a retorikai fogalmak definícióval ellátva. Egy retorikai műfaji hagyomány kezdőpontján áll a mű, ugyanakkor csak 200 évvel a megjelenése után talál folytatásra: amikor is Johann Christian Gottlieb Ernesti görög és latin retorikai szótárát is összeállít.⁶

A Bernardi-kötet hatásának kiterjedtsége kétséges: Thomas Zinsmaier szerint nem gyakorolt mély hatást a retorikatörténetre.⁷ Ugyanakkor magyarországi recepciójának is van nyoma: a kolozsvári egyházközség könyvtárában a 17. század 2. felében megvolt és használatban is volt,⁸ tehát minden valószínűség szerint interkonfesszionális jelentőségre tett szert. A kötet célja, a szerző tájékoztatása szerint, az volt, hogy diákok számára biztosítson segédeszközt retorikai tanulmányaikhoz.

Jelentőségét és ezért vizsgálatának indokoltságát abban látjuk, amiben Zinsmaier is: vagyis, hogy a lexikon pontosan tükrözi a Trient utáni egyházi törekvéseket és szabályozásokat.⁹ A kötet élén a szerző felsorolja forrásait, összesen 40 retorikai művet.¹⁰ A kompilációban – természetesen – nem kap szerepet a 16. századi protestáns kézikönyvek legjava, ugyanakkor Carolus Regiust, Cypriano Soarezt már rendszeresen használja és hivatkozza. Fontos lenyomata tehát a poszttridenti katolikus retorikai kánonnak.

⁵ BERNARDO 1599.

⁶ ERNESTI 1795; ERNESTI 1797.

⁷ ZINSMAIER 2000, 241.

⁸ BÍRÓ–MONOK–VERÓK 2018, 143.

⁹ ZINSMAIER 2000, 242.

¹⁰ Tudományos igénnyel Véronique Montagne tekintette át a forrásokat: MONTAGNE 2012; MONTAGNE 2016.

Bár egy ilyen terjedelmes kötet esetében óvatosan szabad csak erről nyilatkozni, de miután áttanulmányoztuk a kötetet, úgy látjuk, hogy a phantasia-imaginatio mindössze 3 alkalommal szerepel a *Thesaurus*-ban. Szerepel egyfelől az „Affectus” szócikkében, másfelől külön szócikket kap „Fantasia” címmel, végül szerepel egy rövidke „Phantasia” lemma is a kötetben. Nincsen azonban „Imaginatio” szócikk, valamint sem a „Hypotyposis”, sem az „Energia”[!]¹¹ lemma nem említi a phantasia-imaginatio szerepét. Legterjedelmesebb tárgyalása tehát a „Fantasia” lemmában történik:

„Fantasia est animi nostri vis, qua absentia, quae ante videmus contemplamur, & consideramus aequae, ac si essent praesentia. Ex hac oritur διανωσις quae facit res atroces videri, & graves dicendo, etiam addit vim rebus per se indignis asperis, & invidiosis; nam quaedam gravia per se sunt, quaedam et si non sunt, maiora etiam fiunt, tribus modis, aut collatione, aut energia, aut ratiocinatione: collatione aut maximorum malorum, quae minus gravia videntur, & locus est, gravissimum malum prae illo foelicitas est, aut minorum malorum, quae ipsa gravissima sunt, & locus est gravissimo gravimus: ratiocinatione, ut infamiam esse deteriore morte: & qui phantasia affecti sunt, movent auditores, & serie agunt, sive autem erunt affecta, et consequentia huius affectionis: primum, ut παθητικὸν loquamur: alterum ut ἀναλογον: tertium ut ητικὸν loquamur: quartum ut abundemus metaphoris. Summum, ut luminibus utamur sententiarum verborum, structurae, et numerorum aptis, paratur phantasia usu, & exercitatione inspectando, & perpendendo naturam singulorum affectuum. F. Rob. de concipiendis rerum imaginibus.”¹²

A hivatkozott szöveg a forrásjegyzék szerint „Franciscus Robortelius Bononiae, 1567”, tehát az itáliai humanista Francesco Robortello *De artificio dicendi* című retorikai tankönyve.¹³ Robortello 1554-ben elkészítette Pszeudo-Longinosz *Peri hüpszosz*ának editio princepsét.¹⁴ Retorikai kézikönyve, nem meglepő módon, Longinosz hatását is mutatja. Bernardo *Thesaurusa* a phantasiát magyarázva a Robortello-féle retorikai kézikönyvnek a végén elhelyezett különálló szöveghez, a *De concipiendis rerum imaginibus*hoz nyúl, melynek gondolatmenetében Longinosz ismét jelentős szerepet játszik.¹⁵ (Longinosz egyébként magának Bernardo lexikonának is egyik közvetlen forrása, a forráslistáján a *Peri hüpszosz* 1555-ös, Paulus Manutius-féle görög kiadását szerepelteti.) Rövidítve, zanzásítva, olykor hibásan veszi és alakítja át a Robortello-szövegrészt, hogy a phantasia-imaginatio retorikai jelentőségéről beszéljen. A phantasiát egyfelől a magasztosság, fönségesség, súlyosság fogalmához kapcsolja, mondván, hogy a phantasia olyan képesség, ami a korábban látott dolgokat azok távollétében is elgondolhatóvá, átgondolhatóvá teszi, amiből száрма-

¹¹ Az enargeia és energieia összekeverése, összemosása a kora újkor jellemző „vívmanya”. PLETT 2012, 20.

¹² BERNARDO 1599, 56v.

¹³ A kutatás hosszú ideig a *De artificio dicendi* első kiadásaként az 1567-es edíciót tartotta számon, nemrégiben ugyanakkor megtalálták az 1560-as edíciót: CAPPELLO 2015.

¹⁴ DORAN 2015, 29.

¹⁵ ROBOTELLO 1567.

zik a *διανωσις*, ugyanakkor az indulatokhoz, az indulat kiváltásának képességéhez is. Végeredményben a phantasia mind a dolgok logikus átgondolásához és azok bemutatásához, mind az indulatok felkeltéséhez elengedhetetlen – tehát a logoszszal és a pathosszal való érveléshez egyaránt. Lényegében elengedhetetlen a retorikai gyakorlat számára. Robortello egyébként Arisztotelész *Poétikájához* is készített kommentárt,¹⁶ ebben pedig phantasia és imitáció szoros viszonyát hangsúlyozta, azt, hogy az imitációt lényegében a phantasia teszi lehetővé.

A másik bejegyzés a P betűnél található: a *phantasia* helyesírási változat. A kötet felépítését tanulmányozva nem meglepő, hogy Bernardo kétszer veszi fel ezt a fogalmat, két helyesírási változatban – máshol is előfordul hasonló, a kor gyakorlatát tükröző következtetlenség.¹⁷ Ugyanakkor a f/phantasia két változatának tartalma, első pillantásra, igen messze áll egymástól. Míg a Robortellótól származó „fantasia”-definíció pozitív erőként beszél róla, aminek retorikai hasznosíthatósága megkérdőjelezhetetlen, addig a Phantasia-szócikk egy mondattal elintézi a definíciót: „Phantasia est sensus quidam imbecillus. Aristot. Rhet. I. chart. 47.”¹⁸ – vagyis hogy a phantasia egy gyenge érzet/érzékelés.

Érdemes elidőznünk az Arisztotelész-idézet kontextusánál. Az Arisztotelész-fordítás minden bizonnyal Carlo Sigonio népszerű Arisztotelész-kommentárjából való. Sigonio az Ermolao Barbaro- és a Marcantonio Maioragio-féle kéziratokat használta fordítása elkészítéséhez, ugyanakkor csak részben, mert jelentős mennyiségű szöveghelyen önálló fordítást közölt.¹⁹ Az idézett mondat kontextusa a következő: „Quoniam autem iucunditas in aliquo affectu sentiendo versatur, phantasia vero sensus est quidam imbecillus; et recordantem, & sperantem phantasia quaedam sequitur eius rei, quam recordatur, aut sperat; quod si ita est, non est dubium, quin etiam voluptates vehementes sint in iis, qui recordantur, & sperant...”²⁰ Arisztotelész célja ebben a fejezetben (amely a törvényszéki beszédről szóló 10. fejezetet követi) az, hogy meghatározza az emberek motivációiban fontos szerepet játszó „kellemes” fogalmát.

A szöveg itt a iucunditasról, vagyis a kellemességről, élvezetről beszél. Az emlékezést és a várakozást/reménykedést mindig gyönyör kíséri, hiszen az érzetet, érzékelést is. Bernardo azonban csak annyit idéz, hogy a phantasia egy gyenge érzet/érzékelés, a kontextust, mely a phantasiát a gyönyörhöz, élvezethez rendeli,

¹⁶ ROBOTELLO 1548. Alessandro de' Pazzi 1536-os latin edícióját emendálta.

¹⁷ A mutatók, szócikkek rendszerének következtetlenségeinek kérdéséhez lásd: BLAIR 2010, 142.

¹⁸ ROBOTELLO 1567, 126r.

¹⁹ MCCUAIG 1989, 20.

²⁰ SIGONIO 1566. Az Adamik Tamás-féle magyar fordítás szerint: „Mint hogy pedig a gyönyör bizonyos hatás érzékelésében áll, és a képzelet is egyfajta gyenge érzékelés, azt is, aki emlékezik, meg azt is, aki remél, kíséri annak elképzelése, amire emlékszik és amit remél; ha ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy az emlékező és a reménykedő számára is létezik gyönyör, hiszen az érzékelés ezen esetekben is fennforog.” ARISZTOTELÉSZ 1999, 64.

leválasztja az idézett mondatról (valójában félmondatról). Ugyanakkor a kontextus nemcsak könnyedén rekonstruálható, hanem a korabeli művelt olvasó számára minden valószínűség szerint rendelkezésre is állt. Ennek tudatában az idézet olyan szöveget idéz meg, amely szerint a phantasia az öröm, a kellemesség, a gyönyörködés forrása.

A görög phantasia még egy alkalommal, az affectus tárgyalásában kap szerepet. Itt a szöveg Quintilianusra hivatkozik: „Quint. orat. Rhet. libr. 6. cap. 2. char. 363.”²¹ Bernardo valóban az *Institutio oratoria* 6. könyvét, annak jól ismert szöveg helyét használja, de nem szó szerint idézi azt, hanem parafrázálva (Quintilianus 6. II. 29–34.).

Konklúzióként elmondhatjuk: a tény, hogy a lexikonban külön lemmákat kap a phantasia/fantasia, azt mutatja, hogy a lexikon szerzője szerint retorikai fogalomként is lehetséges/szükséges vele számolni. Ugyanakkor a fent tárgyalt három lemma segít bemérni, hogy mégis milyen értelemben használtatik retorikai fogalomként. A „fantasia” lemma Robortello írását szinte szó szerint hasznosítva, de Robortello írásának első mondatát elhagyva készült: „Multi veterum, non posse oratorem esse, nisi sit [euphantasiotosz] tradiderunt, et quidem vere, nam [phantasia] est...”²² Robortello tehát a szónok képességéből indul ki, abból, hogy, miként azt Quintilianus rögzítette, „euphantasiotosz”-nak kell lennie.²³ Bernardo ugyanakkor ezt a bevezető mondatot elhagyja, ami tekinthető pusztán technikai kényszernek is (vagyis hogy a lemma a fantasia szóval kezdődjék), ugyanakkor valószínűsíthető az a szándék is, hogy a határozott állásfoglalást (miszerint a jó szónok mindenképp *euphantasiotosz*) figyelmen kívül hagyja, és a hangsúlyt inkább a jó szónoklatra irányítsa: ebben viszont a phantasiának nemcsak az enargeia [a szöveg szerint: energia!] és az affektusok szerepén keresztül van kiemelt jelentősége, hanem a logosszal való érvelésben is: a phantasia teszi ugyanis lehetővé, hogy bármilyen, már jelen nem lévő dologról gondolkodjunk.

A „Phantasia” lemma, rövid Arisztotelész-idézet lévén, első pillantásra nehezen enged betekintést a phantasia-fogalom retorikai hasznosíthatóságának Bernardo-féle megközelítésébe. A szöveg kontextusát feltártuk, ugyanakkor nem kevésbé

²¹ BERNARDO 1599, 3v.

²² ROBORELLO 1567, [1.]

²³ „[...] tehát elsődleges, hogy hatással legyen ránk, amiről azt akarjuk, hogy a bíróra hatást gyakoroljon, és hogy hatás alá kerüljünk, mielőtt megkísérelünk hatást gyakorolni. De hogyan történik, hogy hatás alá kerülünk? Hiszen nincs hatalmunkban a szenvedély sem? Megkísérelem, hogy erről is szót ejtsek. Amit a görögök *phantasiának* neveznek (mi helyesen képzeletnek hívjuk), általa a távol levő dolgok képmásai úgy jelennek meg a lélekben, hogy úgy tűnik, azokat szemünkkel látjuk, és jelen vannak. Aki jól fogja fel őket, az tudja az érzelmek terén a legnagyobb hatást kiváltani. Egyesek *euphantasiotosz*nak nevezik azt, aki dolgokat, hangokat, tetteket valóságghűen és hitelesen költ; ezt pedig könnyen elsajátíthatjuk, ha akarjuk. [...] az enargeia, amit Cicero illusztrációnak és evidenciának nevez, amely nem annyira elmondani látszik a dolgokat, mint megmutatni, és olyan érzelmeket ébreszt, mintha személyesen jelen lennének.” QUINTILIANUS 2008, 416–417.

jelentős az sem, hogy a mondat az arisztotelészi phantasia-definíciónak egy sokat idézett kora újkori változata. Arisztotelész a *De insomniis*-ben tett megállapítását, miszerint a phantasia az érzékeléshez hasonló mozgás (428b11–12), mely az aktuális érzetből származik (429a1–2), a *De animában* is megismétli (3.3). A mozgás, melyet a lélek elszenved, tehát hasonló, ugyanakkor a phantasia esetében az érzéktárgy már nincs jelen. Mégis, a gondolatmenet igen fontos következménye az, hogy a phantasia hatása az érzékeléséhez hasonló (hiszen a phantasia gyenge érzet), sőt, a phantasia és az érzékelés tárgyai lényegében azonosak!²⁴ A phantasia ilyen státusa esztétikai értelemben is fontos: a phantasia által megjelenített tárgyak az érzékelt tárgyakkal hasonló hatást gyakorolnak ránk. Ez a lemmában szerepeltetett mondat tehát a phantasia esztétikai jelentőségét kétféleképpen is hangsúlyozza, amennyiben a közvetlen kontextusát is figyelembe vesszük, amelyben a phantasia a kellemesség forrásaként jelenik meg.

Bernardo a három most citált lemmában a retorikai imaginatio-hagyomány különféle elemeit idézi meg (az érzékelés és gondolkodás közti közvetítő szerep, az élnétség és az érzelmek keltésében való alapvető szerep, valamint a kellemesség forrása), és mindegyik elemében a phantasia-imaginatio elvitathatatlan jelentőségéről van szó. Ugyanakkor az is tény, hogy a sok száz oldalas kiadványban mindössze pár sornyi szöveg, vagyis három lemma foglalkozik egészben vagy részben a phantasiával, s ez azt sejteti, hogy Bernardónál nincs arra törekvés, hogy a retorikai diskurzus a szóművészetéről való beszéd alapvető elemévé tegye a phantasia-imaginatio fogalmát. Mint belső érzék, ami a gondolkodást lehetővé teszi, ott van a háttérben, stabilan és jól felismerhetően képezi az érzékekre ható beszéd alapfeltételét is – de olyan alapfeltételét, aminek külön tematizálására nincs különösebben szükség.

Zinsmaiernek helyes a meglátása, hogy Bernardo *Thesaurusa* a Trient utáni katolikus hagyomány, a fősodor reprezentatív képviselője: hiába válnak az indulatok, az eleven retorikai előadásmód, az ún. nagy stílus ennek a retorikának a fontos alkotóelemévé, a phantasia – minden bizonnyal az őt övező gyanú és diszkreditáltsága miatt is – még annyira sem kerül fókuszba, amennyire az antik retorikai hagyomány indokolttá tenné. Bernardo *Thesaurusa* pontosan láthatóvá teszi ezt az ambivalens státust.

Bibliográfia

ARISZTOTELÉSZ 1999

ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*. Ford., bev., jegyz. ADAMIK Tamás. Budapest, Telosz, 1999.

BERNARDO

Giovanni Baptista BERNARDO: *Thesaurus rhetoricae*. Venice, Melchior Sessa I. heirs, 1599.

²⁴ SCHEITER 2012, 257–258.

BÍRÓ–MONOK–VERÓK 2018

Erdélyi könyvesházak. V. 1541–1782. Szerk. BÍRÓ Gyöngyi–MONOK István–VERÓK Attila. Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/5.)

BLAIR 2010

Ann BLAIR: *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age.* New Haven – London, Yale University Press, 2010.

CAPPELLO 2015

Sergio CAPPELLO: L’editio princeps’ ritrovata del „De artificio dicendi” (1560) di Francesco Robortello. In: *Dal Friuli alle Americhe. Studi di amici e allievi udinesi per Silvana Serafin.* Ed. Alessandra FERRARO. Udine, Forum, 2015, 133–147.

DORAN 2015

Robert DORAN: *The Theory of the Sublime from Longinus to Kant.* Cambridge University Press, 2015.

IMRE 2000

IMRE Mihály: Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig. In: *Retorikák a reformáció korából.* Szerk. IMRE Mihály. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár: Források, 5.), 399–452.

ERNESTI 1795

Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae, conguessit et animadversionibus illustravit Io. Christ. Theoph. Ernesti. Lipsiae, C. Fritsch, 1795. (Nachdr. Hildesheim–Zürich–New York, 1983.)

ERNESTI 1797

Lexicon technologiae Latinorum rhetoricae, conguessit et animadversionibus illustravit Io. Christ. Theoph. Ernesti. Lipsiae, C. Fritsch, 1797. (Nachdr. Hildesheim–Zürich–New York, 1983.)

MCCUAIG 1989

William MCCUAIG: *Carlo Sigonio. The Changing World of the Late Renaissance.* Princeton, Princeton University Press, 1989.

MONTAGNE 2012

Véronique MONTAGNE: Le Thesaurus rhetoricae de Giovanni Battista Bernardo (1599). Un exemple de taxinomie rhétorique à la Renaissance. In: *L’illusion taxinomique.* Eds. Salah OUESLATI–Pierre-Yves DUFEU. Tunis, ISSH de Tunis, 2012, 112–124.

MONTAGNE 2016

Véronique MONTAGNE: Les sources du Thesaurus rhetoricae de Giovanni Battista Bernardo (1599). In: *Paroles dégelées. Propos de l'Atelier XVIe siècle*. Ed. par Isabelle GARNIER–Vân Dung LE FLANCHEC–Véronique MONTAGNE–Anne RÉACH-NGÔ–Marie-Claire THOMINE–Trung TRAN–Nora VIET. Classiques Garnier, 2016, 495–513.

PLETT 2012

Heinrich F. PLETT: *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age: The Aesthetics of Evidence*. Leiden–Boston, Brill, 2012. (International Studies in the History of Rhetoric, 4.)

QUINTILIANUS 2008

Marcus Fabius QUINTILIANUS: *Szónoklattan*. Ford. és jegyz. ADAMIK Tamás és mások. Pozsony, Kalligram, 2008.

ROBORTELLO 1548

Francesco ROBORTELLO: *In librum Aristotelis de arte poetica explicationes*. Firenze, 1548.

ROBORTELLO 1567

Francesco ROBORTELLO: *De artificio dicendi*. Bologna, 1567.

SHUGER 1988

Debora K. SHUGER: *Sacred Rhetoric. The Christian Grand Style in the English Renaissance*. Princeton, Princeton University Press, 1988.

SCHEITER 2012

Krisanna M. SCHEITER: Images, Appearances, and Phantasia in Aristotle. *Phronesis* 57. 2012, 251–278.

SHUGER 2004

Debora K. SHUGER: The Philosophical Foundations of Sacred Rhetoric. In: *Religion and Emotion. Approaches and Interpretations*. Ed. by John CORRIGAN. New York, Oxford University Press, 2004, 115–132.

SIGONIO 1566

Aristotelis De Arte Rhetorica Libri Tres. Carolo SIGONIO Interprete. Venetis, 1566.

ZINSMAIER 2000

Thomas ZINSMAIER: Der Beginn der rhetorischen Lexikographie. Giovanni Battista Bernardis 'Thesaurus rhetoricae' (Venedig 1599). *Neulateinisches Jahrbuch/Journal of Neo-Latin Language and Literature* 2. 2000, 241–258.

**THE RELATIONSHIPS BETWEEN ROMA PEOPLE
AND THE SURROUNDING MAJORITY SOCIETY
BEFORE THE EIGHTEENTH CENTURY**

PÉTER TÓTH

Although it seems almost sure that Roma people appeared in Hungary in the second half or at the end of the 14th century,¹ the sources related to them started not only to increase in around 1410 but also provided information based on which one can get an idea about their relationships with the surrounding majority society. Of course, these relationships concerned almost all layers of society in that period even if, as a result of the character of our sources, our knowledge about the relations of Roma people with the individual layers is uneven.

At the beginning, the state and its offices, or generally the authorities showed no reservations towards either the groups of Romas or their lifestyle: at least, this is what is indicated by the licenses permitting wandering. The first one among them is the royal decree issued by King Sigismund in Szepes in 1423, studied many times by many.² (This license, only handed down to us in a copy, is not accepted by some researchers as authentic and is excluded from among the sources to be used: however, dating problems can be solved and the contradiction can be accounted for.) The license of King Vladislaus II is also well-known. It was issued in 1496 for Roma chief Tamás Bolgár and the Roma people travelling with him, occupying 25 tents. A relatively large number of such licenses remained from later periods, too. From among them, a similarly well-known license which Palatine György Thurzó issued in 1616³ is probably worth mentioning because it is clear from the arenga-like part that contemporary people could not imagine that the lifestyle of the Roma was not the consequence of God's punishment so they actually showed compassion towards them. A proof of this is that the first Hungarian data concerning the Roma for certain mentioned alms given to them.⁴

At the same time, the authorities, of course, strove to bring under their control the groups that came to Hungary or had already been wandering in the country for some time. For example in Transylvania, Queen Izabella appointed non-Roma chiefs for the Roma in the middle of the 16th century; the most important task of

¹ TÓTH 2005, 18–19. For example, ACHIM 2001, 25. considers it certain that the Roma were present in Transylvania around 1400.

² For its publication and translation, see MEZEY 1986, 75–76; NAGY 1998, 59–60.

³ DONGÓ GYÁRFÁS–DÓKUS 1895–1928, II. 199. (Translated by Ede Matolay.)

⁴ See NAGY 1998, 56.

these chiefs was the collection of poll tax.⁵ In Transylvania, this type of tax was also regulated by Diet acts.⁶

It seems that the Roma living in the territory of Transylvania were directly subordinated to the Transylvanian chief with respect to taxation before the introduction of the position of head chief. We also know of two charters that testify this. Both charters permit the exemption of the Roma from taxes and it is especially interesting that in both cases, it was a city that applied for the exemption: Szeben in 1487⁷ and Kolozsvár in 1502.⁸ It clearly implies that the Roma getting protection provided important services for the city in question. In the case of Szeben, it is known what this service was: participation in the construction works done in order to defend the city.

The authorities strove to draw under their influence and keep under their control larger and smaller groups not only by appointing the head chief, who was not a Roma person, but also by appointing or approving of Roma chiefs. Apparently, the first known such appointment took place in 1574:⁹ then, King Maximilian made a person named Albert Gémes the head of the Roma wandering in Upper Hungary. His tasks, set forth in the document, and the possibility of his replacement in the case he would not fulfil them make it sure that he was really a Roma person. From the end of the 17th century, appointment of Roma chiefs was almost completely the landlords' competence and dozens of charters concerning this process have remained.¹⁰

The most obvious method of drawing the Roma under control was placing them under the landowner's authority, and several sources speak about this intention. The first one among them is a charter of János Hunyadi which he issued in Temesvár on January 14th, 1455 as the steward of Beszterce.¹¹ He gave permission with the charter for Péter Barcsay and Tamás Barcsay to keep four Roma people 'as serfs' in their estates. This expression does not mean settling them in a serf's allotment. This is made certain by the fact that the charter – strictly speaking, a direct order –, forbade harrassing these Roma people *in any other place*. Thus it is not very likely that their being placed under the landlord's authority changed their lifestyle. In all probability, the landlord required them to pay taxes and provide services. In order to get such income, it occasionally happened that landlords got the king's permission for the settlement of Roma people from outside Hungary: for example, in 1504, King Vladislaus II permitted Balázs Kendeffy to import Roma people occupying 12 tents from Wallachia and make them settle in his Transylvanian estates "*in order that they would live there and he could keep and treat them like his serfs and other servants anywhere in the same estates as well as he could*

⁵ MEZEY 1986, 78–79.

⁶ MEZEY 1986, 71.

⁷ MNL. OL. F. 1. vol. 2.

⁸ JAKAB 1888, 18–19.

⁹ MNL. OL. A. 57. vol. 3. 1083.

¹⁰ For example, THALY 1884, 568–578.

¹¹ MNL. OL. Df. No. 244 543.

freely collect the ordinary incomes from them".¹² Romanian boyars also possessed nomadic Roma people in the vicinity of Fogaras as the two charters of Fogaras Chief Captain Pál Tomori issued in 1511 certify.¹³ It also occurred several times later in Transylvania that the princes donated nomadic Roma people (who were not settled but had a wandering lifestyle), listed by their names, to landlords: for example, in 1583, Zsigmond Báthory donated three families to László Berény, also three to Lukács Pistaky, and twelve to Sándor Kendy.¹⁴ This kind of donation clearly established a relationship between the Roma person and the landlord which reminds one of the conditions of farmhands. Probably it is not by chance that the censuses made in the second half of the 18th century also categorised the Roma obliged to settle down as farmhands.

It is important to mention that no matter which level we are concerned with, the authorities guaranteed protection for the Roma. The best example of this is a case occurring in Hunyad county in 1504. From an estate donation,¹⁵ we get to know that one of the smallholders living there, János Arka by name, had two Roma persons arrested for theft and punished them in the way that he made one of them poke the other's eyes out. However, this cruel act did not go unavenged: although the authorities could not undo the cruel act, they imposed on the sinful landlord one of the heaviest punishments in this period: confiscation of estates. There are also data from later periods that the authorities investigated the cases involving Roma people with the same seriousness as they proceeded in other cases, for example, the court of Borsod county in the case of Roma people deported in 1578,¹⁶ or the court of Udvarhely in the case of a Roma person killed in 1589.¹⁷

Thus the sources clearly indicate that, at least in the beginning, the authority strove to integrate in contemporary society the Roma settling down or made to settle down in the country without applying any special compulsion. Furthermore, they were able to continue tolerating the Roma's unusual lifestyle, and anybody who thought they could misuse their authority against the Roma was prosecuted to the fullest extent of the law.

Naturally, the authorities were just one element of the society surrounding Roma people. The relationship of the other element, that is, common people with the Roma should similarly be investigated even if this relationship is less covered in the sources or only in a biased way, precisely as a result of their character.

¹² HURMUZAKI 1876–1922, II/2. 530.

¹³ MNL. OL. Dl. No. 36 579. and MNL. OL. F. 1. vol. 30. 648–650.

¹⁴ MNL. OL. F. 1. vol. 1.

¹⁵ MNL. OL. Dl. No. 29 907.

¹⁶ MNL. OL. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a. vol. 1. 51.

¹⁷ DEMÉNY-PATAKI 1983, No. 41.

The broader surrounding community had already got to know the Roma thoroughly by the beginning of the 15th century and this knowledge appears, for example, in a very objective source, the language. The dictionary of Ambrosius Calepinus, published in 1585, (but reflecting an earlier historical stage of the language) proved that the synonym of the word *cigány* was the word *deceit*, namely “*clever deceit*” (in Latin, *strophā*); the meaning of the word *cigánykodás* (‘acting like the Roma’) was “*cut up the purse*”¹⁸, or later and with some euphemism, “*search the other person’s purse*”.¹⁹ In 1536, a military leader used the expression in a letter in 1536 as a fixed traditional simile: *tattered like the pharaoh* (= Roma).²⁰ There is also an early example of using the word *cigány* as the opposite of the words *sincere*, *reliable* in 1534.²¹ These linguistic phenomena indicate extensive contact between the Roma people settling down and the surrounding society, and of course they also testify that the contact was not free of conflicts. A statute which was issued in 1611 in Zala county²² and was directly made at the order of the Palatine was a good example of the possible extent of these conflicts at the beginning of the 17th century. The instructive text of this statute is as follows:

“The Honorable Palatine contacted the county concerning the expulsion from this place of those Roma who make their living out of poaching and theft, cause a lot of damage and harm and make incursions into the neighbouring countries, as well. With regard to this, it has been ordered that no-one should provide any places of residence or living for these Roma people allowing their former, routine way of living but expel them so that they should not be found in any locality in this county and the cause and opportunity for making complaints against them should cease to exist and should be radically deleted from the souls of those lodging such complaints.”

The picture depicted in this text was certainly not typical throughout the country but in any case, it can be well seen that such a turn had occurred in the relationship between Roma people and the surrounding majority society that could have this result.

It is also related to a language phenomenon, giving names that in the 14th century, there appeared in Hungary people having *Cigány* (‘Roma’) as their surnames (or rather) nicknames. As there were many landowner noblemen among these persons, it is sure for socio-historical reasons that they were not Roma since there is no example even in the later centuries that Roma people would have acquired nobility. Therefore, the fact that such a nickname could appear proves that the external or internal attributes of Roma people were already widely known in fourteenth

¹⁸ MELICH 1912, 197.

¹⁹ BOD 1767, 369.

²⁰ BESSENYEI 1994, No. 159.

²¹ JAKÓ 1990, II. No. 4457.

²² MNL. Z. m. Lt. IV. 1/a. vol. I. 286.

century Hungary, or else it would have surely made no sense to give such a name to certain non-Roma people.²³

The reason for the conflicts was the way of living of Roma people and within this, the way of making a living. The occupations characteristic of the Roma later already appeared as early as in the 15th–16th centuries: there are data about trading in horses from 1490,²⁴ about the practice of metalwork from 1496²⁵ and about playing music from 1525.²⁶ Particularly, the number of the data for the last one increased more and more in later periods: Roma musicians played in the court of Queen Izabella in 1543 and in the army of the Pasha of Buda, leaving for Vác,²⁷ but they were also present in the army of Voivode Michael in 1599, when it marched into Gyulafehérvár.²⁸

It casts some shadow on this seemingly idyllic picture that on the one hand, the first Roma person arrested in a crime already appeared at the end of the 15th century,²⁹ which phenomenon became an everyday matter in the sources of the 17th century. On the other hand, for example, it is clearly revealed from remaining 16th century city accounts that the surrounding majority society demanded totally different services. In the book of accounts of Brassó,³⁰ we can read dozens of notes through the decades, according to which Roma people received not only wages but also a kind of ‘bonus’ and ‘reimbursement’ for the torture and expulsion of malefactors and the execution of prisoners, as well as that, in the same period, they received a lot of money for the extermination of stray dogs. These kinds of activities were common, and the accounts of the other cities, for example Kolozsvár, certify this (though it is true that it is revealed precisely by the account book of Kolozsvár that services related to other, traditional occupations were common on the part of Roma people).³¹ Not only the independent descriptions of the well-known story of György Dózsa³² and city statutes³³ but also the records according to which the Roma were used for intimidation prove this fact. For example, a landlord in South Borsod did so in 1582, when he wanted to scare his fugitive serf.³⁴ In 1609, in Gyulafehérvár, a person was intended to be forced to give false evidence by being told that “*two Roma people with fiery pincers are standing near the door and are going to tear you apart by pinching*”.³⁵ We have data from 1617 that a nobleman made a complaint to the court of Borsod

²³ In greater detail, see TÓTH 2005, 18. These names are given a different explanation by FEHÉRTÓI 1987, 5–17. and NAGY 1998, 38–42.

²⁴ CSÁNKI 1890, 164.

²⁵ MEZEY 1986, 76–77.

²⁶ FRAKNÓI 1877, 163.

²⁷ TAKÁTS 1915, I. 422. and 425.

²⁸ SZAMOSKÖZY 1977, 260.

²⁹ Archives of the city of Bártfa, No. 3751.

³⁰ SZALAY 1914, 92–93.

³¹ KISS 1990, 888–896.

³² ISTVÁNNFY 1758, 46. and SZERÉMI 1961, 68.

³³ For example, that of the city of Nagybánya in 1667: MEZEY 1986, 106.

³⁴ MNL. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a. vol. II. 25–26.

³⁵ KOVÁCS 1998, 249.

county because it had come to his knowledge that the commander of Diósgyőr wanted to hire Roma people to kill him.³⁶ Therefore, these kinds of threats may have been common in the period (and it was also believable for the contemporaries because it worked this way as we see from the examples).

However, people did not always meet Roma people pursuing these despised occupations in everyday life. Evidently, the use of the services offered by Roma people was the most characteristic of the relationships. These services mostly involved the traditional crafts of the Roma (musician, blacksmith), but besides these, there are data for completely everyday services: for example, Roma people plastered up a chimney in Gyulafehérvár, in 1609, whom the source calls ‘the headman’s workers’ that is to say, this kind of work may have been regular.³⁷ However, you should also realise that even in crafts said to be traditional there was an element of peculiarity, which strongly impaired the relationship between the Roma and the surrounding majority society. For example, from a statute of Szepes issued in 1624,³⁸ you learn that the Roma were involved in regular foreign trade with horses – however, those horses ‘exported to Poland’ had been stolen.

Particularly, one service should be mentioned not only because of its being interesting but also because it obviously influenced the relation between the Roma and the surrounding majority society: witchcraft. Let us see an example. In the last years of the 17th century, a Roma woman, – who even had no name, but was only mentioned in the sources as ‘the elder sister of János Czigány’ – foretold sometimes using a snail and sometimes using a hen’s egg, to a woman from Kecskemét who was worried about her husband in Turkey that the man was in good health. The witness statements also revealed that in addition, she could find lost and buried money and could also achieve with witchcraft that the child to be born should be a boy and that formerly childless women should give birth to children. According to a witness, the Roma woman “*was given a lot of things*”³⁹ for the latter by a woman who trusted in her. From another lawsuit in 1686 against the same Roma woman, it also becomes clear that she advised a harmed woman to fill a living frog with millet, then boil it in a cooking pot and she would get compensation for the damage done to her.⁴⁰ – These examples not only show one type of service that the Roma offered but also indicate the character of the relations: the surrounding community evidently feared Roma people to whom they attributed this efficient magic power, and what is more, made regular use of it.

The sources, with help of which I have so far tried to reconstruct the relationships between the Roma and the surrounding majority society belong to the domain of public law and legislation without any exceptions. At the same time, sources are remarkably lacking whose authors would talk about their personal experiences

³⁶ MNL. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a. vol. IV. 212.

³⁷ KOVÁCS 1998, 250.

³⁸ MEZEY 1986, 101.

³⁹ SCHRAM 1970–1982, vol. II. 458–459.

⁴⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ 1996, 129.

related to Roma people. I actually know of only one. It is the work of a person from Breslau whose name was Daniel Speer. In it, he described adventures experienced in Hungary in the 1660s (these adventures also earned him the name ‘Hungarian Simplicissimus’).⁴¹ He did not only marvel at Roma people as travellers generally did⁴², but he also had a Roma partner with whom he wandered for a long time. Thus what he described can be accepted as direct and authentic experience. Let me quote the relevant parts from this description because I have not really experienced that research would have used it to the extent as it would have deserved because of its importance.

“There are Anabaptists in Hungary here and there as well as a lot of Roma people. The latter only pursue one craft, that of the blacksmith. So, I have hardly found any normal, real blacksmith anywhere. This Roma mob wanders all around Upper Hungary and Transylvania, and it is not rare that peasants marry Roma virgins and the Roma men marry the daughters of peasants. They ruin the blacksmith and other metalworking crafts. They make all kinds of such things: nails, door fittings and locks. They are especially good blacksmiths and horse doctors, and even better horse dealers, swindlers and are even better at stealing horses. If they sell some ironmongery which they always offer at rock-bottom prices, they usually beg or steal to get the scrap metal to be able to pursue their occupation. They do not wear clothing made of bad materials. They beg for or buy the old clothes well-worn by noblemen. They marry as early as at the age of 12-15 years and they go out almost naked till getting married. They put a white or colorful shawl like a bedsheet round their neck and tie its two corners together. Although it covers their back, the front part of their body is naked so that it can be seen which sex they belong to. Their hair is long. They do not attend school. No one should get their children christened because they pretend to keep the rules of religion only to get money. In fact, they christen their children with some ointment over fire at night. They show a natural aptitude for music. Almost all Hungarian noblemen have their own Roma servant who is a violinist and, in addition, a locksmith.[...] I saw and heard a lot of things from my mate who was a Roma trumpeter and carried tuttleroor with him. He was a real »dzsamore« or magician. He could cook beef in a wooden pot without the fire burning the pot. God only knows what kind of magic ointment he could make. If he smeared something with it, let it be a pot, chair, bench, furcoat, beast or human being, they started to dance against their will. He often improvised such spectacular entertainment. If he pronounced a special Roma word, everything collapsed in heaps. [...]”

⁴¹ SPEER 1998, 189–190.

⁴² From among them, probably the name of Jakob Tollius, from the Low Countries, is worth mentioning, who visited Buda in 1687, and gave an account of what he had seen there in his letter published about his journey. See the translation of the extract in TÓTH 1986, 111–124.

It is worth underlining right now that the description, in general, harmonizes with the picture we could get about the Roma from other kinds of sources, too. At the same time, it, of course, complements the picture. In my opinion, the most important and most interesting addition is the reference according to which marital relations between the Roma and non-Roma were common in this period. If this was true – unfortunately, the sources in archives from this period do not realistically make it possible to examine the question⁴³ –, it would provide a totally different framework for the relationships between the Roma and the surrounding majority society.

In summary, we can conclude that, according to our sources, the relations between the Roma and the surrounding majority society were multi-faceted from the beginning, and the reason should clearly be sought in the characteristic lifestyle of the Roma, which cannot be understood without the investigation of the surrounding majority society (According to some sociologists, the non-Roma represent natural resources for the Roma, whom they exploit as other nations do it with natural resources).⁴⁴ The relationship, which was not unproblematic at the beginning, either, became noticeably worse during the 17th century; it is my impression that this phenomenon is connected with a continuous increase in the number of Roma people. However, conflicts did not yet lead to the demand for general settlement then: for this, another 50 years had to pass and a new age had to come.

Sources

MNL. OL. A. 57.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A Magyar kancellária levéltára ('National Archives of Hungary, Archives of the Hungarian Chancellery'): Libri Regii.

MNL. OL. F. 1.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A gyulafehérvári káptalan iratai ('National Archives of Hungary, Documents of the Gyulafehérvár chapter'): Libri Regii.

⁴³ So far, only one lawsuit has become known in which a Hungarian nobleman was accused of having a Roma mistress, see the text in TÓTH 2006, 161–168. However, from the first decades of the 18th century, there have remained surveys proving the cohabitation and marital relations of Roma and Hungarian people.

⁴⁴ STEWART 1994, 24. The authors referred to by him in this respect are Leonardo Piasere, Judith Okely, Anne Sutherland, Sheila Salo and Matt T. Salo.

- MNL. OL. Df.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai fényképgyűjtemény ('National Archives of Hungary, Collection of diplomatic photos').
- MNL. OL. DI.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Középkori oklevelek gyűjteménye ('National Archives of Hungary, Collection of medieval charters and diplomas').
- MNL. OL. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a.
Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltára, Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Jegyzőkönyvek ('Archives of Borsod-Abaúj-Zemplén County of the National Archives of Hungary. Documents of the noble assembly of Borsod county: Records').
- MNL. OL. Z. m. Lt. IV. 1/a.
Magyar Nemzeti Levéltár Zala megyei Levéltára, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Jegyzőkönyvek ('Archives of Zala County of the National Archives of Hungary. Documents of the noble assembly of Zala county: Records').

Literature

- ACHIM 2001
Viorel ACHIM: *Cigányok a román történelemben* ('The Roma in Romanian history'). Budapest, 2001.
- BESSENYEI 1994
BESSENYEI József: *Enyingi Török Bálint* ('Bálint Török of Enying'). Budapest, 1994.
- BOD 1767
Petrus BOD: *Dictionarium Hungarico-Latinum*. Cibinii, 1767.
- CSÁNKI 1890
CSÁNKI Dezső: A magyarországi cigányság történetéhez ('A contribution to the history of the Roma in Hungary'). *Ethnographia* 1/3. 1890, 164.
- DEMÉNY–PATAKI 1983
DEMÉNY Lajos–PATAKI József: *Székely oklevéltár* ('Szeklers' archives'). Új sorozat, I: Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek ('New series, I: Court records from Udvarhely szék'). 1569–1591. Bukarest, 1983.

DONGÓ GYÁRFÁS–DÓKUS 1895–1928

Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez. I–XXVI. ('Contributions to the history of Zemplén county. I–XXVI.') Szerk. ('Ed.') DONGÓ GYÁRFÁS Géza–DÓKUS Gyula et al. Sátoraljaújhely, 1895–1928.

FEHÉRTÓI 1987

FEHÉRTÓI Katalin: A középkori cigány helynevek és személynevek ('Roma place and personal names in the Middle Ages'). *Névtani Értesítő* 12. 1987, 5–17.

FRAKNÓI 1877

FRAKNÓI Vilmos: II. Lajos király számadási könyve ('Book of accounts of King Louis II'). *Magyar Történelmi Tár* 6/10. (XXII.) Budapest, 1877.

de HURMUZAKI 1876–1922

Eudoxiu de HURMUZAKI: *Documente privitoare la istoria Românilor*. București, 1876–1922.

ISTHVÁNFFY 1758

Nicolaus ISTHVÁNFFY: *Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis*. Viennae, Praegae et Tergestii, 1758.

IVÁNYOSI-SZABÓ 1996

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei*. I. ('Fragments of the records of the magistrate of the city of Kecskemét.') Kecskemét, 1996.

JAKAB 1888

JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története II–III. kötetéhez* ('Archives to volumes II–III of the history of Kolozsvár'). Budapest, 1888.

JAKÓ 1990

JAKÓ Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. ('Records of the Kolozsmonostor Convention. I–II.') Budapest, 1990.

KISS 1990

KISS András: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez ('Sources and data to the history of the Roma in the city of Kolozsvár in the 16th–19th centuries'). *Korunk* 3/7. 1990, 888–896.

KOVÁCS 1998

KOVÁCS András: *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei* ('Records of the city of Gyulafehérvár'). Kolozsvár, 1998. (Erdélyi Történelmi Adatok, 6/2.)

MELICH 1912

Calepinus magyar–latin szótára ('Calepinus' Hungarian–Latin dictionary'). Szerk. ('Ed.') MELICH János. Budapest, 1912.

MEZEY 1986

A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985 ('The Roma problem in Hungary in documents 1422–1985'). Szerk. ('Ed.') MEZEY Barna. Budapest, 1986.

NAGY 1998

NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában* ('The history of the Roma in Hungary in the feudal era'). Kaposvár, 1998.

SCHRAM 1970–1982

SCHRAM Ferenc: 1970–1982 Magyarországi boszorkányperek. I–III. ('Witch trials in Hungary I–III') Budapest 1970–1982

SPEER 1998

Daniel SPEER: *Magyar Simplicissimus* ('Hungarian Simplicissimus'). Miskolc, 1998.

STEWART 1994

Michael STEWART: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon* ('Brethren in music. The survival of the Olah Roma identity and community in socialist Hungary'). Budapest, 1994. (Szociálpolitikai Értesítő könyvtára.)

SZALAY 1914

SZALAY Béla: Czigánytörténeti adatok ('Data of the history of the Roma'). *Ethnographia* 25. 1914, 89.

SZAMOSKÖZY 1977

SZAMOSKÖZY István: Erdély története ('History of Transylvania'). Ford. ('Trans.') BORZSÁK István. Budapest, 1977.

SZERÉMI 1961

SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról* ('On the decay of Hungary'). Ford. ('Trans.') ERDÉLYI László. Budapest, 1961. (Monumenta Hungarica, 5.)

TAKÁTS 1915

TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból*. I–II. ('Scenes from the period of Turkish occupation. I–II.') Budapest, 1915.

THALY 1884

THALY Kálmán: A cseszneki vár cigányai. Czigány-diplomák a gr. Esterházy-család levéltárából ('The Roma in the castle of Csesznek. Roma diplo-

mas from the archives of the Count Esterházy family'). *Történelmi Tár* 7/3. 1884, 568–578.

TÓTH 1986

TÓTH Péter: Egy németalföldi utazó a visszafoglalt Budán (1687) ('A traveler from the Low Countries in recaptured Buda'). *Somogy megye múltjából* ('From the history of Somogy county') 17. 1986, 111–124.

TÓTH 2005

TÓTH Péter: A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon ('The appearance of the Roma in medieval Hungary'). In: *Cigánysors. I.* ('Roma fate. I.') Szerk. ('Ed.') MÁRFI Attila. Pécs, 2005.

TÓTH 2006

TÓTH Péter: Csalta-e cigány asszonnyal a feleségét Bellény Zsigmond? Egy pertöredék és tanulsága ('Did Zsigmond Bellény cheat on his wife with a Roma woman? Fragments and lessons of a lawsuit'). In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jocó tiszteletére* ('Studies in honour of 50-year-old Jocó Bana'). Szerk. ('Ed.') KATONA Csaba. Győr, 2006, 161–168.